

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ ЖАНА
А.МЫРСАБЕКОВ атындагы ОШ МАМЛЕКЕТТИК
ПЕДАГОГИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.154(575.2)(043)**

**ОСМОНОВА АЙГУЛ СЕЙДАКМАТОВНА
“КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ТИЛДИК
КАРАЖАТТАРДЫН ӨТМӨ МААНИДЕ КОЛДОНУЛУШУ”**

10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча

Филология илимдеринин кандидаттык окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясы

**Илимий жетекчи : филология илимдеринин
доктору Дунканаев А.Т.**

ОШ-2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
I БАП	11
1. ЖАЛПЫ ТИЛ ИЛИМИНДЕ КӨРКӨМ ЧЫГАРМА ТИЛИНИН ЖАНА АНДАГЫ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН ИЗИЛДЕНИШИ	11
1.1. Жалпы тил илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши.....	11
1.2. Жалпы тил илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши	18
2. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин жана андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши	27
2.1. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши	27
2.2. Кыргыз тили илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши	38
1-бап боюнча жыйынтык	44
II БАП	45
ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК БАЗАСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	45
2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети жана материалдары	45
2.2. Изилдөөнүн илимий-методологиялык базасы	48
2.3. Изилдөөнүн негизги методдору	54
2-бап боюнча жыйынтык	57
III БАП	59

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДАГЫ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ ЛЕКСИКАЛЫК КАРАЖАТТАР	59
3.1. Сөз – тилдик бирдик.....	59
3.2. Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр: Байланышы, жалпылыгы, өзгөчөлүгү	69
3.3. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн функциясы.....	89
3.4. Көркөм чыгармадагы фразеологизмдердин колдонулушу	106
3.5. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн стилдик коннотациясы	116
3-бап боюнча жыйынтык	132
IV БАП	134
КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ	134
СИНТАКСИСТИК КАРАЖАТТАР	134
4.1. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү сөз айкаштары	134
4.2. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү сүйлөмдөр	142
4-бап боюнча жыйынтык	148
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ.....	149
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....	156
ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР	165

КИРИШҮҮ

Адабият – бүткүл адамзаттын басып өткөн доор-мезгилинин, табият таануучулук ж.б. чыгармаларынын жалпы жыйындысы, анын ичинде көркөм адабият – коомдук турмушту, дүйнөнү сөз өнөрү менен чагылдыруучу искусствонун бир түрү. Демек, көркөм чыгарманын маңызы адам таанууда. Коомдук турмуштун мыйзам ченемдүүлүгү болуп саналган өнүгүп-өзгөрүүлөрдү, оош-кыйыштарды, жагдай-шарттарды, ой-туюмдарды, көз караштарды, бүтүм-жыйынтыктарды, байкалып-байкалбаган ж.б. нерселерди, белгилерди, көрүнүштөрдү, кыймылдарды образдуу түрдө чагылдыруунун түпкү негизи, башкы максаты **адам үйрөнүү** түшүнүгүн шарттайт. Айтканга жеңил болгону менен, көркөм чыгарманын көтөргөн жүгү оор, аны ишке ашыруу тубаса талантты, шык-жөндөмдү, чеберчиликти жана өзгөчө өңүттөн көрө билүүнү талап кылат. Көркөм чыгарманын көркөмдүүлүгүн шарттоочу негизги курал – анын тили. Көркөм чыгармадагы образдуулуктун, эстетикалык баалуулуктун, эмоционалдык-экспрессивдүүлүктүн, таасирдүүлүктүн, элестүүлүктүн ар түрдүү ыкмаларда, ар кыл маанилерде туюндурулушу түздөн-түз көркөм сөздөрдүн орундуу колдонулушуна байланыштуу болот, ошондо гана сөз ажары ачылат. Андагы тилдик каражаттардын (тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм) ролу, аткарган кызматтары башка функционалдык стилдердеги тилдик каражаттардан таптакыр айырмаланып турат. Дал ушул өзгөчөлүктү проф. Ж.Мамытов эң туура баамдаган: “Көркөм чыгарманын тилинде жалгыз гана анын өзүнө таандык, адабий тилдин функциялык стилдеринин эч кайсынысында болбогон белгилер жана өзгөчөлүктөр бар. Көркөм адабияттын тилинин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн негизи болуп көркөм чыгармадагы тилдин таптакыр өзгөчө функциясы эсептелет. Көркөм чыгармада тил жалаң эле анын жардамы менен сөз устаты өзүнүн чыгармасын жараткан курал, инструмент гана эмес, ошол көркөм чыгарманын өзүн түзгөн материал да боло алат. Сөз өнөрү катары адабияттын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп, тилдин мына ушул эки жактуу функциясы эсептелет. Ошондуктан, көркөм адабиятта тилдин

функциясы адамдардын ортосундагы кадыресе тилдик катнашууда аткарган ролунан түп-тамырынан бери айырмаланат” [88, 8-9]. Бир жагынан алып караганда, ушул жагдайдын өзү да, көркөм чыгарманын тилин изилдөөгө тилчи-окумуштууларды тартпай койбойт. Ошон үчүн көркөм чыгарманын тилин изилдеп, аны илимий-теориялык негизде аныктап-тактап, сыпаттап териштирүүгө алган: Бахтин М.М. (1975), Будагов Р.А. (1976), Виноградов В.В. (1959, 1971), Винокур Г.О. (1959), Гей Н. К. (1975), Горленко Ф.М. (1986), Мурат В.П. (1957), Лотман Ю.М. (1970, 1972), Рудяков Н.А. (1973, 1977), Бакиева Г. Х. (1993), Мамытов Ж.М. (1990, 2007), Өмүралиева С. (1987, 1999), Усубалиев Б.Ш. (1994), Абдыкеримова А.Э. (2008), Ормонбекова А.О. (2010) ж.б. окумуштуулардын эмгектери жаралган. Ушуну менен көркөм чыгарманын тили изилденип, аныкталып-такталып бүттү дешке эч негиз жок, анткени көркөм чыгарманын тили ар кыл жанрдык-спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ, анын табияты татаал, көп кырдуу жандуу тил, ага карата ар тараптуу изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү али алдыда.

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Биринчиден, ар бир элдин көркөм дүйнөсү, көркөм кабылдоосу болот, анын сыңары, кыргыз эли да сөз баккан эл катары, байыртадан эле **сөзгө** баа берип келет. Сөз аркылуу бир шилтем макалдардан тартып, дүйнөдөгү теңдешсиз “Манас” эпосуна чейинки не бир элдик оозеки чыгармалар бекеринен жаралбаса керек. Дидактикалык чыгармалардын: макалдардын, ылакаптардын, табышмактардын, жаңылмачтардын, учкул сөздөрдүн, калптардын жанрдык-спецификалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу алардагы тилдик каражаттардын колдонулуш маанилеринде, аткарган функцияларында да айырмачылыктар болбой койбойт. Макалдардагы тоодой ойду бирин-экин сүйлөм ичине батыра берүү, сыйдыра билүү – сөз маанилеринин кеңдигин, сыйымдуулугун көрсөтсө, ылакаптардагы юмор, азил, тамаша, какшык мүнөзүндөгү маанилик туюмдары – сөз маанилеринин дагы бир кырын ачса, табышмактардагы жашырылган каймана ойдун туюндурулушу – сөз маанилеринин ооштурулушунун өзгөчө ыкмада жүзөгө ашырылышын шарттайт. Улуу “Манас” эпосунда камтылган

кыргыз элинин басып өткөн жолу, социалдык-турмуштук жагдай-шарттары, маданияты, экономикалык абалы, эл-жерди баалай, барктай билүүсү, жүрүм-турум мамилелери, башка элдер менен карым-катнашы – бардыгы **сөз күчү** аркылуу чагылдырылган. Сөз маанилеринин көп түрдүүлүгү, текст ичинде аракетке келүүлөрү, ар кыл ыкмаларда туюндурулушу кыргыз элинин ой жүгүртүүсүнөн, дүйнөнү кабылдашынан, аң-сезиминен кабар берет. Мунун баары сөз күчүнөн билинип, сөз күчү катары эсептелип, аларды изилдөөнүн зарылдыгын пайда кылат. Кыргыз элинин дүйнөлүк масштабдагы жазуучусу Ч.Айтматов баштаган залкар акын-жазуучулардын керемет чыгармалары да сөз күчү аркылуу ишке ашырылган. Элдик оозеки чыгармалар болобу, же профессионал акын-жазуучулардын чыгармалары болобу, кыргыз тили илиминде аларды лингвистикалык багытта изилдөө иштери анчалык колго алына элек, б.а., чети оюла элек маселелерден, бул жагынан азырынча активдүүлүк байкалбайт. Ушул өңүттөн алганда, **көркөм чыгарманын тилин изилдөө актуалдуу маселелерден** болуп саналат.

Экинчиден, тилде, кепте не бир маанилик функцияларды аткарган тилдик каражаттар колдонулбай койбойт. Антоним, синоним, омоним тилдик кубулуштарынан сырткары, алардын түз жана өтмө мааниде колдонулуш мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдиги, өтмө мааниде ойду таасирдүү, угумдуу, көркөм жеткирүүдөгү ык-амалдарынын ар түрдүүлүгү ж.б. кыргыз лингвистикасындагы олуттуу маселелерден болуп саналат. Кыргыз тили илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу, аткарган милдеттери бир катар кызыгууларды жаратууда. Аларга объект катары кадыресе кептен тартып көркөм чыгарманын бардык түрлөрүн камтыган материалдарды тартууга болот. Өтмө мааниде туюнтулган ой кыргыз тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бирин шарттап турат.

Үчүнчүдөн, изилдөөбүздүн өзөгүн түзүп турган көркөм чыгармадагы өтмө маанилүүлүк маселесине карата кыргыз тили илиминде илимий-теориялык негиздеги атайын эмгек жарала элек. Албетте, бул маселеге түздөн-түз тиешеси бар Т.Ж.Исакованын “Көп жана өтмө маанилерде колдонулган

тилдик бирдиктердин эпостордо берилүү бөтөнчөлүктөрү” (2018) аттуу диссертациялык эмгегин белгилебей коюуга болбойт. Проф. С. Өмүралиеванын “Многозначность слов в современном киргизском языке и ее лексикографические разработки в современной киргизской лексикографии” деген темадагы кандидаттык диссертациясы (1979), А.Жумагул кызынын “Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөрдүн лингвостилистикасы” (2023) эмгектери да биз койгон маселеге үндөштүктө жаралган, анткени аларда сөздүн өтмө маанилери эмес, көп маанилүүлүк маселеси териштирилсе да, өтмө маанилүүлүк салыштырылган мүнөздө каралгандыгы анык. Мындан сырткары, “Азыркы кыргыз адабий тилинде” (2009) жана лексикология багытында жарык көргөн окуу китептеринде кыскача болсо да, өзүнчө темада берилген. Негизи, көркөм чыгармалардын табиятын, жаралыш механизмдин шарттоочу факторлордун бири **өтмө маанилүү тилдик каражаттар** болуп саналат. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын (сөздүн, фразеологизмдин, сөз айкашынын, сүйлөмдүн) колдонулуштары, аткарган милдеттери, туюндурулуш жолдору, стилистикасы боюнча атайын изилдөөлөр жок. Ушул өңүттөн алганда, коюлган маселе диссертациялык иштин актуалдуулугун көрсөтүп турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы: Бул диссертациялык изилдөөнүн темасы А.Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын илим изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты, милдеттери: Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн табиятын аныктап-тактоодо, бир жана көп маанилүү сөздөр менен катар коюлуп салыштырылышы, көркөм тексттеги өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу, образ жаратуудагы функциясы, көп кырдуулугу, стилистикалык кызматы изилдөө ишинин негизги максаты болуп саналат.

Көздөлгөн максатты ишке ашыруу үчүн, төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- көркөм чыгарманын тилине жана өтмө маанилүүлүккө байланыштуу илимий адабияттарга сереп салып, аларга карата жекече көз караштарды билдирүү;
- коюлган объектинин илимий багытын так жана туура сыпаттап-териштирүүдө анын илимий-методологиялык негизин аныктап алуу;
- кыргыз тилиндеги бир, көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн өз ара байланыштуулугун, жалпылыгын, өзгөчөлүктөрүн белгилөө;
- өтмө маанилүү тилдик каражаттардын функциясын көркөм чыгармалардын материалдарынын негизинде талдоого алуу, анализдөө;
- көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз тили илиминде биринчи жолу өтмө маанилүү тилдик каражаттардын кеңири планда изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт. Көркөм чыгарма табиятын шарттоочу факторлордун бири катары фактылардын негизинде ачыкталышы, өтмө маанилүү тилдик каражаттардын ички маанилик функцияларынын тереңдетилип аныкталышы, контексттеги маанилик туюмдарынын кеңирилигинин далилдениши, алардын стилистикалык-семантикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн көрсөтүлүшү да илимий жаңылык катары эсептелет.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Кыргыз тили илиминин теориялык базасына салым киргизүү менен, лексикология, семасиология багытындагы кийинки эмгектерге таяныч болот. Көркөм чыгарманын материалдары, алардын талданышы, изилдөөнүн жыйынтыктары, табылганатыйжалары жогорку жана атайын орто окуу жайларында лексикология, стилистика боюнча лекцияларды, практикалык сабактарды, атайын курстарды өтүүдө, бул багыттагы окуу китептерин, окуу куралдарын иштеп чыгууда пайдаланылат. Ошондой эле түшүндүрмө жана поэтикалык сөздүктөрдү түзүүдө көмөк көрсөтөрү анык.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор

- Көркөм чыгарма – коомду, турмуштук жагдай-шарттарды, өнүгүп-өзгөрүүлөрдү, ааламды, жаратылышты, байланыш-катыш мамилелерди көркөм ойлоонун шартында чагылдыруучу искусствонун бир түрү.

- Көркөм чыгарманын табиятын шарттоодо, чыгарманын жаралышында анын тили маанилүү ролду ойнойт, ойду көркөм, образдуу, таасирдүү берүүдөгү негизги курал – анын тили. Мындай шартта, көркөм чыгарманын тили өзүнө гана таандык өзгөчө функцияга ээ болот.

- Өтмө маанилүү тилдик каражаттар бардык эле функционалдык стилдерде колдонула бербейт. Булар – баарыдан мурда, көркөм чыгармага мүнөздүү стилди жаратуучу тилдик каражаттардын бири. Нерсе, кыймыл, көрүнүш, белгилердин ооштурулуп берилишинде ар түрдүү маанилердин каймана, кыйытма туюндурулушу образдуу ойлордун жаралышына өбөлгө түзөт.

- Өтмө маанилүү тилдик каражаттар коннотативдик, компоративдик мүнөздөгү маанилерди жараткандыктан, алардын стилистикалык, стилистика-семантикалык мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири, образдуулукту жаратууда эң ийкемдүү көркөм сөз каражаты болуп саналат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын функциялары, көркөм тексттеги эмоционалдык-экспрессивдик мүнөздү, образдуулукту шарттоодогу ролу жана өтмө маанилүү сөздөрдүн башка маанилер менен катар коюлуп салыштырылышы жана алардан жекече көз караштагы бүтүм-жыйынтыктарды чыгарышы, көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын берилиши, туюндурулуш жолдору, ык-амалдары көрсөтүлүп, алардын өзгөчөлүктөрүнүн аныкталышы кыргыз тили илиминде алгачкы жолу лингвистикалык талдоого алынып ишке ашырылды. Бул изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы

Диссертациялык иштин мазмуну боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Ч.Айтматовдун "Саманчынын жолу" повестиндеги өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын колдонуу өзгөчөлүктөрү. КУУнун Жарчысы. SSN 1694-532- 2018, 119-122-бб.
2. 20-21-кылымдагы кыргыз лексикографиясы. Web of Science Researcher. 2021. Т-1. №5. 719-726-бб.
<https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=111882>
3. Взаимосвязь синонимов с переходными словами. Бюллетень науки и практики. 2021. №12. 409-414-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47469572>
4. Некоторые вопросы о способах формирования слов с переносным значением и словосочетаний. Международный журнал гуманитарных и естественных наук, 2023. № 4-3 (79) 177-181-бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=53810911>
5. Relationship of synonyms with transitional words. Вестник ОшГУ. 2021. №4. 505-507-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46499988>
6. Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын колдонулуу бөтөнчөлүктөрү. Вестник КГУ им. И. Арабаева 2024 №4, 837-843-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=79723143>
7. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши. SSN 1694-5220. Наука. Образование. Техника, 2024. №3. 133-139-бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=77669778>
8. Изучение языковых средств переносного значения в кыргызской науке. Международный журнал гуманитарных и естественных наук. ISSN 2500-1000. №1-2. 131-134-бб.
https://elibrary.ru/download/elibrary_80352107_13861367.pdf
9. Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр: байланышы,

жалпылыгы, өзгөчөлүгү. Международный журнал гуманитарных и естественных наук. ISSN 2500-1000. 2025. №3-4.

10.Стилистическая коннотация слов с переносным значением в произведении искусства. Бюллетень науки и практики. 2025. № 4.

I БАП

1. ЖАЛПЫ ТИЛ ИЛИМИНДЕ КӨРКӨМ ЧЫГАРМА ТИЛИНИН ЖАНА АНДАГЫ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН ИЗИЛДЕНИШИ

1.1. Жалпы тил илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши

Көркөм чыгарма тилинин изилдениши филологияда: тил илими жана адабият таануу илими багыттарында жүргүзүлөрү белгилүү. Тилчи окумуштуулар көркөм чыгармадагы тилдик бирдиктердин тыбыштык колдонулушунан тартып, лексикалык, семантикалык, грамматикалык, атургай, тексттик түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө чейинки маанилик функцияларын изилдөө аркылуу чыгарманын көркөм-эстетикалык мазмунуна көңүл бурса, адабият таанууда чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тилдик каражаттар аркылуу кантип ишке ашкандыгын иликтейт. Мындайча түшүндүрүү жалпы жонунан туура болгон менен, бул маселе конкреттештирүүнү, тактоону талап кылат. Тилчи адабий чыгарманын мазмунуна канчалык даражада тереңдеп кире алат, ал эми адабиятчы үчүн, изилдөөнүн объектиси болгон чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тил аркылуу кандайча жүзөгө ашырылат деген суроо ачык, так түшүндүрүлбөстөн, күңүрт бойдон калып келе жатат [93, 3]. Албетте, биздин изилдөөбүздүн бул бөлүмүндөгү максаты көркөм чыгарма тилинин кандай жолдор менен изилденгендигин, кантип изилдөө керектигин жана изилдөөдөгү оош-кыйыш жактарын териштирүү эмес, тек гана, көркөм чыгарма тилинин буга чейинки изилденишине кыскача токтолуп, андагы тилдик каражаттардын көркөм чыгарма табиятын шарттоодогу ролуна сереп салуу, баа берүү болуп саналат.

Негизи, жалпы тил илиминде көркөм чыгарманын тилин изилдөөгө арналган илимий-теориялык эмгектер ого эле көп. Алардын баарын атап көрсөтүүнүн өзү эле, өзүнчө бир эмгекти талап кылат. Биздин иликтөөбүздүн объектиси – өтмө маанилүү тилдик каражаттардын көркөм чыгармаларда колдонулушу болуп саналгандыктан, ишибиздин максат-талабына ылайык, көркөм чыгарма тилинин өзгөчөлүктөрүн баса белгилеп, айрым урунттуу эмгектерге токтолууга туура келет.

Жалпысынан, бул багытта Бахтин М.М. (1975, 1986), Будагов Р.А. (1976), Валери Поль (1976), Виноградов В. В. (1959, 1971, 1976), Винокур Г.О. (1991, 1991), Гальперин (1981), Гей Н.К. (1975), Гиндин С.И. (1972), Горленко Ф.М. (1986), Григорьев В.П. (1971), Жирмунский В.М. (1977), Кожин В.В. (жыйнактарда: 1964, 1974), Лотман Ю.М. (1970, 1972), Мурат В.П. (1957), Савченко А.Н. (1980., № 2, 28), Пустовойт П.Г. (1980., 29), Рудяков Н.А. (1973, 1977), Тимофеев Л.И. (1959) сыяктуу окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөндүктөрү белгилүү.

Көркөм чыгарманын табиятын аныктоодо андагы тилдик каражаттардын маани туюндуруу мүмкүнчүлүктөрүн, колдонулуш ык-амалдарын, ар кыл функцияларын ачып берүү зарылдыгы бар. Минткенибиздин жөнү, жалпысынан тил байланыш-катыш куралы, тигил, же бул маалыматты берүү, билдирүү функциясына ээ, ошондуктан бул жагынан да ал изилденип келет. Бирок көркөм чыгарманын тилин өзгөчө өңүттөн андоо зарыл, анткени көркөм чыгармада, эң башкысы, көркөм ойлоо болот, улуттук аң-сезимден туруп, дүйнөнү көрө билүүдө, адам таанууда жана анын психологиялык табиятын, кулк-мүнөзүн, ой жүгүртүүсүн, тарыхын чагылдырууда, табиятты таанып билүүдө, ааламды андай билүүдө тил каражаттарынын аракетке келүүлөрү да өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Дегеле, көркөм чыгармада пайдаланылган тилдик каражаттар кандайдыр бир ыргакка ээ болушу керек, ал ыргак, баарыдан мурда, маанилик жүктү көтөрүп турат, образдуулукту, таасирдүүлүктү, элестүүлүктү шарттоочу функцияларды аткарат. Мындай учурда сөз эптүү, ыктуу, орундуу

колдонулушу кажет, бул болсо, акындын, же жазуучунун жөндөмүнө байланыштуу болот. Казактын улуу жазуучусу М.Ауэзовдун көркөм чыгармадагы сөз күчүнө, анын колдонулуш ыгына, көтөргөн жүгүнө карата айтканы бар: “Сөз дагы адам сыяктуу болот тура, анын да ала-буласы көп. Орноткон жерине куюлуша төп келип калган сөз бар да, куурайдын башында желп эткен желге күбүлүп түшчүдөй назик учкалак сөз бар. Же болбосо, арабага атты кошуп, ага жүктү артсаң, ат жүктү сүйрөгөндөй, сөздүн да ошондой жүк тарткыч милдети да бар. Калк арасында ошондон улам, орунсуз сөз, сүйкүмдүү сөз, салкын сөз, жылуу сөз деп сөзгө түркүн түс берип келбейби. Биз, жазуучулар, ошонун баарын билишибиз керек. Ошондой маани-маңызына, күч-кубатына, касиетине карап, электен өткөрүп албасак, жазгандарыбыз алда бирдемеге окшоп калат.” (Исханов, 1997, 5). Ошон үчүн көркөм чыгарма тилинин табияты татаал да, жандуу да, сырдуу да, аны лингвистикалык багытта изилдөө филология илимдеринин бир бутагын түзүп турат.

Көркөм чыгарманын тили, анын образ жаратуудагы функциясы, текст ичиндеги тилдик каражаттардын өз ара таасирлери, процесси, көркөм ойлоодогу ар кыл маанилик өзгөчөлүктөрү ж.б. боюнча окумуштуулар иликтөөлөрдү жүргүзүп келишет. Сөз көркөм чыгармада кайсы бир нерсени, көрүнүштү, кубулушту, белгини атоо функциясы менен гана чектелбестен, экинчи бир касиетке – образ жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. П. Г. Пустовойттун “сөз, кеңири мааниде алганда, тил көркөм чыгарманын жаралышына, өнүгүшүнө уютку, негиз болот” (1980., 23) деген пикири образдуулукка байланыштуу айтылган. Ошондой болсо да, көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын бардыгын образдуу сөздөрдүн топтому катары түшүнүү туура эмес, алар көркөм ойлоого негизделиши керек. Ушул аспекттен алганда, көркөм ойлоодогу тил функциясынын өзгөчөлүгү катары А.Н.Савченконун: “Абстрактуу ойлоодогу тил түшүнүктөрдү түзүүнүн, шарттоонун каражаты жана алардын логикалык мамилелеринин жөнгө салынышы болуп саналса, образдуу ой жүгүртүүдө тил образдарды түзүү үчүн

гана кызмат кылбастан, аларды тереңдетүү, күчөтүү жана жалпылоочу касиетти берүү үчүн кызмат кылат” [114, № 2, 28] – деп айтканын көрсөтсөк болот.

Кандай болгон шартта да, көркөм чыгармада тилдин образдуулукту жаратуусу, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү, эстетикалык баалуулукка ээ кылылуу ж.б. мүмкүнчүлүктөрү, функциясы лингвистикалык багытта негизинен аныкталып калгандыгын изилдөөлөрдүн жүрүшүнөн байкоого болот. Муну менен бул маселе чечилип бүттү деп бүтүм чыгаруу да негизсиз, анткени тил табияты татаал жана жандуу, белгилүү эле нерселерден белгисиздиктердин келип чыгуусу, жаралуусу толук мүмкүн.

Көркөм чыгарманын тили образдуулукту шарттайт, адамдар көркөм образ аркылуу объективдүү чындыктагы нерселерге, кубулуштарга, көрүнүштөргө, кыймылдарга, белгилерге карата таасирленүү менен ой жүгүртөбүз, алардан баамдайбыз, аңдайбыз, үйрөнөбүз. Дагы бир жагдай, образдуулуктан идея жаралат, ал ойлонот, ойду өркүндөтөт, таасир-күч берет, адамга жагымдуулукту түзүп, ырахат тартуулайт, эстетикалык баалуулукту жаратат. Көркөм ойлоодогу образдуу жалпылоого карата А. Н. Савченко мындай дейт: “Образное обобщение доставляет человеку эстетическое удовлетворение и является важнейшим фактором эстетической силы литературного произведения, ибо человек воспринимает чисто интуитивно, в наглядных образах, т.е., эмоционально. Когда люди воспринимают образ в произведении искусства, тех или иных явлений действительности, у них возникает чувство откровения, непосредственного постижения сущности в наглядных образах, общей истины в индивидуальном, и это доставляет им такую духовную радости, которая подобна радости от восприятия красоты и поэтому подводится под понятие эстетического чувства” [114, № 2, 27]. Демек, көркөм чыгармадагы образдуулук коомдук турмуштагы, дүйнөдөгү, жаратылыш-табияттагы чындыкты ар кимдин өз алдынча, чыгармачылык менен таанып-билүүсүнө көмөк берет, өбөлгө түзөт.

Көрүнүктүү эстетик М. М. Бахтин “Вопросы литературы и эстетики” (1975) аттуу эмгегинде “тил жана көркөм чыгарманын тили тууралуу бир жагынан туура эмес көз караштай, экинчи жагынан анын чындыгы бардай оюн билдирет. Мында ал лингвистиканын жападан-жалгыз жана чыныгы объектиси тил деп эсептөө менен бирге, тил бир гана лингвистикалык ойлоо аркылуу аныкталат, тилдик каражаттар, маселен, кайсы бир сүйлөм байланыш-катыш кызматын аткарат, ошондуктан, ал тилдик гана кубулуш. Ал эми көркөм чыгарма үчүн тил техникалык каражат, материал гана болуп саналат. Ошол эле учурда, тил көркөм чыгармада зарыл каражат, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн ача алат, бирок ал болгону, нагыз тилдик кубулуш – тилдик жаңы конструкция” [30, 44-46] дегендей көз карашты айтат. М.М.Бахтиндин мындай пикиринен улам, лингвистикалык тил жана лингвистикалык эмес тил түшүнүктөрү пайда болот. Биздин оюбузча, лингвистикалык тил түшүнүгү сөз, сөз айкашы, сүйлөм тилдик каражаттарын билдирсе, лингвистикалык эмес тил түшүнүгү искусствонун эстетикалык объектиси болуп калат. Натыйжада, тилчилер көркөм чыгарманын тилин изилдеген учурда, аны көркөм сөз каражаты катары эмес, нагыз тилдик каражат (сөз, сөз түркүмү, антоним ж.б. деп), лингвистикалык кубулуш катары ушул чектен чыкпай изилдөөгө туура келет, көркөм ойлоо түшүнүгүн жокко чыгарабыз.

Ал эми В.В.Кожинин көркөм чыгарманын табиятында, анын мазмунунун жаралышында тилдин ролуна баа берет, анын маанилүүлүгүн эске алат. Айрым окумуштуулардын биринчи планга мазмунду койгондоруна каршы чыгат, аларды сынга алат. Көркөм текстти кандай талдоо керектигине да токтолот. Арийне, барып-келип эле, кайрадан көркөм адабий форманы бөлүп, кадыресе кептен ажыратып карагандыгы байкалат: “Итак, “художественная речь” не есть речь в каком-либо лингвистическом или, шире, филологическом смысле, точно так же как “художественное (сценическое) действие” не есть действие в практическом смысле. “Художественная речь” – это плод, результат, “продукт” художественного претворения практической

речи, вполне сопоставимый в этом отношении со сценическим “действием”, реальная человеческая речь, предмет и материал литературно-художественного творчества, а не его форма. По тем или иным своим чертам “художественная речь”, т.е., форма искусства слова, может быть предельно близка к современной практической речи (скажем в натуралистической драме), или, напротив, очень резко от нее отличаться (например, в романтической поэме), но эти сходства и различия в конце концов несущественны. Самая предельная близость той или иной “художественной речи” к практической никак не отменяет того факта, что форма искусства слова – не речь, а плод ее художественного претворения, т.е., принципиально, качественно иной феномен” [74, 264].

Көркөм чыгарманын тулкусунда кадыресе кеп формалары да колдонулат, аларды көркөм чыгарманын тили эмес деп бөлүп жиктөөгө болбойт. Көркөм ойлоонун шартында алар ажырагыс биримдикти түзүп турат. Көркөм кеп менен кадыресе кептин чогуу аракетке келүүлөрү, биримдикте реализацияланышы образдуулукту шарттайт. Көркөм чыгарманын жалпы фонунда ар бир тилдик каражат өздөрүнө тиешелүү, белгилүү бир функцияны аткарышат. Чынында, көркөм чыгарманын тили, адабий тил, же болбосо, кадыресе тил (оозеки кеп) деп, аларды жиктештирүүгө болот, анткени алар бири-биринен олуттуу түрдө айырмаланып, өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ, бирок ошол эле учурда, алардын ортосунда органикалык тыгыз байланыштын бар экендигин да эстен чыгарбашыбыз керек. В.Д.Левин көркөм адабияттын тилин адабий тилден айырмалап келип, көркөм чыгармада оозеки кептен, тилдин диалект, жаргон, профессионалдык лексика өңдүү адабий эмес элементтери да пайдаланыла тургандыгын, азыркы көркөм адабияттын материалы катары бүтүндөй тил, анын маанилүү жана таасирдүү каражаттарынын бүт байлыгы, кеңири тармактарга бөлүнгөн бардык стилистикалык системасы кызмат кыларын жана азыркы адабияттын тилинин көп стилдүүлүгүн белгилеп келип, көркөм адабияттын тили тилдик стилдерден принципалдуу түрдө айырмаланган көрүнүш экендигин

көрсөткөндүгү [83, 73-77-97] жана В. П. Мураттын: “Көркөм чыгармада жалпы элдик тилдин каражаттарын өзгөчө чыгармачылык менен колдонгон учурда жаңы категория – тигил, же бул тилдин туюнтуу каражаттарынын системасын изилдөө менен тике байланышкан проблемалардын алкагынан четке чыгып кете турган эстетикалык категория келип чыгат... Көркөм адабияттын стилин (өзгөчө функциялык стиль катары) бөлүүгө мүмкүн эмес, анткени бүтүндөй көркөм адабияттын тилине тиешелүү боло турган эч кандай жалпы тилдик өзгөчөлүк жок” [96, 22] , – деп айткандары биздин ойду ырастап турат.

Жалпы тил илиминдеги көркөм чыгармалардын тилине байланыштуу эмгектерди тизмелеп, аларга анализ жүргүзүп, баа берүү бир эмгекти эмес, бир канча эмгекти талап кылары анык. Ошондуктан, изилдөө ишибиздин максат-талабына ылайык, көркөм чыгарманын тилинин изилденишин жалпылоо менен, изилдөөдөгү эки багытты баса белгилеп коюу керек. Ошентип, көркөм чыгарманын тилин изилдөөгө алышкан окумуштуулардын эмгектеринин жалпы мазмунунан, коюлган маселенин изилдениш өңүтүнөн улам, көркөм чыгарманын тили, анын табиятынын аныкталып-такталышы **лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык** багыттардагы иликтөөлөрдүн жүргүзүлүшү аркылуу ишке ашарын көрсөтөт. Лингвостилистиканын функциясы, изилдөө объектиси лингвопоэтикалык изилдөөнүн функциясына караганда алда-канча кеңири. Лингвостилистика бир гана көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө колдонулбайт, ал – кеңири масштабдагы ыкма, б.а., бардык стилдердеги тексттердин тилин лингвистикалык өңүттө сыпаттап-териштирүүгө алат. Фонетикалык, лексикалык, грамматикалык каражаттардын стилдик кызматы лингвостилистикада аныкталат, маселен, **“иштөө”** этиш сөзү илимий, публицистикалык, көркөм чыгарма ж.б. стилдеринде колдонула берет, бирок анын стилдик кандай кызмат аткаарын, текстте ал сөз так мааниде колдонулдубу, же жалпылоо маанисине ээби, же болбосо, кошумча маанилерди кошо камтыдыбы, булар лингвостилистикалык иликтөөдө аныкталат, демек, анын предмети – тилдик каражаттардын стилистикалык

жактан ажырымдалышы, тарамдалышы, бөлүнүшү, стилдик кызматтары, коннотациясы (негизги маанисинин өркүндөтүлүшү, анын текст ичиндеги стилистикалык маанилери, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк мүнөзү).

Лингвопоэтикалык изилдөөнүн объектиси – көркөм чыгарма, андагы тилдик каражаттардын колдонулуш функциясын аныктоо аркылуу, көркөм чыгарманын бөтөнчөлүгүн, эстетикалык мүнөз-табиятын, уникалдуулугун ачып берүү максатын көздөйт. Чыгарманын идеялык мазмунундагы карым-катыштарды, сюжеттерди, жаратылыштык көрүнүштөрдү чагылдырууда тилдик каражаттардын ролун, милдеттерин белгилөө, кадыресе кепте, жалпы элдик тилде колдонулуп жүргөн тилдик каражаттын көркөм чыгармадагы поэтикалык маанисин аныктоо, көркөм тексттеги лексикалык бирдиктердин маанилик жылышууларына, маанилик катмарланууларына, поэтикалуулукка ээ болушуна андагы экинчи бир тилдик каражаттардын таасирлерин ачып берүү – лингвопоэтикалык иликтөөнүн негизги максат-милдеттеринин бири. Көркөм текстте тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, грамматикалык формалар эмне максатты көздөп колдонуларын аныктоо, эстетикалык баалуулукту жаратуудагы ролун белгилөө – лингвопоэтиканын максаты, ал эми предмети катары көркөм чыгармадагы тилдик каражаттардын жыйындысы эсептелет. Жалпы тил илиминде көркөм чыгарманын тилинин изилдениши дал ушул эки багытта жүргүзүлөрүн колдо турган материалдар көрсөттү.

1. 2. Жалпы тил илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши

Коомдук турмушта болуп туруучу кубулуштар, окуялар, көрүнүштөр, кыймылдар ж.б. ар кыл деңгээлде адамга таасир этет жана аларга карата реакция жасалат, баа берилет, аң-сезимде талданат. Булар адамдар ортосундагы байланыштардан, мамиле-катыштардан көрүнөт. Демек, аларды ишке ашыруудагы бирден-бир жол, так айтканда, жападан-жалгыз курал – тил. Тил аркылуу маалымат беребиз, ойду билдиребиз, баяндайбыз, баарлашабыз, ошондой эле кабылдайбыз. Бирок булардын бардыгы дайыма эле бир түрдүү,

бир сызыкка сыйдырылбай, ар түрдүү деңгээлдерде, ар кыл ыкмаларда жүзөгө ашырылат. Ойду билдирүү, кабыл алуу процессинде тилдик бирдиктер бирде түз, тике, бирде өтмө, кыйытма маанилерде колдонулуп, алар эмоционалдуу-экспрессивдүү, таасирдүү, образдуу ж.б. маанай-формаларда чагылдырылат. Мындай маанай-формалардагы туюндуруулар, билдирүүлөр көркөм чыгармаларга айрыкча мүнөздүү. Биздин айталы деген **өтмө маанилүүлүк** маселеси дал ушул көркөмдүктү, образдуулукту жаратууда башкы факторлордун бири болуп саналат. Ушул жерден бир нерсени баса белгилеп коюуга тийишпиз. Адатта, өтмө маанилүүлүк түшүнүгү лексиканын чегинде гана каралып, сөзгө гана байланып баа берилип жүрөт. Маселен, кыргыз тили илиминде эле эмес, жалпы тил илиминде да өтмө маани жеке сөздүн негизги маанисинен, же андан жаралган туунду мааниден пайда болору, ал нерсени, түшүнүктү, кубулушту, көрүнүштү тикеден-тике туюндурбастан, номинатив аркылуу кыйыр түрдө берилери аксиома катары белгиленип жүрөт. Өтмө маани номинативден, же туунду мааниден пайда болот да, кубулушту, нерсени ж.б. образдуу жана эмоционалдуу туюндурат. Бирок булар өз ара бири-биринен айырмаланып турат. Тактап айтканда, туунду маани номинатив менен кандайдыр бир табигый жактан байланышып турса, өтмө маани менен номинативдин, туунду маанинин ортосунда мындай тикеден-тике байланыш жок. Ал булар менен кыйыр түрдө байланышат да, образдуулукту, элестүүлүктү жана тактыкты пайда кылуу максатында колдонулат [10, 113]. Бул өтмө маанилүү сөздөргө тиешелүү. Өтмө маанилүүлүктү мындан алда канча кеңири кароого да болот.

Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүүлүк сөз, сөз айкашы, сүйлөм формаларында ишке ашырылат, айрым шарттарда текст аркылуу туюндурулган кыйытма ой да өтмө маанини шарттап турат. Бир нерсени, көрүнүштү, кубулушту ж.б. экинчи бир нерсеге, көрүнүшкө, кубулушка салыштырууда, окшоштурууда, же ооштурууда алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык, окшоштук, ички байланыштуулук болот, аларды ар түрдүү ыкмаларда берүү, колдонуу – өтмө маанилүүлүктүн туюндурулуш жолдору

катары белгилүү. Жалпы тил илиминде мындай ыкмалар өтмө маанинин метафоралык, метонимиялык, синекдохалык түрлөрү катары изилдөөнүн объектисине алынып келет. Көркөм чыгармалардын материалдарынын негизинде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын табияты, функциясы, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, колдонулуш ык-амалдары, башка тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыш-катыштары ж.б. маселелери көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде мурдатан тартып азыркы күнгө чейин сыпатталып-териштирилип, иликтөөгө алынып, анын улам бир кыры ачылууда. Коюлган маселе Апресян Ю.Д. (1967, 1995), Арютунова Н.Д. (1999), Бахмутова Н.И. (1984, 1988), Бирих А.К. (1982), Виноградов В.В. (1959, 1971, 1976), Винокур Г.О. (1991), Григорьев В.П. (1971), Магомедова И.А. (2008), Барлыбаев Р. (1963), Бертагаев Т.А. (1951), Гинзбург Е.Л. (1985), Мухамеджанов (1968), Доценко Т.И., Постникова О.В. (1998), Коробейникова В.А. (1981), Новоселова Т.И. (1984) ж.б. өндүү окумуштуулардын эмгектеринде камтылган жана буга карата атайын илимий-теориялык негиздеги макалалар жарыяланган.

Кайсы гана элдин тилин албайлы, тилдин өтмө маанилүүлүк кубулушка ээ болушу адаттагы табигый көрүнүш. Мурдатан белгилүү болгон нерселердин, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн жана башкалардын өзүнүн, же болбосо, алардын кайсы бир белгилеринин ооштурулган маанилик көчүрмөлөрү өтмө маанилүүлүктүн негизин түзүп турат жана ал тилдик өнүгүүнүн өзгөчө өңүтү болуп саналат. Тил – бул татаал система, аны ар тараптуу, кеңири үйрөнүү үчүн изилдениши шарт, шарт гана эмес, зарылдык, анын тилдик бирдик кубулуштары илимий изилдөөнүн объектиси боло алат. Ошол сыңары, башка тилдик кубулуштардай эле, өтмө маанилүүлүктүн жеке өзүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрү тилде, анын ичинде, айрыкча көркөм чыгарманын тилинде, жалпы эле коммуникативдүүлүк процессте аткарган милдети, көтөргөн жүгү бар. Аларды илимий-теориялык негизде аныктап-тактоо, сыпаттап-териштирүү мурдатан эле колго алынып келгендигин окумуштуулардын эмгектери далилдеп турат.

Коомдук турмушта өнүгүп-өзгөрүүлөр болбой койбойт, ал тилдик каражаттардын колдонулуштарынан ачык байкалат, Бир сөздөн экинчи бир сөздүн өнүп чыгуусу, тилдик каражаттардын ой билдирүүдөгү көп түрдүү ык-амалдарынын пайдаланылышы – коомдук өнүгүүнүн көрсөткүчү. Жалпы тил илиминде окумуштуулар көп маанилүү сөздөр тууралуу ар түрдүү көз караштарын билдирип келишкен. Бир даары окумуштуулар аталган маселе боюнча көп маанилүү сөздөр “идеалдуу тилди” түзө алышпайт, “идеалдуу тилде” бир сөз бир мааниге ээ болушу керек деген принципти карманышкан, тилдин жардылыгын көп маанилүүлүккө байланыштырышкан. Айрым окумуштуулардын дал ушул көп маанилүүлүк боюнча айткан пикирлери, көз караштары **өтмө маанилүүлүккө** түздөн-түз тиешелүү экендиги айтылган ойлордун мазмунунан ачык байкалып турат. Чынында, изилденип жаткан объектини аныктап-тактоодо сөзсүз түрдө оош-кыйыштар болбой койбойт, көч бара-бара түзөлөт, муну мыйзам ченемдүү көрүнүш катары кароого тийишпиз. Кийинки чыккан “Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка” (1968) деген эмгекте да ушундай ойлор билдирилген. Мында бир типтеги кубулуштарды, заттарды, көрүнүштөрдү атап берүүдө сөз маанилеринин аракетке келүүлөрү, лексикада мурда колдонулуп келген сөздөр аркылуу семантикалык системанын жылышы, бутакташы тууралуу сөз болмок түгүл, бир эле сөздүн бир канча мааниге ээ болушу, т.а., бир эле сөздүн бир канча маанилерди туюндурушу, алардын негизги мааниден улам пайда болушу тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүү максат кылынган эмес (Сөздүн өтмө мааниси да көп маанилүүлүк менен байланышта болот, анткени өтмө маани көп маанилүү сөздөн да келип чыгат) Бул көз карашты принцип тутушкан окумуштууларга карата каршы оюн көрүнүктүү чоң окумуштуу Р.А.Будагов мындайча билдирет: “Тилге үстүртөн мамиле жасаганда; канча сөз болсо, ошончо маани, канча маани болсо, ошончо сөз деген көз караш ыңгайлуу жана ишенимдүү кабыл алынышы толук мүмкүн, Ошондой болгон учурунда, тил автоматтык түзүлүшкө айланат, ой ачык айкындуулуктан ажырайт. Обьективдүү

чындыкта тил мамиле-катыштардын, атоолордун суммасы эмес, ага таянсак, т.а., сөз менен маанинин теңдештик принцибине ылайыктасак, анда тил өзгөрүлбөс кубулуш болуп калмак. Тил – бул татаал система, нерселердин, көрүнүштөрдүн, кубулуштардын, кыймылдардын аталыштары үчүн гана кызмат аткарбайт, ал адамдардын сезим-туюмдарын, эрктик мамилелерин, ойлорун билдирет. Сөз менен маанинин теңдештик принциби тилди кыймылсыз түзүлүшкө айландырат, тилдин конкреттүүлүктөн абстракттуулукка, жекеликтен жалпылыкка, тике, түз мааниден өтмө, кыйытма маанилерге “өткөрүү” жөндөмдүүлүктөрүн жокко чыгарат” [32, 238]. Окумуштуу абдан туура белгилеген. Тил баарыдан мурда, байланыш-катыш куралы болгондуктан, анын негизин ойду билдирүү жана кабыл алуу түзүп турат. Бул процесс конкреттүү жана абстракттуу түшүнүктөр менен коштолот, ой билдирүү жөндөмдүүлүгү аркылуу ишке ашат. Мунун баары адамдын аң-сезими менен ажырагыс байланышта турат, адам объективдүү чындыктагы бардык түшүнүктөрдү аң-сезим аркылуу туят, түшүнөт, кабыл алат, жеткирет, алар аң-сезимде жалпылаштырылат, топтоштурулат, Мындай шартта, аң-сезимдеги бардык түшүнүктүк маанилердин ар бирин ар башка сөздөр менен атоо эч мүмкүн эмес, акыл-эске эч сыйбайт. Бир сөз бир маани, бир маани бир сөз теңдештик принциби тилдин табигый өнүгүү процессине туура келбейт, стихиялуулукка алып келет, жасалмалуулук болуп калат, тилде көп жана өтмө маанилүүлүк кубулуштары анын табигый көрүнүшүн жана өнүгүшүн шарттап турат.

Өтмө маанилүү тилдик каражаттардын көркөм чыгармаларда колдонулушу ойду билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдигин, ар кыл маани киргизүү жөндөмдүүлүктөрүнүн ыңгайлуулугун көрсөтөт. Алар көркөм текстте метафоралык, метонимиялык, синекдохалык ыкмаларда колдонулат да, чыгармадагы көркөмдүүлүктү, образдуулукту, таасирдүүлүктү, эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү камсыздоочу каражаттардан болуп саналат. Көркөм чыгарманын эстетикалык баалуулугун арттырууда башка тилдик кубулуштардай эле өтмө маанилүү тилдик каражаттардын да ролу зор.

Дегеле тилдин эстетикасы тууралуу Р.А.Будагов мындай дейт: “Эстетика языка предопределяется самими ресурсами и возможностями языка. Чем богаче и разнообразнее подобные ресурсы и возможности, чем богаче и разнообразнее литературная традиция данного языка (все это определяется историческими условиями его сложения и последующего развития), тем потенциально богаче и эстетика языка” ([Русская речь, № 4-5]. Албетте, көркөм чыгарма тилинин эстетикалык бедели автордун тилдик мүмкүнчүлүктөрдү пайдалана билүүсүнө да жараша болору белгилүү.

Тил илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын, айрыкча, өтмө маанилүү сөздөрдүн жаралышы сөз жасоо уясына байланыштуу болорун көпчүлүк окумуштуулар далилдеп, аларга карата изилдөөлөрдү жүргүзүп келишет. Ушул жерден **сөз жасоо уясы** деген терминдик атоого түшүнүк бере кетүү зарыл. Мында сөз жасоо уясы деп жаңы сөздөрдүн пайда болушун, б.а., лексикалык жаңы мааниге ээ болгон сөздөр тууралуу эмес, бир сөздүн баштапкы маанилеринен алынган, же болбосо, ал маанилердин ооштурулуп колдонулган маанилери тууралуу сөз болот, илимий эмгектерде метафоралык өтмө маанилерге басым жасалат.

Чынында, **метафора** окшоштуктун негизинде сөз маанилерин ооштуруу болуп саналгандыктан, сөздүн мурдагы, түпкү лексикалык мааниси сакталбай, ал маани башка мааниге көчүрүлүп колдонулат. Кайсы бир жаңы нерсе, кубулуш, көрүнүш мурдатан белгилүү болуп калган нерсеге, кубулушка, көрүнүшкө окшош болуп калышы – турмуштук чындык. Окшоштуктун негизинде сөз маанилерин ооштуруу – метафора, мында мурдатан колдонулуп келген нерселердин, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн кайсы бир белгилери: сапаты, мүнөзү боюнча окшоштукта жаңыдан пайда болгон экинчи бир нерсеге, кубулушка, көрүнүшкө ошол белгилери ооштурулуп аталат. Бул – жалпыга белгилүү метафоранын маңызы. III.Балли метафора проблемасына **аныкталган ачык** жана **негизсиз** белгилерди киргизет да, алардын айырмачылыктарын мындай деп түшүндүрөт: “Аныкталган ачык метафоранын маңызы милдеттүү ички окшоштукка таянат, ал эми, негизсиз

белгидеги метафора бардык факультативдик сырткы окшоштуктардын жардамы менен ой аркылуу байланышат” [27, 154]. Буга карата кеңири мааниде анализ жүргүзөт. Биздин баамыбызда, Ш.Баллинин өзгөчө маанилүү теориясы катары ички жана сырткы окшоштуктарды чечмелөөсү, алардын айырмачылыктарын белгилөөсү болуп саналат. Ички окшоштук – ага таандык, тиешелүү белгилердин касиети, мында таңууланган касиет-белги жок. Сырткы окшоштук, тескерисинче, чындыкка дал келеби, же жокпу, тикелей тиешеси болбогон, таңууланган белгилик касиет. Маселен, **куу, митаам** белгиси **түлкү** сөзү аркылуу берилет, Ш.Балли **куу, митаам** түшүнүгү менен **түлкү** түшүнүгүнүн ички окшоштугу жок деп эсептейт. Чынында, **түлкү** түшүнүгү түздөн-түз **куу, митаам** маанисин жаратпайт, ал түлкүгө тиешелүү кайсы бир белгини метафоралык ыкмада колдонуудан улам келип чыккан. Ички жана сырткы окшоштуктарды айырмалоо идеясы акырындык менен өнүгүүгө бет алды, т.а., денотатив жана коннотатив семаларын жаратты. Арийне, коннотатив мааниси лексикалык мааниге киреби, бул талаштуу маселе. Албетте, коннотативдик маани номинативден улам пайда болору белгилүү. Экөөнүн ортосунда кандайдыр бир жалпылыктардын: ассоциативдик, аналогиялык, функционалдык окшоштуктардын бар экендиги да анык.

Метафоралык өтмө маани өз ичине сөз жасоо уясындагы ар түрдүү мамиле-катыштарды, иштелип чыккан маанилик топторду камтып турат жана алар төмөндөгүдөй факторлор менен шартталган: 1. Сөз жасоо уясындагы семантикалык түзүлүшкө изилдөөчүлүк кызыгуулардын күчөтүлүшү; 2. Сөз жасоо уяларынын иштелип чыгышындагы өтмө маанилүүлүк маселеси, анын жетиштүү деңгээлде изилденбегендиги; 3. Сөз жасоо процессинде убакыт-мезгилге дал келүүчүлүк системанын бирдиктери катары сөз жасоо уяларынын рамкасындагы өтмө маанилүүлүктүн калыптанышы, алардын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн аныкталышы жана уюшулуш өзгөчөлүктөрүнүн зарылдыгы; 4. Ар түрдүү сөз түркүмдөрүндөгү өтмө маанилердин спецификалык өнүгүүлөрүнө кызыгуулар. Бул маселелер А.Н.Тихоновдун (1971, 1974) эмгектеринде коюлса да, ошондой эле,

А.М. Зализняктын (1978), А.Г. Шереметьеванын (1979), А.И. Ширинанын (1980), И.Г.Галенконун (1987) көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык мамиле-катыштарын изилдөөдөгү эмгектеринде кайсы бир деңгээлде каралса дагы, ал мезгилдерде өтмө маанилүүлүк атайын изилдөөнүн предмети катары күн тартибине коюлбаптыр.

С.Б. Козинецтин “Формирование переносных значений в отглагольных словообразовательных гнездах” (2000) аттуу кандидаттык диссертациялык эмгегинин “Сөздөрдүн жасалыш уясындагы өтмө маанилердин калыптанышынын теориялык проблемалары” деген 1-бабында метафоранын теоретикалык проблемалары, сөз жасалыш уясындагы семантикалык катыш, андагы туунду сөздөр менен маанилик өзгөрүүгө дуушарланган сөздөрдүн ортосундагы семантикалык катыш мамилелери, сөз жасоо уясындагы өтмө маанилердин калыптанышына семантиканын таасири, этиштердин лексика-семантикалык классификациясынын маселелери каралат. “Этиштердин сөз жасоо уясындагы өтмө маанилердин калыптанышында баштапкы бирдиктин лексика-семантикалык таасири” аталышындагы 2-бабында аныкталган метафора сөз жасоо уясындагы өтмө маанилүү этиштердин калыптанышынын фактору катары, этиштердин лексикалык- семантикалык тобунун жаралышы, “кайрадан түзүлүшү”, “бузулушу”, ассоциативдик реалдуу метафоралар, ассоциативдик психологиялык метафоралар жана экспрессивдик метафоралар сөз жасоо уясында өтмө маанилүү этиштердин калыптанышындагы факторлор катары эсептелип изилдөөгө алынган. Көрүнүп тургандай, мында этиштик өтмө маанилердин калыптанышындагы негизги ядро катары метафора эсептелет. Өтмө маанилүүлүк лексикалык толук мааниге ээ бардык сөз түркүмдөрүндө уюшулары, алар да өз алдынча изилдөөлөрдүн объектиси болору С.Б.Козинецтин изилдөөсүнөн ачык байкалып турат. Кыргыз тили илиминдеги айрым эмгектерде метафора көп маанилүү сөздөрдүн түрлөрү катары каралса, кээ биринде өтмө маанилүүлүктү шарттоочу ык-амалдардын бири катары эсептелет. Бул маселеге алдыда токтолобуз.

Сөз жасоо уясы тилдик бирдиктердин өтмө мааниде жаралышында жана колдонулушунда, айрыкча, сөздөрдүн өтмө маанилүүлүгүнүн пайда болушунда негизги ролду ойнойт. Сөз жасоо уясы – сөз жасоонун татаал комплекстүү бирдиги, андагы сөз структуралык жана семантикалык, синтагматикалык жана парадигматикалык мамиле-катыштарда болот. Сөз жасоо уясын үйрөнүү эки багытта жүргүзүлөт: **1. Структуралык-семантикалык**, бул изилдөөнүн негизги максаты – баарыдан мурда, ар түрдүү сөз уячаларынын структуралык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө, ар башка сөз түркүмдөрүндөгү уячалардын типологиясын түзүү, сөз жасоо уясынын механизмдерин ачуу максаттары көздөлөт. (П.А.Соболева, И.В.Альтман, Е.В.Глейбман, С.С.Белокриницкий ж.б.). **2. Семантикалык**, мында сөз жасоо уясындагы сөздөрдүн семантикалык мамиле-катыштарына анализ жүргүзүүгө басым жасалат. (А.Н.Тихонов, Е.А.Земской, И.С.Улукханов, Е.Л.Гинзбург, А.М.Зализняк, И.А.Ширшов). Азыркы учурда сөздөрдүн семантикалык мамиле-катыштарына көп көңүл бурулууда.

Кийинки мезгилдерде тилдин сөздүк составына, лексикалык уюшулушуна, тилдик кубулуштардын коммуникативдүүлүк процессиндеги мамиле-катышына, стилистикалык, стилистикалык-семантикалык маанилерине карата илимий көз караштар кескин өзгөрдү. Бул багыттагы илимий изилдөөлөрдө сөздүн өтмө маанилүүлүгүнүн структуралык-семантикалык, семантикалык мүнөзү жана ал тилдик кубулуштун ар түрдүү парадигматикалык тыгыз биримдикте аракеттенишүүлөрү, өз ара таасир этүүлөрү, ык-амалдары тууралуу сөз болуп келет. Өтмө маанилүү сөздөрдүн ички катыштык функциясы, ой билдирүүдөгү ролу, стилистикалык-семантикасы, ага байланыштуу жагдай-шарттар ар тараптуу толук, жеткиликтүү изилденбегендиги, анын ой чагылдыруудагы механизмдери, синтаксистик катыш процессиндеги маанилик өзгөчөлүктөрү жөнүндө бирдиктүү пикирдин жоктугу, өтмө маанилердин туюндурулушуна байланышкан айрым аспектилердин каралбагандыгы белгиленет. Драчук Н.В., (2006), Герви О.Ю. (2001), Магомедова И.А. (2008) өңдүү окумуштуулардын

эмгектеринде сөз болот.) Мунун өзү өтмө маанилүү тилдик каражаттардын алдыда териштириле турган маселелеринин арбын экендигинен кабар берет.

Өтмө маанилүү тилдик каражаттар башка тилдик кубулуштардын – антонимдик-синонимдик парадигмалардын функционалдык спецификасын аныктоого, көп маанилүү бирдиктердин структуралык-семантикалык параметрлерин, парадигматикалык катышта реализацияланыш өзгөчөлүктөрүн конкреттештирүүгө өбөлгө түзөт. Сөздүн семантикалык структурасынын толукталышына, кеңири иштелип чыгышына салым кошот. Эң башкысы, тил илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын маани-маңызы, функциясы контекстте гана аныкталары баса белгиленип келет.

2. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин жана андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши

2.1. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши

Кыргыз элинин эң кыска көлөмдө уюшулган дидактикалык жанрдагы: макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, учкул сөздөрүнөн тартып, акын-жазуучулардын чыгармалары жана “Манаска” чейинки зор көлөмдүү эпостордун бардыгы **көркөм чыгарма** түшүнүгүн шарттайт. Чыгарма түрлөрүнүн ар бири өз ара жанрдык спецификасы жагынан айырмачылыктарга ээ экендиги жана дидактикалык, эпостук, поэзиялык, прозалык чыгармалар болуп түрлөргө бөлүнүшү – филология илимдеринде эчактан такталган маселе. Бирок алардын тили, конкреттүү айтканда, ар бир жанрдык чыгармалардагы тыбыштардын, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн көркөмдүүлүктү, образдуулукту, эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү жаратуудагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, контекст ичиндеги маанилик байланыш-катыштары, өз ара таасирлери, ой билдирүүдөгү функциясы ж.б. кыргыз тил илиминде толук колго алынбаган орчундуу маселе бойдон калууда. Албетте, аракеттер, жылыштар бар, муну танууга болбойт.

Д.Ш.Шүкүровдун “Молдо Кылычтын тили” (1947), К.Кырбашевдин

“А.Осмоновдун поэзиясынын тили” (1966) кандидаттык диссертацияларын, М.Мураталиевдин “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр”, С.Гапаровдун “Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү” (1979) монографияларын эске албаганда, көркөм чыгарма тилин лингвистикалык өнүктө изилдөө иштеринин жандана, активдеше башташы – 1980-90-жылдардан тарта кийинки мезгилдердин эле жемиши: Кырбашев К. (1983), Өмүралиева С. (1987, 1999, 2002, 2005), Мамытов Ж. (1990, 2007), Усубалие Б. (1994), Маразыков Т.С. (2005), Дунканаев А.Т. (2004, 2010), Оморев А. (2005), Баястанов Т.И. (2006), Өмүралиева А. (2008), Абдыкеримова А.Э. (2008), Ормонбекова А.О. (2010), Нармырзаева К.Ж. (2009), Муратбаева К.Н. (2010), Абдуразакова Г.Ш. (2010), Осмонова Н.Ы. (2013), Исакова Т.Ж. (2018) ж.б. Окумуштуулардын эмгектеринде жалпысынан көркөм чыгармалардын тили, аткарган кызматы, поэтикасы, стилистикасы, айрым тилдик каражаттардын ролу, тыбыштык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча сөз болот. Чынында, бул эмгектерде коюлган маселе ар түрдүү деңгээлде иликтөөгө алынгандыгы анык жана булар менен гана көркөм чыгарманын тили кеңири масштабда, ар тараптуу планда изилденди деп жыйынтык чыгарууга болбойт.

Көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө көп маселе бар, аларды шарттуу түрдө топтоштуруп бөлүп көрсөтөлү: 1. Ар түрдүү жанрдагы чыгармалардын табиятын, биринчи кезекте, алардын тили аныктайт, айталы, макалдагы омоктуу ойдун туюндурулушу менен табышмактардагы каймана ойдун берилиши, көркөмдүүлүктүн стилдик мүнөзү, образдуулуктун жаралышындагы ык-амалдар тилдик бирдиктердин колдонулушуна байланыштуу аныкталарын териштирүү зарылдыгы бар; 2. Көркөм чыгармадагы тилдик бирдиктердин функциясы өзгөчө болот, синтаксистик байланыш-катыш мамилелеринин негизинде, тилдик ар кыл конструкцияларга ээ болушунун шартында лексикалык-семантикалык, синтаксистик-семантикалык, стилистикалык маанилердин, өтмө жана көп маанилик кубулуштардын жаралыш негиздерин, алардын өбөлгө-себептерин изилдөө

кажет. 3. Жазуучунун жеке стилиндеги тилдик бирдиктердин колдонулуш ыкмалары, андагы бөтөнчөлүктөр сыяктуу маселелер көркөм чыгарманын тили катары терең жана ар тараптуу иликтөөлөрдү талап кылбай койбойт.

М.Мураталиевдин “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр” деген эмгегинде эпостун жана көркөм поэзиянын тилиндеги карым-катыштар, алардын ортосундагы айырмалуулуктар; эпикалык чыгармалардын лексикасынын башка тилдер аркылуу толукталышы жана колдонулушундагы бөтөнчөлүктөр; эпос тилиндеги семантика, сөздөрдүн конкреттүү, абстракттуу, тике, өтмө, көп маанилүүлүгү, лексика-грамматикалык мааниге ээ болуучу сөздөр, синонимдер, метонимиялык, синекдохалык каражаттар; эпостук чыгармалардын тилиндеги стилдик бөтөнчөлүктөр; фонетикалык-морфологиялык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөр сыяктуу маселелердин бардыгы камтылган. Арийне, кенже эпостордун материалдарынын негизинде андагы тилдик бирдиктердин функциясы белгиленгени, айрым шарттарда ынанымдуу талданганы менен, алардын ички мүмкүнчүлүктөрү терең анализге алынган эмес, илимий ырааттуулук жок, үстүртөн жалпы баалоолорго жол берген: “Архаизмдер сүйлөмдө, айрыкча, айкындоочтун, чанда учурда ээ, баяндоочтун ролунда колдонула тургандыгы байкалат. **Төшкө найза так этти, Чарайнага шак этти** (“Жаңыл”, инв. 1447.12-б).

Историзмдер башка элдердин тилинен кабыл алынгандыгы байкалат жана ал историзмдердин синонимдеш түгөйүн да табууга мүмкүн болбой турган сыяктанат: **сетер (ыйык)**... Эпостордо метонимиялык белгиге ээ болгон сөздөр да колдонулат, мисал үчүн, бул, же тигил сөздүн конкреттүү маанисинин ордуна **ок жеди** сыяктуу сөздөрдүн колдонулушу да бир топ мүнөздүү экендиги байкалат” [97, 53]. Мында бирин-экин мисалдары эле (биз тараптан) кыскартылганы болбосо, архаизм, историзм жана метонимия боюнча окумуштуунун удаалаш пикири. Үстүртөн жалпылап, болжолдоп жыйынтык чыгарган, илимий ырааттуулук, системалуулук жок, ошондой эле, **ок жеди** тилдик каражаты эпос тилинен башка көркөм чыгармаларда деле

активдүү колдонулат. Дагы бир мисал: “Эпостордогу морфологиялык бөтөнчөлүктөрдү жыйынтыктап айтканда, мындайча: **-ып, -бай, -са** сыяктуу сөз мүчөлөрүнүн активдүү колдонулушу, биринчиден, айтуучунун стилдик ыкмаларына байланыштуу болсо, экинчиден, алар кыргыздын элдик поэзиясындагы калыптанып калган, көркөм поэзиядан айырмалануучу мүнөздүү белгилердин бири; элдик оозеки поэзия сүйлөө речи аркылуу жүзөгө ашкандыктан, андагы өзгөрүүлөргө дуушар болгон уңгу сөздөр, мүчөлөр кең орун алат” [98, 110]. Автор – **ып, – бай, – са** мүчөлөрүн эпос тилинин морфологиялык өзгөчөлүгү катары белгилеген, чынында, бул мүчөлөр адабий тилде да, башка көркөм чыгармалардын түрлөрүндө да активдүү колдонула берет. Эмгекте ушундай мүчүлүштүктөр көп кездешет, буларды оюбуз далилдүү болушу үчүн гана келтирдик. М.Мураталиев эпос тилиндеги бөтөнчөлүктөрдү илимий негизде терең талдоого албаса да, андагы маселелердин арбын экендигин көрсөтө алган. Кандай болгон шартта да, кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилин изилдөө зарылдыгын эмгектеги козголгон маселелер далилдеп турат. Жеке баамыбызда, бул эмгек азыркы учурда оош-кыйыштары, ийгилик-кемчиликтери менен кыргыз тили илиминде өз орду бар эмгек катары бааланууга тийиш.

Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилин аныктап-тактоодо жана анын көркөмдүк табиятынын айрым жактарын (архаизм, историзм, диалектизмдер боюнча) практикалык негизде далилдеп көрсөтүүдө проф. Ж. Мамытовдун “Көркөм чыгарманын тили” (1990) эмгеги көрүнүктүү орунду ээлеп турат. Эмгекте, адегенде, адабий тил менен көркөм чыгарма тилинин башын ачып алат. Улуттук адабий тил менен көркөм чыгарма тилинин байланыштуулугу айырмалуулугу боюнча оригиналдуу ойлорун ынанымдуу бере алган. Адабий тилдин биринчи жана негизги белгиси катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептеп келип, ошол эле учурда, айрым тарыхый эстеликтердин, же сабатсыз жазылган жазмалардын бардыгын эле адабий тилдин үлгүсү катары кароого болбостугун эскертет. Туруктуу нормага салынган адабий тил ушул тил аркылуу бириккен адамдар коллективинин

арасында кептик катнашуунун эң жогорку, өркүндөтүлгөн формасы катары жашайт, белгилүү бир тилдин бардык көрүнүштөрүн өзүнө баш ийдирген атайын эрежелерди бекем сактайт, демек, баарына милдеттүү эрежелерге, биринчи кезекте, орфографиянын жана пунктуациянын закондору менен жөнгө салынып турган адабий тилдин жазма формасы баш иет [88, 5] деген жалпыга белгилүү принциптерди эске алат да, улуттук адабий тил бүтүндөй улуттун талабын камсыз кыларын, ошондуктан ал өзүнүн лексикалык, фразеологиялык составы боюнча да, фонетикалык, морфологиялык түзүлүшү жактан да ар түркүн бай келерин; тилдик катнашуунун көп кырдуулугу, ошого жараша коомдун ар түркүн тилдик каражаттарды керектөөсү жалпы улуттук тилдин системасында функциялык стилдердин болушун шарттаарын; дал ушул адабий тилдин функциялык стилдерге бөлүнүшү анын эң маанилүү жана мүнөздүү белгилеринин бири болуп саналарын [88, 6-7] баса белгилейт. Ж.Мамытов улуттук адабий тилдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү менен, анын функционалдык стилдеринин эч бирине окшобогон көркөм чыгарманын тилине, анын спецификалык табиятына, айрыкча, көркөм текст тулкусундагы сөз функциясына токтолот. Көркөм чыгармада сөздүн ролу, функциясы зор экендиги тууралуу көптөгөн окумуштуулар айтып келишет. Ал эми. Ж.Мамытов көркөм сөз жөнүндө мындай дейт: “Сөздөр өзүнүн жетесинен эле образдуу келет. Ал аздыр-көптүр тилдин бардык эле функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү кайра-кайра пайдалана берүүдөн анын образдуулугу көп учурда жоголуп, сезилбей да калат. Көркөм адабияттын тилинде болсо, сөзгө тиешелүү бул алгачкы, адепки образдуулук дайыма жаңы күч менен күтүлбөгөн жерден жылт этип чыга келет. Ар бир көрүнүктүү сөз чеберинин поэтикалык чеберчилиги мына ушул эчак көнүмүшкө айланган эски сөздүн алгачкы кооздугун “жарк эттире” билүүсүнөн да көрүнөт. Кээ бирде көркөм чыгарманын образдуулугу тар, чектелген мааниде түшүнүлөт. Кептин образдуулугу жөнүндө сөз кылганда, көп учурда жазуучу колдонгон тигил, же бул тилдик тропторду: салыштырууларды, метафораларды, метонимияларды ж.у.с. гана эске алышат. Бирок кеңири көркөм текстте

алганда, образдуулук ар бир жөнөкөй эле сөздүн маанисинде көрүнөт. Автор түз, номинативдик мааниде колдонгон сөздүн, же контекст аркылуу жашырынып жаткан образдуулугу жана көп пландуулугу ачылышы мүмкүн. Ошентип, көркөм чыгарманын контекстиндеги ар бир сөздүн образдуулугу, көп маанилүүлүгү жана көп пландуулугу көркөм адабияттын тилин адамдардын ортосундагы катнашуунун башка функцияларынан айырмалап турат” [88, 9]. Албетте, илимпоздун көркөм чыгарма тутумунда колдонулган сөзгө берген бул баасында калет жок, бирок сөздүн көркөм чыгармадагы функциясы ушулар менен гана чектелбестиги анык.

Ж.Мамытов улуттук адабий тил менен көркөм чыгарманын тилине жекече көз караштагы оюн билдирип келип, көркөм чыгарма тилинде колдонулган архаизм, историзм жана диалектизм сөздөрдү көркөм чыгармалардын материалдарынын мисалында кеңири анализге алган. Мында көөнөргөн лексика, кыргыз көркөм адабиятындагы тарыхый стилизация; архаизм, историзмдер – булар тарыхый доордун көрсөткүчү, ошол доордун тил өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү каражаттар, аларды чечмелөөнүн ыкмалары; диалектизмдер, алардын типтери, стилистикалык функциялары каралган.

Көркөм чыгарманын табиятын, анын тилинин керемет сырын, эстетикалык дөөлөтүн жан дүйнөң менен сезе билүүгө, кеңири түшүнүккө ээ болууга, аны тереңден аңдап туюуга эгедер кылчу эмгектердин бири – проф. Б.Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” (1994) аттуу монографиясы. Аталган эмгектин жаралганына 30 жыл болсо да, актуалдуулугунан жана элек, андагы козголгон маселелерди илимий-теориялык негизде ийине жеткире анализге алуу бардык эле окумуштуулардын колунан келе бербейт. Муну иш жүзүнө ашыруудагы бир баалуулугу – биринчиден, нукура кыргыз тилинин кыртышынан жаралган илимий стилдеги талдоосу, экинчиден, окумуштуунун адабият таануу жана тил илими боюнча илимий-теориялык даярдыгынын тереңдиги, ошондой эле, жазуучулук таланты, шык-жөндөмү. Бул тууралуу өзүнчө сөз болор.

Эмгекте көркөм чыгарманын табияты, сыры тууралуу кеңири сөз болот. Жалпы тил илиминдеги, эстетика жаатындагы көрүнүктүү окумуштуулардын көркөм чыгарманын табияты, анын тилинин функциясы боюнча айткан ой-пикирлерине, көз караштарына кеңири планда талдоо жүргүзүп, анализге алып, оош-кыйыштарын белгилеп, өзүнүн бүтүм-жыйынтыктарын чыгарат. Мында, адегенде, көркөм чыгарманын жаралуу процесси жана буга кадыресе тилдин катыштыгы; көркөм кептин эстетикалык функциясы, анын кадыресе тилге катышы, кадыресе тилди көркөм тилге айландырууга көмөк болгон өбөлгөлөр тууралуу маселелер териштирилет. Белгилүү акын-жазуучулардын пикирлери келтирилип, аларга карата жекече көз карашын билдирет. Окумуштуу көркөм чыгармадагы **сөз функциясына** өтө жогору баа берет: “Ошентип, ар бир сөз көлөм, сыйымдуулук жагынан чексиздикке жетишет, ал ошол чыгармадагы калган сөздөрдүн баарын кучагына камтып, чырмап турат, аларды жутуп алууга кудуреттүү. Баса, мында аралык маселеси да анча роль ойной албайт, дааналап айтканда, аралык чыгарманын биринчи сөзү менен акыркы сөзүнүн (булардын ортосунда канча сөздөр болбойт дейсиң) ортосундагы байланыш жанаша жайгашкан сөздөрдүн өз ара байланышындай эле өтө тыгыз жана ажырагыс болот. Кыскасы, чыгармадагы ар бир сөз – бул, ошол чыгарманын өзү, ал эми бүтүндөй бир чыгарма – бир эле сөз. Ошондуктан, чыгармадагы бир эле сөздү алмаштыруу, өзгөртүү – бул чыгармадагы калган сөздөрдү да өзгөртүү, алмаштыруу дегендик. Кээде чыгарманын аягында колдонгон бир сөзүң үчүн, чыгарманы кайрадан баштан-аяк карап чыгып, андагы далай сөздөрдү өзгөртүүгө туура келет. Атүгүл, айрым учурда бир эле сөздү өзгөртүү чыгарманын идеялык мазмунуна да зор таасирин тийгизбей койбойт, өзүңдүн айтайын деген идеяң ошол сөздүн аркасы менен өзгөрүп, оюңа келбеген башка ойду (идеяны) айтып калышың да толук ыктымал” [132, 64]. Автор сөзгө мындай аныктама берүү менен, анын көркөм чыгармадагы образдуулукту, көркөмдүктү жаратуудагы ролун, ордун гана көрсөтпөстөн, чыгарманын бүтүндүгүн, жумурулугун шарттоочу функциясын да мисалдардын негизинде далилдеп берет, көркөм кеп менен

кадыресе кептин айырмалуулугу ыргакта экендигин да баса белгилейт. Ошондой болсо да, кадыресе кеп менен көркөм кепти таптакыр эки башка тилдик көрүнүш катары эсептебейт. Алардын ортосунда эч кандай байланыш жок деген бүтүмгө келүүгө болбостугун, көркөм чыгарманын тилине талдоо, иликтөө жүргүзүүдө кадыресе тилдин законуна таянарыбыздын өзү эле экөөнүн ортосунда тыгыз байланыштын бар экендигин, көркөм тил жалпы элдик тилден азыктанарын, тек гана, көркөм кеп элдик тилдин байлыгын жаңы сапатта – эстетикалык мүдөөдө, иргелип шөкөттөлгөн кейипте, кристалдык формада колдонорун, натыйжада көркөм чыгармада атайын бир максатка баш ийдирилип, өзүнчө бир бөлүнбөс, жападан-жалгыз бүтүндүктү, системаны түзүп каларын [132, 111] белгилейт.

Б.Усубалиевдин көркөм чыгарманын тилине карата айткан ойлорун, көз караштарын туура баалоо менен, көркөм чыгармадагы сөздөрдүн кайра жаралуусуна карата билдирген төмөндөгүдөй үч жагдайга токтолууга туура келет, алардын маани-мазмунун бузбай кыскартып беребиз: “1. ... Сөз (тил) көркөм текстте сапаттык жаңы бирдик катары кыймылга келип, өзүнүн эстетикалык мүмкүнчүлүгүн реализациялап, жазуучу, же акын тарабынан кайрадан жаралат, жаңы боёк, түскө ээ болот, жаңы маанилери ачылат, байланышы жана өз ара карым-катышы кеңеет. 2. Сөздөрдүн кайра жаралышы контекст маселеси менен тыгыз байланышта каралууга тийиш. ... сөз мейкиндиги канчалык кеңейген сайын, ал ошончолук көп сөздөр менен ар тараптуу алакада болуп, алакада болгон сөздөрдүн баарына өз шооласын чачып, аларды да кыймылга келтирет жана ошончолук көп карама-каршылыкка, окшоштурууга, салыштырууга ж.б. учурайт. ... Ошентип, көркөм тексттеги сөздөр өз ара өтмө катар байланышта келип, бири-бирине жөлөктаяк болуп турушат. 3. Катмарлануу, семантикалык жылыш оңойлук менен назарга илине бербейт. Семантикалык жылышка дуушар болгон сөздү бүтүндөй көркөм тексттин фонунда карасаң да, анда эмне сыр жаткандыгын, б.а., семантикалык жылыш болгондугун так айтып бере албайсың ” [132, 157-158]. Айтылган ой көркөм чыгарманын табиятынын татаалдыгын, аны тилдик

өңүттө изилдөө кыйла машакаттарды жаратарын билдирип турат. Б.Усубалиев бул эмгегинде көркөм чыгармадагы тилдик каражаттарды тереңден андап түшүнүп, кеңири аспектиде “иликтеп-жиликтеп” бере алган. Маселен, атактуу акын С.Эралиевдин **“Жүз жылдар мындан кийин да”** аттуу ырындагы (болгону үч куплеттен турат) тилдик каражаттарды 30 беттен ашуун көлөмдө талдоого алган. Ушунун өзү эле, биринчиден, окумуштуунун көркөм чыгармадагы тил табиятын терең түшүнүүсүнөн кабар берсе, экинчиден, көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө көп маселелер бар экендигин каңкуулап турат.

Тил байланыш-катыш куралы катары бир гана коммуникативдүүлүк милдетти аткаруу менен чектелбейт, анын диапозону өтө кеңири, тил аркылуу адамдын толуп жаткан ички сезимдери: кубаттоосу менен санаркоосу, кубанычы менен кайгысы, суктануусу менен кабатырлануусу, таңыркоосу менен чочулоосу ж.б. билдирилет, объективдүү чындыктагы бардык нерселерди, кубулуштарды, кыймылдарды туюп-сезүүлөр, андап-билүүлөр, баалоолор ж.б. сөз күчү менен ар түрдүү ыкмаларда туюндурулат, баяндалат. Тил көп кырдуу функцияларды аткаруу аркылуу көркөмдүүлүктү, образдуулукту, эстетикалык баалуулукту жаратат жана ал көркөм чыгарма табиятын жаратат. Тил илиминде көркөм чыгарманын аныкталып-такталышы лингвостилистикалык, лингвопоэтикалык изилдөөлөргө негизделет. Бул багытта кыргыз тили илиминин уучу куру эмес, проф. Б.Усубалиевдин (1994, 2007) эмгектеринен сырткары, ф.и. док-ру: Ж.Мамытовдун “Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы” (2002), А.Абдыкеримованын “Лингвистикалык поэтика” (2008), А.Ормонбекованын “Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө” (2010) аттуу эмгектери бар. Кайсы гана окумуштууну албайлы, алардын илимпоздук дарамети изилдөөнүн объектиси катары койгон маселелеринен да көрүнөт. Сөз жок, аталган окумуштуулардын изилдөөлөрү кыргыз тили илиминин бул багыттагы деңгээлин бир топ эле көтөрүп койдү.

А.Абдыкеримованын монографиясындагы: 1. Лингвопоэтика жана анын статусун негиздеп берүүдө лингвопоэтиканын филологиялык тармак катары жаралышы, өнүгүүсү жана калыптануусу, лингвопоэтиканын объектиси жана предмети, негизги маселелери, лингвопоэтиканын системалык түзүлүшү, методдору, методологиясы, анын башка илимдер менен карым-катышы, талдоого алынуучу материалдын мүнөзү; 2. Поэтикалык фонетикасын далилдөөдө көркөм тексттердин фонетикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү, тыбыштык кайталоолор, алардын семантикалык-эстетикалык ролу, уйкаштык көркөм тексттеги фонетикалык фактор катары, паронимиянын лингвопоэтикалык табияты; 3. Поэтикалык синтаксисте аныктоодо көркөм тексттердин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, поэтикалык сөз айкаштарынын лингвопоэтикалык мүнөзү, поэтикалык тексттеги сүйлөм, көркөм тексттеги сөздөрдүн орун тартиби, каратма сөз, анын лингвопоэтикалык ролу; 4. Поэтикалык семантика жана анын айрым маселелери бабындагы көркөм текстти семантикалык талдоонун максаты, милдеттери, семантикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрү, талдоонун мүнөзү, синонимдик карым-катыштар, кайталоолордун лингвопоэтикалык мааниси, контраст жана антонимдүүлүк маселелери кыргыз тили илиминде атайын көңүл бурулуп, тереңден талдоого, сыпаттап териштирүүгө алына электигин белгилеп коюшубуз керек. Албетте, жалпы эле окумуштуулардын изилдөөлөрүндө козголгон проблемалар канчалык даражада чечмеленери алардын илимий- теориялык базасына, даярдыгына, дараметине байланыштуу болору белгилүү го. Бул жерде А.Абдыкеримованын “Лингвистикалык поэтика” эмгегинин барк-баасы бул багыттагы илимий изилдөөлөргө сереп салгандыгынан, аларга карата жекече көз караштарын билдиргендигинен, илимий-методологиялык база катары алынган эмгектерди терең түшүнгөндүгүнөн, коюлган маселенин ички маани-мазмунун туура баамдай билгендигинен, аларга карата олуттуу ойлорун өзүнө тиешелүү стилде бере алгандыгынан, анализ жүргүзүүсүнөн жана теориялык ойлорунун ырааттуулугунан ачык байкалып турат. Оюбузду далилдеш үчүн, эмгекке кеңири планда анализ жүргүзүү талап кылынат, бул биздин иштин

негизги максатына кирбегендиктен, тек гана, көркөм чыгарманын тилин үйрөнүүдө бул эмгектин зарылдыгын жана кыргыз тили илиминде алган ордунун салмактуулугун белгилөө менен чектелебиз.

Адамдын адамдык касиетинин бири руханий ишмердүүлүгү менен шартталган, ал эми, руханий таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн негизин көркөм адабият түзүп турат. Коомдук жашоо-турмушта көркөм адабиятты да таанып-билүү зарылдыгы бар, бул болсо, аны иликтөө аркылуу ишке ашырылат деген түшүнүктү билдирет жана ал ар тараптуу изилдөөлөрдү талап кылат. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманы таанып-билүүдөгү, аныктап-тактоодогу дагы бир көрүнүктүү эмгек А.Ормонбековага таандык. “Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө” (2010) аттуу илимий монографиясында көркөм чыгарманын тилине тиешелүү олуттуу маселелер козголот. Окумуштуу көркөм чыгармага талдоо төмөндөгүдөй үч багытта жүргүзүлөрүн белгилейт: “1) тексттин табият-маңызын аныктоо; 2) көркөм чыгарманын жалпы эстетикалык дөөлөтүн, баалуулугун ачып берүү; 3) тилдик тигил, же бул кубулуштарын лингвистикалык, же лингвопоэтикалык табиятын аныктоо” (3-4) – деп, көркөм адабиятты таанып-билүүдөгү жалпы жоболорду эске алат да: “Арийне, бул үчөө өз ара айырмаланышса да, бири-бири менен тыгыз байланышта болот жана кайсы багытта талдоо жүргүзбөйлү, мына ушул өзгөчөлүк эске алынышы керек. Биздин иликтөөбүздө үчүнчү багыт башкы орунда турат, бирок ал белгилүү бир деңгээлде экинчи багытка баш иет, анткени кандай гана тилдик бирдикти лингвопоэтикалык өңүттө териштирбейли, ал түбү барып ошол бирдик жашап турган көркөм чыгарманын жалпы эстетикалык дөөлөтүн ачып берүүгө такалат,” (4) – деген көз карашын билдирет. Чындыгында, А.Ормонбекова бул эмгегинде изилдөөнүн объектиси катары коюлган: **Синонимдерди көркөм каражат катары колдонуунун ык-амалдары, парафраза жана плеоназмдар, лингвопоэтикалык табияты, кайталоонун поэтикалык каражат катары колдонулушу** маселелери кеңири талдоого алынган. Эмгектеги аталган

маселелердин өзгөчө ыкмада каралышы, анализге алынышы бул багытта алектенген илимпоздор үчүн үлгү болот деген ойдобуз.

Булардан сырткары, кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилине байланыштуу С.Өмүралиеванын (1987, 1999, 2005), А.Оморовдун (2002), К.Кырбашевдин (1967), С.Давлетов менен А.Акматалиевдин (1992), И.Абдувалиевдин (2018) эмгектерин белгилеп коюуга тийишпиз. Мындай эмгектердин жаралышы менен кыргыз тили илиминде көркөм чыгармалардын тили изилденип, аныкталып-такталып бүттү дешке эч негиз жок, анткени көркөм чыгарманын табияты татаал, аны ишке ашыруудагы тилдик каражаттардын көркөмдүүлүктү жаратуудагы колдонулуштары көп кырдуу да, көп сырдуу.

2.2. Кыргыз тили илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши

Кыргыз тили илиминде өтмө маанилүү сөздөр тууралуу адегенде окуу куралдарында, окуу китептеринде кыскача түшүнүктөр, мүнөздөмөлөр берилип келген. “Азыркы кыргыз тили” (Ахматов Т., Мукамбаев Ж. 1978) окуу китебинде сөз мааниси экинчи бир башка нерсеге, кубулушка ооштурулуп, жакындаштырылып берилсе, ал өтмө маани болуп саналат; алар коомдук өзгөрүүлөргө, тилдин ички өнүгүшүнө байланыштуу келип чыгат да, көп маанилүүлүктүн бир көрүнүшү болуп эсептелет, себеби тике маани менен өтмө маани биригип келип, ошол эле сөздүн полисемиялык кубулушун түзөт; сөздүн тике маанисинен улам пайда болгон жаңы маани тилде типтүү колдонула берип, биротоло калыптанган абалга жеткенде гана өтмө маанини түзүп калат [18, 97-99] – деп, ага карата **жал, канат, тил** сөздөрүн мисал кылып көрсөтөт. Ал эми, С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбековдор түзгөн “Кыргыз тилинин грамматикасы” (1982) китебинде да өтмө маанилүү сөздөр тууралуу ушул эле ойлор айтылып келип, алардын келип чыгышынын төмөндөгүдөй үч жолу белгиленген: 1) Окшоштук белгилерге карай сөздүн мааниси кеңеет. Алардын негизинде салыштыруулар жатат. 2) Өзөктөштүк

жакындыгына карай сөздүн мааниси кеңейт. 3) Аткарган милдеттеринин бирдейлигине карай сөздүн мааниси кеңеет, б.а., баштапкы маанилери бири-бирине окшобогон сөздөр тилдин өнүгүш этабынын бир мезгилинде кандайдыр бир аткарган милдети жагынан бири-бирине окшошуп калат. Ошондон улам, кээ бир сөздөрдүн маанилери семантикалык жактан кеңеет [45, 20-22]. Окуу китептеринде сөздүн өтмө мааниси боюнча берилген түшүнүктөр бир топ суроолорду жаратат. Албетте, окуу китептеринин түзүлүшүн, максат-талаптарын да эске алышыбыз керек. Дегинкиси, 1960-80-жылдар мезгилинде кыргыз тили илиминдеги өтмө маанилүүлүк маселелери боюнча иликтөөлөрдүн толук масштабдуу деңгээлде жүргүзүлбөгөндүгү анык.

“Азыркы кыргыз адабий тили” (2009) аттуу эмгекте сөздүн өтмө мааниси тууралуу маалымат кеңейтилип берилет. Анда өтмө маанилүүлүк образдуулукту жаратуучу тилдик каражат катары каралат да, көбүнчө оозеки кепте, көркөм чыгармаларда активдүү колдонулары белгиленет. Мындай шартта, алардын колдонулуу сферасы кеңейип, стилдик ар түрдүү фигуралардын шарттары айтылат. Өтмө маани номинативден, же туунду мааниден пайда болот да, кубулушту, нерсени ж.б. образдуу жана эмоционалдуу туюндурат. Бирок булар өз ара бири-биринен айырмаланып турат. Тактап айтканда, туунду маани номинатив менен кандайдыр бир табигый жактан байланышып турса, өтмө маани менен номинативдин, же туунду маанинин ортосунда мындай тикеден-тике байланыш жок. Ал булар менен кыйыр түрдө байланышат да, образдуулукту, элестүүлүктү жана тактыкты пайда кылуу максатында колдонулат [8, 113]. Демек, сөздүн өтмө мааниси мурдатан белгилүү болгон кубулуштардан, нерселерден, кыймылдардан, көрүнүштөрдөн ооштурулуп колдонулганы менен, семантикалык системада туруктуулук касиетке ээ боло бербейт, өтмө маанинин дал ушул негизги өзгөчөлүгү бул эмгекте баса белгиленген жана мисалдар аркылуу далилдөөгө аракет жасалган.

Сөздүн өтмө маанисинин, жалпы эле, өтмө маанилүү тилдик каражаттардын функциясы оозеки кепте, айрыкча, көркөм чыгармаларда ачыкталат. Анткени көркөм ойлоонун маңызында ооштуруулар, салыштыруулар, окшоштуруулар сөзсүз түрдө болбой койбойт.

Көркөм чыгарманын тили – өзүнүн жеке кубулуштарына, т.а., тилдик каражаттарынын колдонулуш мүмкүнчүлүктөрүнө жана стилдик өзгөчөлүктөрүнө ээ тил. Ушуга байланыштуу жанрдык спецификасы боюнча түрлөргө бөлүнөт: дидактикалык, прозалык, эпостук, лирикалык ж.б. Биз сөз кылып жаткан өтмө маанилүү тилдик каражаттар көркөм чыгармаларда ар түрдүү ыкмаларда колдонулат, түрдүү функцияларды аткарат, алар ушунун негизинде ачыкталат. Кыргыз тили илиминде бул багытта Т.Исакованын **“Көп жана өтмө маанилерде колдонулган тилдик бирдиктердин эпостордо берилүү бөтөнчөлүктөрү” (2018)** аттуу диссертациялык изилдөөсү бар. Эпостордун тили да көркөм чыгарманын тилинин бир бутагын түзүп турат, ошондуктан, биздин изилдөөбүзгө да түздөн-түз тиешеси бар. Мындагы бир нерсени так белгилеп коюшубуз керек, Т.Исакованын диссертациясында көп жана өтмө маанилер кошо камтылып изилденсе, биздин иште көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу гана иликтөөгө алынат.

Т.Исакованын диссертациялык ишинде кенже эпостордун материалдарынын негизинде көп, өтмө маанилүү сөз жана өтмө маанилүү сөз айкаштарынын колдонулуу бөтөнчөлүктөрүнө семасиологиялык, лингвопоэтикалык (өзү баса белгилегендей,) багыттарда илимий изилдөө жүргүзүү максаты көздөлүп, аны ишке ашыруу үчүн, иштин темасына тике жана кыйыр түрдө катышы бар илимий адабияттар менен таанышуу аркылуу фактылык материалдарды топтоштуруу; эпостук чыгармалардын тили боюнча айтылган пикирлерди жалпылаштыруу менен жекече байкоолорду белгилөө; атооч сөз түркүмүнө кирген көп, өтмө маанилүү сөздөрдүн тексттеги маанилик өзгөчөлүктөрүн анализдөө; көп, өтмө маанилүү нагыз жана туунду формадагы этиштердин маанилик, структуралык, көркөмдүк бөтөнчөлүктөрүн

иликтөө; фразеологизмдер менен сүйлөмдүк курулушта уюшулган тилдик бирдиктерде камтылган өтмө маанилүүлүктүн берилиштерин ар тараптан изилдөө; эл оозунда кеңири колдонулуп, сөздүктөргө кирген жана сейрек колдонулуп, сөздүктөргө кирбей калган полисемантизмдер жана фразеологизмдерди өз ара салыштырып сыпаттоо милдеттери коюлган. Иш төрт баптан турат: 1. Көп, өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын изилдениши боюнча маалымат; 2. Кенже эпостордогу атооч сөздөрдүн көп жана өтмө маанилерде колдонулуу бөтөнчөлүктөрү; 3. Нагыз жана туунду этиштердин көп, өтмө маанилерде колдонулушу; 4. Көп, өтмө маанилердин фразеологизмдер менен сүйлөмдүк структурадагы тилдик бирдиктер аркылуу берилиши. Биздин пикирибизде, теманы негиздеп, аныктап-тактап берүүдөгү багыты катары баптардын аталыштары негизинен туура. Сыпаттап териштирүүдөн алынган теориялык айрым жыйынтыктары да ишенимдүү: “Ошентип, атооч сөздөрдүн (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч) көп, өтмө маанилерде колдонулуу мүмкүнчүлүктөрү кенже эпостордун тилинин негизинде каралганда, алардын жогоркудай ыраатуулукта берилишине дал келет, т.а., эң арбын кезиккен көп жана өтмө маанилүү сөздөр зат атоочтордон болуп, алардын айрымдары онго жакын маанилүү бөтөнчөлүктөрдө колдонулган. Буга салыштырмалуу сын атоочтор мындай маанилерде азыраак кезигип, бирок ошол эле учурда алардын да көпчүлүгү заттанып келип өтмө маанилерди билдирген” (99). “Этиштер мындай туунду формаларда келгенде да, көп, же өтмө маанилерди билдирүү мүмкүнчүлүгүн сактайт. Ал эмес, тескерисинче, өзүнчө көркөмдүктө берилет. Кенже эпостордун тилинде көп, же өтмө мааниде келген чакчыл этиштер, негизинен, – **ып** формасындагы чакчылдар экендигин белгилөөгө болот” (135). Мындай теориялык мүнөздөгү ойлор иште кыйла эле учурайт. Ошондой болсо да, иште төмөндөгүдөй мүчүлүштүктөрдүн бар экендигин белгилеп коюуга тийишпиз:

1. Диссертациялык иште эпос тилиндеги өтмө жана көп маанилүү сөздөрдүн колдонулуш бөтөнчөлүктөрү изилденип жаткан соң, оболу, экөөнүн, т.а., өтмө жана көп маанилүү сөздөрдүн ортосундагы байланыштуулукту, жалпылыкты,

айырмачылыкты аныктап берсе дурус болмок. 2. Сөздөрдүн көп жана өтмө маанилүүлүгү маселесине атайын кайрылышкан окумуштуулар катары Б.Усубалиев менен С.Өмүралиеваны атоого болот (34-35) – дейт. Чынында, диссертант белгилеген окумуштуулардын эмгектеринде (Усубалиев, 2007, 37-58; Өмүралиева 1979, 1986) көп маанилүү сөздөрдүн каралгандыгы анык, бирок аларда өтмө маанилүү сөздөр атайын максаттагы иликтөөнүн объектиси болгон эмес, Т.Исакова өзү деле ошон үчүн окумуштуулардын көп маанилүүлүк жөнүндө айткан пикирлери менен чектелет (34-38). 3. Эпос тилиндеги көп маанилүү сөздөргө талдоо жүргүзүүдө, алардын сөздүктөгү маанилерин саноо менен чектелген, буга карата: **баш, кол, бет (жүз), чоку, тумшук, жаак, тил, маңдай, каш, ооз, бел, боор, ич, туяк** ж.б. көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. 4. Эпос тилинде өтмө маанилүү сөздөргө карата да мыкты мисалдар бар, бирок мыкты талданбай калган.

А.Жумагул кызынын көп маанилүүлүк маселесине арналган “Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөрдүн лингвостилистикасы” (2023) аттуу монографиясын кыргыз тили илиминин теориялык базасына салым кошо турган эмгектердин бири катары баалоого болот жана элдик оозеки чыгармаларды, алардын тилин үйрөнүүгө чоң өбөлгө түзөт.

А. Жумагул кызынын макал тутумундагы көп маанилүүлүктү шарттоочу тилдик бирдиктерге карата: “Макал тутумундагы айрым тилдик бирдиктердин көп маанилүүлүккө ээ болуп турушу макал мазмунун шарттоочу негизги факторлордун бири болуп саналат. Анткени макалдардагы тигил, же бул тилдик бирдиктердин бири өзүнүн туюндурган лексикалык маанисинен башка кошумча маанилерди алып жүрөт. Мындай шартта сөздүн көп маанилүүлүгү келип чыгат. Макалдагы көп маанилүүлүккө ээ болгон тилдик бирдик башка тилдик компоненттер менен синтаксистик катышта болот жана ага логикалык басым жасалат. Белгилүү бир ойду ишке ашыруу үчүн, ал тилдик бирдикте семантикалык катмарлануу процесси жүрөт да, көп маанилүүлүккө ээ болот жана жалпы макал мазмунуна таасир берет. Мындай милдетти аткаруу менен, өз кезегинде, макалдын көркөмдүк табитинин жаралышына өбөлгө түзсө,

экинчи жагынан, сүйлөмдүк мазмундан макалдык мазмунга айландыруучу процессти жүргүзөт” [62, 45] – деп айткан оюн конкреттүү мисалдар менен ишенимдүү далилдеп бере алган. Монографияда илимий-теориялык негиздеги мындай ойлор арбын кездешет жана алар факты-материалдардын мисалында ынанымдуу ырастоолорго алынган.

Азыркы учурда кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилин изилдөө кайсы бир даражада колго алынып жатканы менен, аны ар тараптан кеңири масштабда сыпаттап териштирүү орчундуу маселе бойдон калууда. Муну дидактикалык чыгармалардан тартып, проза, поэзия, драма жанрындагы көркөм чыгармалардын, зор көлөмдүү эпостордун тилдик өзгөчөлүктөрүн жана Ч. Айтматов баштаган көптөгөн көрүнүктүү акын-жазуучуларыбыздын стилдик бөтөнчөлүктөрүн, андагы көркөмдүүлүктү, образдуулукту, эстетикалык баалуулукту жаратуучу тилдик каражаттардын колдонулуш ыкмалары иликтенген эмгектердин (жогорудагыдай саналуу эмгектерди эске албаганда) аздыгынан байкаса болот.

Жогоруда белгиленгендей, көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөр мурдатан белгилүү болгон нерселерди, кубулуштарды, көрүнүштөрдү, кыймылдарды ооштуруп, салыштырып колдонуудан улам келип чыккандыгы такталган маселе экендиги анык. Ошондой болсо да, көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүүлүктүн маңызы ошол ооштурулган, салыштырылган нерселердин, кубулуштардын ж.б. жалпы түшүнүктүк маанилеринен гана чыкпастан, анын белгилеринин ооштурулушуна да байланыштуу. Турмуштагы бардык жандуу жана жансыз нерселердин, көрүнүштөрдүн өздөрүнө тиешелүү маңызы – “мени” жеке табияттык түшүнүктөрү боюнча гана түшүндүрүлбөстөн, баарыдан мурда, белгилерди алып жүрүшү, аларга ээ болушу менен аныкталат. Нерселерди аныктоо – белгилерди табуу. Нерселердин, көрүнүштөрдүн, түшүнүктөрдүн табияты белгилерге да көз каранды болуп саналат. Демек, объективдүү чындыктагы нерселердин, көрүнүштөрдүн бардыгы кандайдыр бир ички жана сырткы белгилерге ээ болот [50, 124]. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттар

нерселердин, кубулуштардын ж.б. белгилерин ооштуруп, салыштырып берүүдө өтө активдүү колдонуларын алдыда далилдеп берүүгө аракет кылабыз.

1-бап боюнча жыйынтык

Көркөм чыгарманын тили изилдөөнүн объектиси катары тил илиминде мурдатан эле күн тартибине коюлуп келген. Аны изилдөөгө алышкан окумуштуулардын (Виноградов В.В., Бахтин М.М., Винокур Г.О., Мамытов Ж., Усубалиев Б.Ш. ж.б.) эмгектеринин жалпы мазмунунан, коюлган маселенин иликтениш өңүтүнөн улам, көркөм чыгарманын тили, анын табияты **лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык** изилдөөлөр аркылуу аныкталып-такталып келет.

Бул бапта негизинен өтмө маанилүү сөздөрдүн мурдатан белгилүү болгон нерселерди, кубулуштарды, көрүнүштөрдү, кыймылдарды ооштуруп, салыштырып колдонуудан улам келип чыккандыгы, көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүүлүктүн маңызы ошол ооштурулган, салыштырылган нерселердин, кубулуштардын ж.б. жалпы түшүнүктүк маанилеринен гана жаралбастан, анын белгилеринин ооштурулуш мүнөзүнө да байланыштуу болору тууралуу айтылган окумуштуулардын пикирлерине токтолуп, аларга карата жекече көз караштар билдирилди.

Көркөм чыгарманын тилине байланыштуу жалпы тил илиминдеги эмгектерди таразалап, аларга анализ жүргүзүп баа берүү бир эмгекти эмес, бир канча эмгекти талап кылары анык. Ошондуктан, ишибиздин максат-талаптарына ылайык, көркөм чыгарманын тилинин изилденишине кыскача экскурс жасоо менен, жекече айрым көз караштарды билдирип, аны изилдөөдөгү жогорудагы эки багыттын маани-маңызы белгиленди.

Көркөм чыгарманын тили башка функционалдык стилдердин бирине да мүнөздүү болбогон тилдик өзгөчөлүктөргө ээ. Андагы тилдик каражаттардын функциясы көркөмдүүлүктү жаратууда ар кыл ыкмаларда колдонулат, алардын бири катары өтмө маанилүү сөздөр эсептелинет.

Жалпы тил илиминде өтмө маанилүү сөздөр, алардын кепте, көркөм чыгармаларда колдонулушу, башка тилдик бирдиктерден болгон айырмачылыктары боюнча жазылган бир катар эмгектер бар. Булар тууралуу жогоруда сөз болду. Кыргыз тили илиминде болсо, өтмө маанилүү сөздөр жөнүндө окуу китептериндеги, окуу куралдарындагы маалыматтарды, же айрым макалаларды, же болбосо, башка тилдик каражаттар менен бирдикте салыштырылып изилденген айрым эмгектерди эске албаганда, өтмө маанилүү сөздөргө карата атайын эмгек жаралган жок. Ошондуктан, бул бапта өтмө маанилүүлүккө байланыштуу колдогу материалдарга гана анализ жүргүзүлүп баа берилди.

II БАП

ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК БАЗАСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети жана материалдары

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз макалдарындагы, табышмактарындагы, эпосторундагы, поэзиялык жана прозалык чыгармаларындагы өтмө маанилүү тилдик каражаттар алынды.

Көркөм адабият ар бир улуттун өзүнө гана мүнөздүү көп кылымдык тарыхты ичине камтып турат. Анткени ар бир элдин рухий, социалдык жана материалдык маданияты өтө узак мезгилдерден бери калыптанып келгендиги белгилүү. Анын сыңары, кыргыз элинин тили, адабияты, маданияты узак убактардан бери дүйнө элдерине таанымал. Буга мисал катары, улуу эпосубуз “Манасты” көрсөтсөк жетиштүү болор. Кылымдардан бери адам турмушунда зор мааниге ээ болуп жашап келе жаткан көркөм чыгармалар жөн жерден эле жарала калган эмес, анын тереңинде адам таануу, адамдын рухий дүйнөсү, эстетикалык баалуулук, турмуштук көз караш жатат. Ар бир элдин дүйнө таанымында, ой жүгүртүүсүндө психологиялык, философиялык, логикалык кабылдоолору болот. Обьективдүү чындыктагы көрүнүштөрдү, нерселерди, кубулуштарды ж.б. бардык улуттагы адамдар бирдей эле кабыл алат, бирок аны тил аркылуу жеткирүү, туюндуруу мүмкүнчүлүктөрү ар башка.

Ошондуктан, философияда, логикада, айрыкча, лингвистикада тилге олуттуу маани берилип, тил жана тилдик бирдиктер изилдөөлөрдүн объектисин түзүп турат.

Көркөм чыгарма кандай гана элде болбосун, алардын руханий дүйнөсүн өздөрүнө тиешелүү улуттук өзгөчөлүктө берүү менен, коомдук турмуштагы ар кыл көрүнүштөрдү, жагдай-шарттарды, элдин учурдагы жана тарыхый жашоо-турмуштарын, үрп-адат, каада-салттарын, дүйнөгө болгон көз караштарын ж.б. көркөм ойлоо аркылуу чагылдырат. Мындай шартта, б.а., көркөм ойлоонун ишке ашырылышында тилдик каражаттар өзгөчө функция аткарышат, ар түрдүү ыкмаларда колдонулуу менен, ойдун элестүү, таасирдүү, образдуу жаралышын камсыздайт, натыйжада көркөм тил каражаты статусуна ээ болушат. Мына ушулардын катарында **өтмө маанилүү тилдик каражаттар көркөмдүүлүктү жаратуунун бир факторун түзүп турат.** Ушул аспектиден караганда, өтмө маанилүү тилдик каражаттарды изилдөөнүн объектиси катары алууга толук негиз бар.

Изилдөөнүн предметин көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттарды, алардын аткарган милдет-кызматтарын илимий-теориялык негизде талдоо, сыпаттап териштирүү түздү.

Көркөм чыгармада сөз түз, тике мааниде гана колдонулбастан, экинчи бир түрдөгү маанилерге ээ болуп, ойдун туюндурулуш мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, таасирдүүлүктү артырууда чоң роль ойнойт. Адамдар арасындагы байланыш-катыш мамилелерин, турмуштук көрүнүштөрдү, тигил, же бул окуялардын мүнөздүү белгилерин түз түшүнүктө бербестен, өтмө мааниде туюндуруу да көркөм чыгарманын табиятындагы негизги белгилердин бири болуп саналат. Сөздүн экинчи белгиси, жышаанасы экинчи окуянын жышаанасы, белгиси үчүн пайдаланылып, аны кандайдыр бир экинчи окуяга ылайык колдонуу сөздүн өтмө маанисин жаратат [132, 198]. Ошондуктан, көркөм чыгармада жазуучунун чеберчилигине байланыштуу сөздөр, сүйлөмдөр өзүнүн түз маанисинен сырткары, кыйытма, өтмө маанилерде колдонула берет. Чыгарманын көркөм жаралышында тилдик каражаттардын,

анын ичинде өтмө маанилүүлүктүн ролу зор. Мурдатан белгилүү болгон конкреттүү көрүнүштөрдүн, нерселердин, кубулуштардын, кыймылдардын, же болбосо, абстракттуу түшүнүктөрдүн деле өздөрүнүн, же кайсы бир белгилеринин ооштурулуп, экинчи бир жаңы маанини ар кыл ыкмаларда туюндурушу өтмө маанилүүлүктүн маңызын түзгөндүктөн, мындан сырткары да, көркөм чыгарма шартында тиешелүү бөтөнчөлүктөргө ээ болгондуктан, аны **изилдөөнүн предмети катары** карайбыз. Муну так жана ачык түшүнүү үчүн, мисал келтирели, кыргыз элинде мындай бир уникалдуу макал бар: “**Эл кулагы – элүү**” деген. Бул – баарыдан мурда, эң кыска көлөмдөгү көркөм чыгарма. Макалда бүтүндөй бир тексттик ой камтылган, ошол ойду камсыздаган **эл кулагы, элүү** өтмө маанилүү тилдик каражаттары эсептелинет. Мындагы **эл, кулак, элүү** сөздөрү – тилибизде мурдатан колдонулуп келген белгилүү эле сөздөр, нак өздөрүнө тиешелүү конкреттүү лексикалык маанилерине ээ. Бирок макал тутумунда ал туруктуу маанилеринен ажырап калды, таптакыр башка функцияларды аткарып калды. Тилдеги сөздөрдүн дал ушундай кубулуштук маанилерге ээ болушу, көркөм чыгармалардагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, өтмө маанилердин жаралыш себептери, ага өбөлгө түзүүчү шарттар иликтөөнү талап кылбай койбойт.

Көркөм чыгарманын табияты андагы тилдик каражаттардын колдонулуш мүнөзүнө байланыштуу болот, ошондуктан, алар лингвистикалык өңүттө изилденүүгө тийиш. Булардын бир бутагы болуп саналган өтмө маанилүү тилдик каражаттар көркөмдүүлүктү шарттоодо өзгөчө функцияга ээ болгондуктан, алардын көркөм чыгармадагы башка тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыштуулугу, ички маанилик катыштары, стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү **изилдөөнүн предмети**н түзүп турат.

Изилдөөнүн материалдары катары көркөм чыгармалар пайдаланылды. Кыргыз тили – бай тил, анын тилдик байлыгы көркөм чыгармаларда жатат. Бир шилтем макалдардан тартып, “Манас” эпосуна чейинки эпопеяларда жана поэзия, проза жанрындагы көп түрдүү көркөм чыгармаларда өтмө маанилүү тилдик каражаттар өтө активдүү колдонулат.

Ушуга байланыштуу, биздин изилдөөбүздүн материалдары катары көркөм чыгарма объектисине кирген макалдардан, табышмактардан, эпостордон жана Ч. Айтматов, Т. Сыдыкбеков, Т. Касымбеков, А. Осмонов өңдүү жана башка көрүнүктүү акын-жазуучулардын чыгармаларынан өтмө маанилүү тилдик каражаттар катышкан тексттер, сүйлөмдөр алынды.

2.2. Изилдөөнүн илимий-методологиялык базасы

Кандай гана эл болбосун, алардын объективдүү чындыкка карата көз караштары, салт-санаалары, өз ара мамилелери, дүйнө таанымдары бир гана тил аркылуу билдирилери белгилүү. Тилдеги сакталган түшүнүктөр, ойлор, тилдик бирдиктер топтому жана алардын функциялары лингвистикалык, этнолингвистикалык, тематикалык-маанилик, когнитивдик, семиотикалык, түзүлүштүк жактан изилдөөлөрдү талап кылган көп багыттуу маселе, дагы кеңири мааниде алганда, философиялык, логикалык, психологиялык ж.б. аспектилердин да объектиси боло алат. Ойлоо менен тил, аң-сезим менен тааным маанилик-түшүнүктүк, эмоционалдык-экспрессивдик өзгөчөлүктөрдү камтып турган, конкреттүү жана абстракттуу түшүнүктөрдү чагылдырган тилдик кубулуштар ичинде семантикалык-аталыштык, маанилик-байланыштыруучулук мүнөздө калыптанган тилдик каражаттар аркылуу туюндурулат.

Илимдин кайсы тармактарын албайлы, андагы конкреттүү илимий изилдөөлөр эч нерсеге негизделбей, жайдак жерден эле жаралып иш жүзүнө ашырыла бербейт. Өнүгүү мыйзамына ылайык, объективдүү кайсы бир жагдай-шарттар изилдөөгө өбөлгө-себеп болуп, аны (изилденчү объектини) аныктап-тактоодо ага байланыштуу болгон экинчи бир багыт берүүчү, таяныч болуучу белгилүү бир негиз талап кылынат. Дал ушул негиз илимий-методологиялык база болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиясы түшүнүгү ар кандай илим тармактарына байланыштуу келип чыгат да, изилдөөнүн максат-милдеттерине, ыңгайына жараша ар түрдүү ыкмалар аркылуу жүзөгө ашырылат. Анда илимий

баалуулуктар жана ишенимдер камтылып турат. Изилденип жаткан объектинин табияты жөнүндө ишенимдүү факты-материалдар, ырастоолор, божомолдор мерчемге алынып, ага карата стандарттуу ыкмалар колдонулат.

Демек, изилдөөнүн методологиясы илимдин бардык тармактарына бирдей тиешелүү. Тил илиминде изилденип жаткан объектинин туура аныкталышында, чечмеленишинде, талданышында мурдатан калыптанып калган стандарттуу ыкмалар, теориялык ишенимдер, баалуулуктар жетекчиликке алынат, алар багыт, таяныч катары кызмат кылат. Белгилүү бир маселенин изилденишинде ынанымдуу ыкмалар, принциптер эске алынат. Ошентип, **методология** – илимий изилдөө ишинде багыт берип, жол көрсөтө турган, таяныч бере алчу мурдатан түзүлүп калган илимий билимдердин жыйындысы. Азыркы учурдагы бардык илимдердин методологиялык негизи болуп көрүнүктүү окумуштуулардын илимий эмгектери эсептелет. Окумуштуу изилдеп жаткан илимий ишин ишке ашыруу үчүн, ал багытта мурда изилденген теориялык эмгектер менен таанышып, окуп-үйрөнүп, алардан багыт алат, мындай шартта, ал илимий эмгектер изилдөөчүгө методологиялык база катары кызмат кылат.

Көркөм тексттин табияты татаал, аны комплекстүү, ар тараптуу, натыйжалуу жана жыйынтыктуу изилдөөдө таанып-билүүнүн теориясы катары саналган психологиялык, логикалык, философиялык, педагогикалык ж.б. багыттардын синтезинде да кароо зарылдыгы бар. Эң башкысы, көркөм текст түшүнүгүндө эки нерсе эске алынууга тийиш: а) табигый тил, б) көркөм тил. Көркөм чыгармада табигый тилдин колдонулуш мүмкүнчүлүктөрү автордун дараметине жараша болот. Анда объективдүү дүйнө менен автордун кыялында жаралган ой бири-бири менен жуурулушуп турууга тийиш.

Табигый тил – коомдук кубулуш, ал көркөм чыгармада көркөмдүк жактан уюштуруунун, түзүүнүн материалы катары гана кызмат аткарат, натыйжада көркөм чыгарманын тили өзгөчө белгилердин системасы, семантикалык маанилердин ар түрдүүлүгү катары чыга келет. Көркөм тексти лингвистикалык жактан талдоого алуунун максаты зор. Адам таанууда көркөм

чыгармадагы тилдик каражаттардын чеберчилик менен пайдаланылыштары да терең изилдөөгө алынышы шарт. Ушуга байланыштуу көркөм чыгармалардагы функционалдык-стилистиканын дагы бир маанилүү каражаттарынан болуп саналган өтмө маанилүү тилдик каражаттардын экспрессивдүү-эмоционалдык абалдары, кошумча маанилик өзгөчөлүктөрү, максат-милдеттери, ролу конкреттүү чыгармалардын мисалында аныкталып-такталууга тийиш.

Диссертациялык ишибиздин темасы **“Көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын өтмө мааниде колдонулушу”** деп аталгандыктан, андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын көркөм чыгармадагы маани-маңызы, орду, ролу, аткарган функциясы, стилистикалык маселелерин анализдеп, аныктап-тактап берүүдө таяныч болчу, багыт берчү илимий эмгектер пайдаланылбай койгон жок. Ушуга байланыштуу, көркөм чыгарманын табиятына, көркөмдүк белгисине, аны жаратуучу тил функциясына жана көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн сыпаттап териштирүүгө байланышкан: Аврорин В.А.(1975), Бахтин М.М. (1975, 1986), Будагов Р.А. (1976), Кожин В.В. (Слово и образ, 1964), Виноградов В.В. (1959, 1971, 1976,), Винокур Г.О. (1991), Гей Н. К.(1975), Мурат В.П. (1957), Лазутин С.Г. (1981), Лотман Ю.М. (1970, 1972), Лещева Л.М. (1994), Драчук Н.В. (2006), Мамытов Ж.М. (1990, 2007), Мусаев С.М. (2000), Усубалиев Б.Ш. (1994, 2007), Абдыкеримова А.Э. (2008), Аширбаев Т. (2000, 2001), Өмүралиева С. (1979), Дунканаев А.Т. (2010), Жумагул кызы А. (2023), Ормонбекова А. (2010) жана башка бир топ окумуштуулардын эмгектери илимий-теориялык база катары пайдаланылды.

Көркөм чыгарма автордун кептик ишмердүүлүгүнө түздөн-түз көз каранды, ал — тематикалык бүтүндүк-биримдүүлүктү шарттап турган маанилик-грамматикалык жана стилистикалык-структуралык түзүлүштөгү жыйынтык. Тил илиминде текст, анын ичинде көркөм текст маанилик-грамматикалык жана структуралык жактан бир бүтүндүккө бириккен

сүйлөмдөрдүн тобу катары каралат. Кыргыз тили илиминде мурда текст тил бирдиктеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү материал катары каралса (Азыркы учурда да бул маселе өз актуалдуулугун жогото элек), кийинки мезгилдерде тексттин өзү изилдөөнүн объектисине айланып, анын түзүлүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү, маанилик, тематикалык, структуралык жана стилистикалык байланыш өзгөчөлүктөрү, текстти түзүүчү каражаттар сыяктуу активдүү түрдө колго алына баштады. Бул багыттагы изилдөөлөр катары С.Мусаев (1999, 2000, 2001, 2010), С.Өмүралиева (1987, 1999, 2002, 2005), Ж.Мамытов (1990, 2002, 2007), Б.Усубалиев (1994), Т.Маразыков (1996, 2005, 2014, 2020), А.Дунканаев (2004, 2010), А. Абдыкеримова (2008) өңдүү окумуштуулардын эмгектерин атоого болот.

Негизи, көркөм текст – кайсы бир даражадагы, кайсы бир деңгээлдеги чыгармачылык менен байланышкан, маанилүү бир жыйынтыкты туюндурган, башталышы жана аякталышы бар бир бүтүндүктү шарттаган, эмоционалдуулук-экспрессивдүүлүк мүнөзгө ээ жана образдуулук камтылган чыгарма. Андагы тилдик каражаттардын колдонулушу өзгөчөлүү болот, дегеле, көркөм чыгарманын тили изилдөөнүн өзүнчө бир чоң объектисин түзүп турат. Ушуга байланыштуу тил илиминде Арутюнова Н.Д. (1979), Азнаурова Э.С. (1988), Абдыкеримова А.Э. (2003, 2008), Бакиева Г.Х. (1993), Бахтин М.М. (1975, 1979), Васильева А. Н. (1966, 1983), Виноградов В.В. (1963, 1971, 1976), Винокур Г.О. (1980, 1991), Григорьев В.П. (1979), Кырбашев К. (1967), Литвинов В.В. (1960), Мамытов Ж.М. (1990, 2007), Мураталиев М. (1976), Лотман Ю.М. (1970), Усубалиев Б.Ш. (1994), Өмүралиева С. (1999) сыяктуу көптөгөн окумуштуулардын эмгектери бекеринен жаралбаса керек.

Биздин изилдөөгө методологиялык негиз болгон эмгектерден улам жана тилдик өнүгүүлөрдүн шартына ылайык, коюлган маселени системалуу ырааттуулукта кароо менен катар, эң башкысы, структуралык-функционалдык бүтүндүктө изилдөө зарылдыгы көңүл борборуна алынды. Изилденип жаткан маселе менен байланыштуулукту шарттап турган экинчи бир жагдай-

шарттарга көңүл бурулбай, аны изилдөөгө эч тиешеси жоктой кабылдап, бир гана коюлган маселени өзүнчө бөлүп кароо натыйжалуулукту көрсөтпөйт. Кайсы бир тилдик бирдик (тыбыш, сөз, омоним, антоним, көп маанилүү сөз, зат атооч, этиш, сөз айкашы, сүйлөм, баяндооч ж.б.) изилдөөнүн объектиси катары каралып, анын табияты, маани-маңызы, тилдеги орду, функциясы ж.б. мүнөздүү белгилери ошол тилдик бирдиктин өзүнөн гана алынып, ага байланыштуу болгон башка тилдик бирдиктерден обочолонуп, б.а., алар менен синтаксистик байланыштуулугу, ички маанилик катыштары эске алынбай иликтенсе, формалдуулукту шарттап калат, андан алынган жыйынтыктар алгылыксыз болуп, натыйжалуу көрсөткүчтөрдү бербейт.

Азыркы учурда система-структуралык, структуралык-функционалдык изилдөөлөрдүн өнүгүш шартында анын принциптерине, ыкмаларына жана предметке карата мамилесине кайрылуунун зарылдыгы чоң. Бул багытта бир кыйла илимий адабияттар жаралды жана ал изилдөөлөрдүн маани-маңызын, роль-функциясын көрсөтүп, структуралык бүтүндүктүн, системалык принциптин методологиялык, логикалык маңызын сыпаттап териштирүүгө алган атайын изилдөөлөрдүн да саны бир топ. Ошондой болсо да, структуралык системанын негизинде анализдөө, факт-материалдарды талдоого алуунун жалпы илимий методологиялык принциби тил илиминде кеңири колдонула электиги байкалат. Лингвистикалык илимий изилдөөнүн объектиси катары каралган маселе структуралык бүтүндүктө иликтенсе, натыйжалуу көрсөткүчтөрдү жаратары анык.

Академик С.Мусаевдин: “Бүгүнкү күндөгү илимий көз караштын, дүйнө таанымдын өнүгүп-өркүндөшү өткөн мезгилдердеги илимий окуунун эволюциясына караганда, бир катар өзгөчөлүктөр аркылуу мүнөздөлөт. Андай өзгөчөлүктөрдүн бири катары илимий ой жоруунун жаңы стили, концептуалдык мүнөздөгү жаңы түшүнүк-туюму аркылуу аныкталуучу жана түздөн-түз аны менен байланышта каралуучу система-структуралык идеяга негизделген изилдөөлөрдүн кеңири жүргүзүлүшүн белгилөөгө болот. Изилдөөнүн объектисин белгилүү бир система-структуралык түзүлүш катары

кабылдап, ага системалык мамиле кылуу ал объектини терең жана ар тараптуу анализге алуунун негизи болуп саналат” (Мусаев С., 2000., 18) – деп айтканы, учурдагы лингвистикалык изилдөөлөрдү система-структуралык багытта жүргүзүү зарылдыгын, анын натыйжалуулугун белгилегени болуп саналат. Кыргыз тили илиминде, ал гана эмес, орус тили илиминде да тилди система-структуралык негизде териштирүү толук колго алына электигин О.И.Москальская да моюндайт: “Тилдик кубулушту система-структуралык изилдөөгө алып, анын система-структуралык негизде маңыз-мааниси, ролу аныкталып, орду белгиленет да, тилдик тигил, же бул кубулушту система-структуралык анализге алган конкреттүү эмгек жарала да элек. Акыркы мезгилге чейин эле тилдик кубулуштар, өзгөчө, коммуникативдик бирдиктер бүтүндүк катары комплекстүү системалык изилдөөгө алынган жок” [92, 5].

Кыргыз тили илиминде бүгүнкү күндө деле, сүйлөмдү жана анын тутумундагы тилдик бирдиктердин өз ара маанилик биримдиктерин система-структуралык бүтүндүктө карабастан, сүйлөмдү формалдуу түрдө жөнөкөй, татаал; тең байланыштагы, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр ж.б.; сүйлөм мүчөлөрү боюнча бөлүштүрүүгө жана өз кезегинде, сүйлөмдө грамматикалык жактан зат атооч, сын атооч ж.б.; лексикалык жактан омоним, синоним ж.б. сөздөр катышты таризинде анализдөөгө көңүл бурулуп келүүдө. Албетте, мындай териштирүүлөрдүн да объективдүү жана субъективдүү себептери бар экендигин жокко чыгарууга болбойт. Сүйлөмгө, анын составындагы тилдик каражаттарга карай мындай абал, формалдуу мындай мамиле тилдик кубулуштарды толук, жетесине жеткире териштирүүгө мүмкүнчүлүк түзбөйт. Ошондуктан, аларды структуралык бүтүндүктө анализдөөдө тилдик бирдиктердин өз ара мамиле-катыштарын, өбөлгө-себептерин, сүйлөмдүн мазмунун шарттоодогу функциясын, максат-милдеттерин, колдонулуш ык-амалдарын сыпаттап териштирүүгө басым жасалышы шарт.

Тилди жана анын ар кыл кубулуштарын изилдөөнүн жалпы методологиялык, логикалык негиздерине таянуу, андан багыт алуу менен,

көркөм чыгарманын тилин изилдөөнүн объектиси катары карап, ага карата белгилүү бир концепцияны иштеп чыгуу зарылдыгы бар. Лингвистикалык жалпы методологиялык түшүнүктөр көркөм чыгарманын тилинин табиятын, алардын ички жана сырткы структуралык карым-катыш, байланыштарын аныктоодо негизги ролду ойнойт жана ал биздин конкреттүү изилдөө ишибиздин илимий-методологиялык базасы, таяныч негизи болуп саналат.

2.3. Изилдөөнүн негизги методдору

Көркөм текст – көп кырдуу, анын жаралыш механизми да татаал. Андагы көп кырдуулукту, көп сырдуулукту, татаалдыкты жаратуучу механизмдердин ана башында тилдик каражаттардын чеберчиликте колдонулушу турат. Албетте, бул жагдай көркөм чыгарманы жаратуучу автордун дараметине түздөн-түз байланыштуу болору белгилүү. Көркөм чыгарманын тилин илимий негизде аныктоодо, адегенде, көркөм тексттин табият-маңызын андай билүү, көркөм чыгарманын жалпы эстетикалык дөөлөтүн, баалуулугун ачып берүү, тилдик кубулуштардын лингвистикалык, же лингвопоэтикалык табиятын түшүнө билүү турат. Муну ачыктап-тактап, далилдеп берүүдө бир катар ык-амалдардын, методдордун колдонулушу шарт.

Диссертациялык иштеги коюлган маселенин ишке ашырылышында жалпы тил илиминдеги жана кыргыз тили илиминдеги илимий-теориялык ойлорго, корутунду тыянактарга таянуу менен, изилдөөнүн көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасына жараша **системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо, топтоштуруу, сөздүктөр менен иштөө, интерпретациялоо, байкоо жүргүзүү, трансформациялоо, анализ-синтез, индукция-дедукция, аналогия, жалпылоо** методдору колдонулду.

1. Тилдин көркөм чыгармадагы орду, мааниси, андагы өзгөчөлүктөр, чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдик каражаттардын ролу, ар кыл маанилик милдеттери, эмоционалдык-эстетикалык мүнөзү, образдуулук маселелери системалуу каралууга тийиш. Анын ичинде изилдөөгө алынган конкреттүү коюлган маселеде да ырааттуулук жана системалуулук талап

кылынат. Натыйжада биздин ишибизде өтмө маанилүү тилдик каражаттар жана аны менен мамиле-катыштагы, синтаксистик байланыштагы башка тилдик бирдиктер эске алынып, аларга карата көркөм чыгармалардан жыйналган материалдар иреттелди, изилденчү багыттары белгиленди. Ошондуктан, белгилүү бир критерийлердин негизинде иште, биринчи кезекте, **системалаштыруу методу пайдаланылды.**

2. Илимий изилдөөлөрдө иштин сапатынын натыйжалуулугун арттыруу, кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү толук, ачык-айкын берүү жана анын далилдүүлүгүн көрсөтүү үчүн, бир нерсе экинчи бир нерсеге салыштырылат. Мындай шартта, ишенимдүүлүк, ынанымдуулук жаралат. Изилдөөдө өтмө маанилүү тилдик каражаттардын көркөм текст ичиндеги функциялары талдоого алынып, башка тилдик каражаттардын маанилери менен өз ара тең катар коюлуп мүнөздөлдү. Бул жагдай **салыштыруу методу** аркылуу ишке ашырылды.

3. Тилдик бирдиктердин көркөм чыгармалардагы маани-маңызын, колдонулуш өзгөчөлүктөрүн жана өтмө маанилүү тилдик каражаттардын ролун, ордун, функциясын аныктап-тактоодо **сыпаттоо методу** өзгөчө орунда турат. Сыпаттоо методунун чегинде теориялык ойлордун чындыгы далилденип, фактыларга түшүндүрмө берүү, мазмундук талдоо жүргүзүү, тематикалык жактан бөлүштүрүү, структуралык топтоштуруу, нормативдик-стилистикалык мүнөздөмө берүү ж.б. жумуштары ишке ашырылды. Мунун алкагында ар бир тилдик факты өзүнчө мүнөздөмөгө ээ болду.

4. Коюлган маселени ишке ашырууда ага байланыштуу бир катар теориялык ойлордун пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алар факты-материалдарга негизделиши шарт жана факты-материалдар өз кезегинде мүнөздөлөт, жиктештирилет, топтоштурулат. Изилдөөнүн максат-милдеттерине ылайык, айрым материалдарды топтоштуруп, аларга карата жекече көз караштарды билдирүү, мүнөздөмө берүү талаптары келип чыккандыктан, **топтоштуруу методу** да колдонулду.

5. Сөз – тилдин структуралык-семантикалык бирдиги, ал нерселердин, кубулуштардын, кыймылдардын, ал-абалдын белгилердин аталыштарын туюндурат, сүйлөмдүн курулуш материалы катары кызмат кылат. Анын табияты татаал: бир маанилүүлүккө да, көп маанилүүлүккө да, түз жана өтмө маанилүүлүккө да, омонимдик, синонимдик, антонимдик кубулуштарга да ээ. Андыктан, алардын маанилерин так ажыратып берүүдө сөздүктөргө да таянуу зарылдыгы бар. Өтмө маанилүү сөздөрдүн маанилик туюндурулуштарын, көркөм текст тутумундагы башка тилдик бирдиктердин катыш-таасирлеринен келип чыккан маанилерин аныктоодо сөздүктөрдүн зор жардамы тийет. Ошондуктан, иште конкреттүү сөз маанилерин тактоодо **сөз менен иштөө методу** да өзгөчө мааниге ээ болду.

6. Көркөм текстти жана андагы тилдик каражаттардын маани-маңыздык шайкештигин анализге алуу, интерпретациялоо да изилдөөнүн дагы бир ыкмасын шарттап турат. Көркөм чыгармада лексика-семантикалык ар кыл маанилер колдонулат, изилдөөдө алардын маанилик ар түрдүүлүгүн так белгилеп көрсөтүү, чечмелөө, түшүндүрүү талап кылынат. Демек, бул изилдөөдө **интерпретациялоо методу** да колдонулуп, андан натыйжалар чыгарылды.

7. Жыйналган материалдарга карап, андагы адабий жана көркөм чыгарма тилине мүнөздүү жалпылыктарды, айырмачылыктарды тилдик фактылардын негизинде аныктоо, көркөм чыгармадагы тилдик каражаттардын маани туюндуруу функциясына байкоо жүргүзүү иштери да талап кылынат. Андыктан, иштин максаттуу, системалуу ырааттуулукта изилденишинде жана иштин мазмунун, бүтүндүгүн камсыздоодо **байкоо жүргүзүү методу** да орчундуу мааниге ээ болду.

8. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын функционалдык-семантикалык маанилерин толук жана ар тараптуу аныкташ үчүн, **трансформациялоо методу** колдонулду. Мында өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн аныктоодогу ыкмалар пайдаланылды.

9. Ишке тиешелүү илимий-теориялык маселелерди изилдөөдө, ал маселелердин жалпы тил илиминде жана кыргыз тили илиминде изилдениш ал-абалын, объект катары коюлган проблеманы аныктоодо анализдөө методун, көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан жыйынтыктарды типтештирип, жалпылаштырып, бириктирип берүүдө синтез методун колдондук. Бул **анализ-синтез методу** изилдөөнүн системалуулугун, компакттуулугун шарттоодо ыңгайлуу методдордон болуп саналат.

10. Изилдөөнүн айрым жеке, конкреттүү фактыларынан жалпы илимий-теориялык маселелерине карай иликтөө жүргүзүүдө индуктивдик метод, ал эми, жалпы көрсөткүчтөрдөн тилдик жеке кубулуштарга карай иликтөө жүргүзүүдө **дедуктивдик метод** колдонулду.

11. Изилденип жаткан материалдардагы маанилик бирдей көрсөткүчтөрдү аныктоо, алардан жыйынтыктарды чыгаруу **аналогия методунда** ишке ашырылды.

12. Коюлган маселени талдоонун, системалаштыруунун, салыштыруунун, сыпаттап териштирүүнүн жыйынтык-көрсөткүчтөрүнөн тыянак чыгаруу, жалпы жоболорду белгилөө, корутундулоо **жалпылоо методунун** негизинде жүргүзүлдү.

Изилдөөдө колдонулган бул методдор лингвистикалык методологияга негизделген.

2-бап боюнча жыйынтык

2-бапта изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары белгиленип, илимий-методологиялык базасы жана метод-ыкмалары каралды. Мында:

- методология илимий изилдөө ишинде ошол ишти жүзөгө ашыруу үчүн жол көрсөтүп, таяныч бере турган, мурдатан калыптанып-түзүлүп калган илимий билимдердин жыйындысы болуп саналары;
- методология лингвистикалык теориялар менен да тыгыз байланышта болору жана бул багытта тилчи-окумуштуулардын тиешелүү эмгектери пайдаланылгандыгы, айрым окумуштуулардын көз караштары;

- изилденип жаткан объектинин маанилүүлүгү, б.а., көркөм чыгарма – тематикалык бүтүн биримдүүлүктү шарттап турган стилистикалык-структуралык түзүлүштөгү, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк мүнөздөгү, образдуулук камтылган жыйынтыктуу бүтүндүк экендиги, андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулуш маанилүүлүгү;
- изилденип жаткан объектинин ишке ашырылышында колдонулган метод-ыкмалар жана аларга карата кыскача мүнөздөмөлөр конкреттүү көрсөтүлдү.

Ар бир элдин руханий дүйнөсүн өздөрүнө мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктө чагылдыруу көркөм чыгарманын вазийпасына кирет. Көркөм чыгарма элдин учурдагы жана тарыхый жашоо-турмушундагы түрдүү көрүнүштөрдү, жагдай-шарттарды, үрп-адат, салт-санааны, дүйнөгө болгон көз карашты көркөм ойлоо аркылуу чагылдырат. Көркөм ойлоонун ишке ашырылышында тилдик каражаттар ар кыл ыкмаларда колдонулуу менен, өзгөчө функция аткарышат, көркөм сөз каражаты статусуна ээ болушат. Көркөм тил каражаттарынын катарында өтмө маанилүү сөздөр да көркөмдүктү жаратуунун бир фактору болуп эсептелет жана ушул аспектиден алганда, аларды изилдөөнүн объектиси катары кароого толук негиз бар.

Кандай гана конкреттүү илимий изилдөө иши болбосун, аларды туура багытта иликтөөдө таяныч болчу теориялык база талап кылынат. Биздин бул изилдөөбүздүн илимий-методологиялык базасы катары М.М.Бахтин (1975, 1986), Р.А.Будагов (1976), В.В. Виноградов (1959, 1971), Г.О.Винокур (1959), И.Г.Галенко (1987), Н.К.Гей (1975), Ф.М.Горленко (1986), В.П. Мурат (1957), Ю.М. Лотман (1970, 1972), А.М. Зализняк (1978), Н.А. Рудяков (1973, 1977), А. Н. Тихонов (1971, 1974), А. Г. Шереметьева (1979), А.И. Ширина (1980), Ж.М. Мамытов (1990, 2007), С.Өмүралиева (1987, 1999), Б.Ш.Усубалиев (1994), А.Т.Дунканев (2004, 2010), А.Э.Абдыкеримова (2008), А. Ормонбекова (2010) ж.б. өңдүү окумуштуулардын эмгектери алынды жана аларга карата жекече көз караштар билдирилди.

Диссертациялык иштеги коюлган маселени ишке ашырууда жалпы тил илиминдеги жана кыргыз тили илиминдеги илимий-теориялык ойлорго,

корутунду-тыянактарга таянуу менен, изилдөөнүн максатына, алган багытына жараша системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо, топтоштуруу, сөз менен иштөө, аналогия байкоо жүргүзүү, анализ-синтез, интерпретациялоо, жалпылоо-трансформациялоо методдору колдонулду.

III БАП

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДАГЫ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ ЛЕКСИКАЛЫК КАРАЖАТТАР

3.1. Сөз – тилдик бирдик

Тилдин негизги бирдиги сөз болорун тилдик факты-материалдарды изилдөөлөр ырастап турат. Сөз – нерсе, кубулуш, көрүнүш, процесс, кыймыл, касиет аттарын туюнтуу үчүн колдонулган тилдин структуралык-семантикалык бирдиги. Алар морфемалардан куралып, сүйлөм тутумунда лексика-семантикалык, грамматикалык-маанилик өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен катар, байланыштыруучулук, ойду уюштуруучулук кызматтарын аркалайт. Ошон үчүн тилди үйрөнүү иши сөздөрдү үйрөнүүдөн, алардын лексикалык, семантикалык жана грамматикалык маанилерин ажыратып туюнуудан, сөз түзүлүштөрүн билүүдөн башталат. Сөздөрдүн маанилерин, түзүлүштүк өзгөрүүлөрүн, экинчи бир сөздөр менен байланыштуулугун, сүйлөм, же контекст тутумундагы функционалдык милдеттерин ажыратып-андабай туруп, алардын сөздүк табиятын, сөздүк статусун объективдүү түрдө аныктоо мүмкүн эмес. Экинчи жагынан, сөз болмоюнча, сөз айкашы да, сүйлөм да, текст да жаралбайт, тилдин өзү да жокко чыкмак. Сөз айкашынын, сүйлөмдүн, тексттин маани-маңызы, жалпы синтаксистик-семантикалык мазмуну андагы сөздөрдүн ар кандай ыкмаларда колдонулушу аркылуу ачыкталат. Демек, ой билдирүүнүн, коммуникативдүүлүк процесстин түпкү негизин сөз түзүп турат.

Коомдук түшүнүк боюнча сөз эки мааниде колдонулат. **Биринчиси**, сөз кеп деген түшүнүктү туюндурат, мында ой айтуу, ой билдирүү мааниси камтылган: **1.** сөз айтуу – кеп айтуу; сөзүн билдирүү – оюн билдирүү; сөзгө

баа берүү – айткан кебин баалоо; сөзгө муюу – кепке ынануу, кепке берилүү; сөзгө кулак төшөө – кебин угуу, кепке көңүл буруу; сөзүн бузуу – кебинен адаштыруу, оюн бузуу; сөзгө кийлигишүү – кепке аралашуу; сөзүн жактыруу – кебин жактыруу; сөз катты – сүйлөдү, кеп айтты. **2.** Сөздү өз убагында айтпасаң, сөз атасы өлөт. (Макал); Баш мээси менен, сөз ээси менен. (Макал); Улуу сөздө уят жок. (Макал) ж.б. Кыргыз эли **сөздү кеп** катары түшүнүү менен, ага аяр, этият мамиле жасаган, аздектеген, улуу сөз деп баалаган. **3.** Заманыбыздын залкар жазуучуларынын бири – Т.Сыдыкбеков накыл сөздөрдү, макалдарды, дастандарды, эпосторду да **Улуу сөз** деп атаган: “Улуу сөздөн башталсын, журт. Ата-бабанын аманатын туталы дечү кишилер. “Улуу сөздү көрүнгөн айтчу эмес. Аны укумчул санжырачылар, даанышман сөз ээси кишилер, зор акындар айтышчу. Кишилер “Улуу сөздү” тымтырс отуруп угушчу.

- Байыркы эл каймактап турганда ..., не байыркы эл чайпалып турганда ... деп башталып “Улуу сөз” чоң өмүрлөрдү баян этчү. “Эл тарыхы – санжыра, акыл-насаат сөздөрү, жүрүш-туруш эрежеси, кишилердеги жакшы-жаман сапаттарды таамай айткан лакап-макалдардан тарта, купуя айтылган сырдуу сөздөр, кара сөздөн тарта чоң дастанга чейинки көркөм баян – “Улуу сөз” деп аталчу. Мында бөтөнчө эске аларлык жагдай – “Улуу сөз” баян эткен кабарды, кишилер чын болгон маалымат катары кабыл тутушчу. Азыркы түшүнүк менен айтканыбызда, тек турмушта болгон ар кыл окуянын үстүрт элеси деп аныктасак, ата-бабабыз аны туюнса, алар бизге капа болор эле. Себеби алар өздөрүнүн өмүрүн, жакшы-жаман касиеттерин, табылгаларын, тиричилигин, баскан жолун, күрөштөрүн ушул “Улуу сөздө” сакташкан” [123, 47-48]. Мындан улам, кыргыз эли сөз түшүнүгүн кеп түшүнүгү менен катар коюп синоним катары колдонушкандыктарын ачык байкоого болот.

Экинчиси, сөз – тил илиминдеги термин, лингвистикалык түшүнүк, лингвистикалык изилдөөнүн объектиси. Бул багытта сөзгө карата атайын илимий аныктамалар бар, аны тилдик бирдик катары карап, жалпы эле сөз табиятына лексикалык-семантикалык, стилистикалык-семантикалык ар

тараптуу, кеңири планда изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Биздин иликтөөбүздүн нугу, багыты, башкы максаты көркөм чыгармалардагы сөз жана анын өтмө мааниде колдонулушу болуп саналгандыктан, бул параграфта сөздү тилдик бирдик катары карап, буга чейинки изилденишине басым жасоого туура келет.

Биздин заманга чейинки мезгилдерде эле, сөзгө, сөз табиятына карата ар түрдүү көз караштагы ойлор айтылып келген. (Караңыз: Античные теории языка и стиля, 1936., Мусаев С.Ж. 1998. ж.б.). 19-кылымдын аягында, 20-кылымдын башынан тартып сөз табиятына, анын тилдик бирдик катары каралышына, сөз жана зат, сөз жана түшүнүк, сөз маанилерине илимий-теориялык негизде олуттуу көңүл бурула баштайт. Г.Шухардттын пикиринде, “сөз затты билдирет, зат алгачкы, ал эч нерсеге көз каранды эмес, өзүнөн-өзү жашай берет, ал эми сөз затка караганда кийинки, анын колдонулушу затка байланыштуу, ага көз каранды. Демек, зат, нерсе жок болсо, сөз да болбойт. Тилдеги ар бир сөздүн өз-өзүнчө тарыхы бар, аны лингвистикалык талдоо аркылуу гана эмес, ошол сөз атаган заттын өзүнүн тарыхы менен байланышта изилдөө зарыл. Сөз менен заттын ортосунда толук шайкештик, параллелдүүлүк да, татаал карым-катыш да бар” [98, 111] – деп айткан. Мындан сырткары, сөздү изилдөөдө анын тыбыштык формасын, структурасын, маанисин териштирүү жетишсиздик, чектелгендик болорун белгилейт. Азыркы учурда мындай изилдөөлөр тарыхый лексикология үчүн өтө баалуу болуп саналат. Ошондой эле, Ф.Ф.Фортунатов, М.А.Пешковский, А.А.Шахматов, В.В.Виноградов өндүү көрүнүктүү окумуштуулар сөз табиятына олуттуу көңүл бурушуп, адегенде, сөздү формалдык жактан типтештирип, классификациялашкан. Бара-бара сөз табиятынын татаалдыгы ачыкталып ар тараптуу териштириле баштайт. Натыйжада сөзгө лексикалык, семантикалык, этималогиялык ж.б. багыттарда изилдөөлөр жүргүзүлүп, грамматикалык мүмкүнчүлүктөрү, сүйлөм жана текст тутумундагы байланыштуулук мүнөзү да сыпаталууда ишке ашырып, өнүктүрүшкөн. Улам барган сайын, сөз табиятынын татаалдыгы, анын ар кыл маанилик жүктөрү, функциялык мүмкүнчүлүктөрү тактала баштайт.

Ф.Ф.Фортунатов сөздү тилдик бирдик катары карап, аны териштирип изилдөө лексикологиялык жана грамматикалык багыттарда ишке ашарына токтолуп, лексикологияда сөздүн реалдуу мааниси караларын, грамматикада сөздүн формалдуу мааниси изилденерин, грамматика тилдин формасы болуп саналарын белгилейт. Ал сөздүн структурасын терең анализге алуу менен, тилдеги форма жөнүндөгү оригиналдуу идея жараткан. Сөздүн формасы жөнүндөгү окуу Москва лингвистикалык мектебинин грамматикалык теориясындагы негизги окуу катары белгилүү. Сөздүн грамматикалык формасы деген түшүнүктү ал сөздүн морфологиялык түзүлүшү деп түшүнөт да, аны уңгу жана мүчөгө жиктештирүү катары карайт. “Сөз формалары, алардын маанилери, сөз формаларынын жасалуу ыкмалары жана алардын типтери ар бир тилдин өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт” [98, 123] – деген көз карашты айткан. Проф. Ф.Ф.Фортунатов да сөз табияты лексикалык өңүттө гана аныкталбастан, б.а. лексикологиянын гана объектиси болбостон, ал грамматикалык багыта да караларын ушул аспекти менен ажырагыс байланышта териштирүүгө алганда гана анын табияты толук кандуу чечмеленерин эске алат. Демек, сөз тилдик бирдик катары номинативдик функция менен чектелбестен, грамматикага да негизделери жана ушул аспектиден туруп, Анын коммуникативдүүлүк процессиндеги ордун так аныктоого болот. Албетте, лексикалык негиздеги анын атоо функциясын эч убакта жокко чыгарууга болбойт, ошондой болсо да кандай гана сөз болбосун сүйлөм жана контекст тутумунда заарылдыгына жараша маанилик жылышууларга, катмарланууларга ээ болуу менен катар шексиз түрдө экинчи бир сөздөр менен синтаксистик байланышта турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Жогоруда белгилегендей ушул шартты эске алуу менен сөз табиятын толук аныктоого болот деген ойду билдирмекпиз.

Акад. В.В.Виноградов чет элдик жана орус тилчи окумуштууларынын сөзгө берген аныктамаларын эске алуу менен, сөздүн ар тараптуу өзгөчөлүктөрүн талдоонун натыйжасында анын мүнөздүү белгилери жөнүндөгү өзүнүн аныктамаларын иштеп чыккан. В.В.Виноградов да сөздүн

лексика-семантикалык жана грамматикалык белгилери чогуу эске алынып, тилдик бирдик катары бир бүтүндүктө каралганда гана, анын өзгөчөлүктөрүн туура белгилөөгө болорун көрсөтөт. Лексика-грамматикалык жактан сөздөр жеке, конкреттүү, же абстракттуу түшүнүктү туюндуруарын, айрым шарттарда бүткөн бир ойду билдирерин, сүйлөмдүн кичине бир бөлүгү болуп саналарын, сүйлөм тутумунда эркин колдонуларын, ордун алмаштырууга жөндөмдүү сөз болорун белгилейт. Сөздөрдүн мындай жалпы мүнөздүү белгилери менен бирге эле, ал белгилердин чегине дал келбей турган өзгөчөлүктөрдүн да мүнөздүүлүгү ага карата кандайдыр бир жыйынтыкталган, анын бардык касиет-белгилерин камтыган аныктаманы берүү кыйынчылыкты жаратарын айрыкча баса белгилейт. Сөз табиятына так аныктама берүүнүн кыйынчылыгы, татаалдыгы, окумуштуунун ою боюнча, сөздөргө тиешелүү тыбыштык, грамматикалык, семантикалык көп түрдүү өзгөчөлүктөр – атоо, дефинициялык касиет, аткарган милдети, мааниси жагынан ар кылдуулук, атоодогу ар түрдүүлүк, атоо маанисине ээ болбогондук, байланыштыруучулук функциясы, сырдык сөздөр сыяктуу мүнөздүүлүктөр себеп болгон [38, 9-13]. Ошон үчүн сөз табияты татаал, алардын ой билдирүүдөгү кызматтык милдеттери, мүмкүнчүлүктөрү кеңири.

Сөздүн тилдик бирдик катары эсептелишинин илимий негизи бар. Акад. Б.Орузбаева өзүнүн “Сөз” аттуу эмгегинде сөздү түшүнүктүн паспорту катары белгилөө менен, анын морфологиялык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт жана ушул аспектиден туруп, сөздүн тилдеги активдүүлүгүнө токтолот: “Сөздүн тил үчүн курулуш каражаты экендиги баарына белгилүү. Сөздөр тилдик каражаттын милдетин аткаруу үчүн түрдүүчө өзгөрөт, мүчөлөйт, өз ара айкалышат, тыбыштык-морфологиялык өзгөрүүлөргө учурайт. Мындай өзгөрүү белгилүү тилге мүнөздүү тыбыштык эрежелердин негизинде ишке ашырылат. Болгондо да ал өзгөрүү сөздүн составдык бөлүктөрүнүн – морфемаларынын өз ара таасирлерине дуушар болушу менен ишке ашырылат. Ошондон кийин гана сөз тилдин активдүү морфологиялык каражатына айланып, тилдик заарыл муктаждыкты аткаруучу курал катары кызмат кыла

алат. Сөз морфологиялык өзгөрүүгө учурагандан кийин гана синтаксистин объектиси болууга жетишет. Сөз тизмектери жана сүйлөмдөр гана негизинен байланыштуу ойду, пикирди билдирүүчү каражат боло алат. Бирок сөздөр тилдин морфологиялык каражаттары менен башаламан, чар учкандай жана туш келди эле өзгөрө да, айкалыша да бербейт. Мындай өзгөрүүлөр белгилүү тартипте, өз ара бирин-бири шарттоочу закондуу кырдаалдарда ишке ашырылат”. [106, 25]. Бул ойду толук кубатоого болот, анткени мында сөздөр лексикалык бирдик катары сүйлөм тутумунда зат, сын, сан, кыймыл-аракет ж.б. маанилерин кошо камтып, туюндуруп, сөз топторуна ажыраарына, морфологиялык каражаттар аркылуу өзгөрөрүнө, ушул себептен гана грамматикалык байланыштуулукту, ырааттуулукту билдирилет.

Адамдардын аң-сезиминде, ойлоосунда объективдүү чындыктагы нерселердин, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн, кыймылдардын жалпы аталыштарын, алардын кайсы бир касиеттерин, белгилерин, конкреттүүлүгүн жана абстракттуулугун, байланыш-катыштарын чагылдырган түшүнүктөр жаралат. Мындай түшүнүктөр тилде сөз аркылуу туюндурулары белгилүү, алар аталыш болуп саналат. Натыйжада сөз түшүнүктүн аты катары келет. Арийне, сөз менен түшүнүк ар дайым эле бири-бирине дал келе бербейт. Маселен, түпкү маанилери бир жана тыбыштык түзүлүштөрү да окшош, бирок ар башка түшүнүктөрдү билдирген көп маанилүү сөздөр, же түп маанилери такыр башка, тыбыштык түзүлүштөрү окшош омоним сөздөр, же болбосо, жеке турганда лексикалык мааниси ачык билинип турган толук маанилүү сөз сүйлөм же контекст тутумунда таптакыр бөлөк маанини билдирген өтмө маанилүү сөз болуп калышы ыктымал. Ошондой эле, биз белгилеген тилдеги лексикалык толук маанилүү сөздөрдүн аталыштык маанилери, алардын мүнөздүү касиет белгилери да бир кылка болбойт. Ошон үчүн алар бир канча типтерге бөлүнөт: **бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр, конкреттүү жана абстракттуу маанилүү сөздөр, тике жана өтмө маанилүү сөздөр, сөздүн номинативдик жана туунду маанилери. Ушундан улам, лексикалогияда сөз кубулуштары катары омоним, синоним, антонимдер**

деген терминдик аталыштар келип чыгат. Ошентип, кепте чындыктын көрүнүшү менен тике байланышып, бир канча тыбыштардын комплексинен туруп, кандайдыр бир мааниге ээ болгон жана тилде бүтүн бир бөлүк катары колдонулган бирдик сөз деп аталат. Сөз дегенде, анын эки жагы: тышкы түрү – тыбыштык түзүлүшү (жазууда ал тамга менен белгиленет) жана ички жагы – берген мааниси эске алынат. Сөздүн тыбыштык курулушу болбой туруп, ал сөз боло албайт жана анын тескерисинче, маани бербеген тыбыштык айкалыш сөз касиетине ээ эмес. Демек, бул эки кубулуш өз ара айкалышта келгенде сөз деген түшүнүктү жаратат. Белгилүү болгондой сөздүн тыбыштык уюшулушу анын сырткы формасы болуп саналат да, туюндурган мааниси анын мазмунун шарттайт. Натыйжада сөздүн сырткы формасы менен мазмундун биргеликте кабыл алынышы анын табиятына туура келет. Негизинен ар бир сөз кырдаал шартка, ыңгайга, учуруна жараша маанилик кызмат аткарып, тиешелүү бир атоону билдиргендиктен лексикалык бирдик катары эсептелет. Жалпылап айтканда, сөздүн керт башына тиешелүү болгон, аны башка сөздөрдөн айырмалап турган маани. Ал сөз өзгөртүүчү категориялар менен өзгөрө ала турган сөз формаларына бирдей, орток болот. Бирок сөздүн лексикалык маани түшүнүгүн тилдеги колдонулган бардык сөздөргө бирдей мүнөздүү деп жыйынтык чыгарууга эч мүмкүн эмес. Себеби жеке турганда лексикалык мааниге ээ боло албаган сөздөр да бар: менен, го, үчүн, да, ж.б.у.с. Булардын кепте, коммуникативдүүлүк процессте аткарган милдеттери зор, алардын өздөрүнө тиешелүү эрктик-сезимдик жана ар түрдүү кошумча маанилери, байланыштыруучулук функциялары бар. Бул тилдик бирдиктер конкреттүү лексикалык мааниге ээ болбогону менен тилде, пикир алышууда кеңири колдонуулуу менен сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүп, ага кошумча маанилерди киргизип, керегине жараша сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунундагы ойду так, даана туюндурдууда, коммуникативдүүлүк процессти ишке ашырууда, байланыштыруучулук кызматтарын өтөөдө абдан зор мааниге ээ. Ошон үчүн алар өз алдынча лексикалык маанилерди туюндурбаса да, тилдик бирдиктер катары ар бири

өздөрүнө мүнөздүү өзгөчө функцияларды аткарышат. Оюбуз далилдүү болсун үчүн, төмөндөгүдөй мисалдарды келтирели: **Тээ алыста көз жоосун алып, бир кылка тегиздикте жайкалып өскөн буудай** (“Ала-Тоо” журн.). Бул сүйлөмдү шарттуу түрдө: **Тээ алыста көз жоосун алып, бир кылка тегиздикте жайкалып өскөн буудай го**, – деп өзгөртүп, го сөзүн кошуп колдонсок, анда эки сүйлөмдүн тең синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунунда айырмачылык бар экендиги байкалат. Биринчисинде, буудай тилдик бирдиги аркылуу аныктык маани ачык билдирилсе, экинчисинде, **го** тилдик бирдигинин колдонулушунун натыйжасында күмөндүүлүк жаралды, б.а., **буудай** деген аталыш болгону менен, **го** тилдик бирдигинин таасиринен улам, буудай болбой калышы толук мүмкүн деген түшүнүктү пайда кылды. Ал эми, шарттуу түрдөгү: 2. **Атам менен келдим** – сүйлөмүнө көңүл бурсак, мында да өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон **менен** тилдик бирдиги катышты, **менен** өз алдынча турганда эч кандай мааниге ээ эместиги анык. Муну ушул сүйлөм тутумунда колдонбой койсок, анда бул сүйлөм болуудан калат: **Атам келдим**. Сүйлөм тутумунда **менен** сөзү чогуу, бирге (атам менен) маанисине ээ болуп, кийинки **келдим** сөзүнө карай синтаксистик байланыштуулук кызматты аткарды. Демек, кандай болгон шартта да, лексикалык мааниге ээ болгон жана лексикалык мааниге ээ болбогон тилдик бирдиктердин кайсынысы болбосун, бардыгы сөз деген жалпы аталышты, статусту алып жүрүшөт.

Адам баласынын аң-сезиминде жашабаган белгисиздиктерди атоо мүмкүн эмес. Ошон үчүн коомдогу, бизди курчап турган чөйрөдөгү, ааламдагы, жалпы эле объективдүү чындыктагы адамзатка белгилүү болгон нерселердин, кубулуштардын көрүнүштөрдүн бардыгы аталат. Алар заттык, сандык, сын-сыпаттык, кыймылдык ж.б. көптөгөн түшүнүктөрдү билдиргендигине жана өңчөй окшоштуктарына карай жиктештирилип топтоштурулган дал ушул топтук аталыштарга ээ тилдик бирдиктердин тилде аткарган милдеттери ар башка болгондугу менен бири-бири менен кескин айрымаланып турат. Ушундан улам, алар тил илиминде өздөрүнө тиешелүү

терминдик аталыштарга ээ болуп өз-өзүнчө тилдик бирдик катары белгилүү. Антоним, омоним, синоним деп аталган сөз кубулуштарынын жиктештирилиши алардын бир өңчөй окшоштуктарына негизделет. Муну так түшүнүү үчүн, аларды өз-өзүнчө тек катар коюп салыштыруу аркылуу байкасак болот. Мисалы, өйдө – төмөн, ак – кара, чоң – кичине, бар – жок, узун – кыска, күн – түн, кел - кет сөздөрү бири-бири карата карама-каршы маанилерде туруп антонимдер деп аталса; ат – ат, жаз – жаз, кой – кой, көк – көк –көк, как – как, жак – жак, жай – жай сөздөрү бири-биринен айрымасыз тыбыштык түзүлүштө уюшулуп, ар башка маанилерди уютуруу менен омоним, күлдү – жылмайды, акырын – аста, ич – курсак, эшик – каалга, жоош – момун, бат – бачым – тез, көркөм – кооз ж.б. сөздөрү синонимдик маанилерди билдирди жана ушундай маанилик жүктөрдү аркалап жүргөндүгүнө байланыштуу типтештирилди. Бул сөз кубулуштары ойду билдирүүдө ар кыл ык амалдарда колдонулат. Айрыкча, көркөм чыгарма тилинде ой мазмундуулугун, таасирдүүлүгүн, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн арттырууда түрдүү жолдор аркылуу ишке ашырылат. Буга карата мисалдарды келтирели: **1. Бирин өйдө дейсиң, бириң төмөн дейсиң, деги, токтолчу жерибиз барбы? Көңүлү сууй корс этти (К. Б). 2. Өйдө-төмөн деп сүйлөбө деп сага канча айттым, эя ?! Аялын көздөй ызырына басты (Ш. Б). 3.**

Дагы Жунус кан болуп,
Сурады деген кеби бар.
Айта бербей арбыттып,
Манасыңа эми бар (С.О).

Биринчи мисалдагы **өйдө-төмөн** сөздөрү өз ара карама-каршы мааниде колдонулуп, нагыз антонимдик катышта турат да, жердин так көрсөтүлүшө багытталды. Экинчи мисалдагы **өйдө, төмөн** антоним сөздөрү бириктирилип, лексикалык бир гана маанини билдирди да, семантикалык жактан өзгөрүүгө учурап, **чындыкка дал келбеген, тантыраган, ушак кеп** деген түшүнүктө пайдаланылды. Ал эми үчүнчү мисалдагы **бар, бар сөздөрү** омоним сөздөрү

болуп саналат да, биринчисинде модалдык маани, экинчисинде **жөнө бар** деген кыймыл-аракеттик маани өтө ыктуу камтылды.

Ал эми проф. Б.Усубалиев көркөм чыгармадагы сөз функциясына, ролуна башкачараак өңүттөн баа берет: “Көркөм алкакка түшпөгөн бир да сөз болушу мүмкүн эмес, бир жолу эле эмес, миңдеген жолу туш болуп, ар бир сөз өзүнө жараша түс, өң алат, өзүнчө доошко, мукамга, атүгүл, жытка ээ болот. Ошентип, сөзгө дагы бир касиет кошулат, б.а., ал кандайдыр бир нерсени атап гана көрсөтпөстөн, өзүнө образдуулук касиетти кытууга (синирүүгө) да жетишет. Дал ушул жагынан алганда, айрым окумуштуулардын поэзиянын жаралышы, өнүгүшү үчүн, угут (элемент) сөздүн, кеңири алганда, тилдин түпкү табиятында жатат; ар бир тил көркөм чыгарманын жаралышы, өнүгүшү үчүн, көрөңгө, угут боло алат деген пикирин колдоого болот (Пустовойт П.Г. 1980., 29). Бирок мында көркөм алкак дегенди өтө тар, атүгүл, бурмаланган кейипте, айталы, образдуу, элестүү сөздөрдүн жыйындысы катары түшүнүү таптакыр туура эместигин, аны көркөм (образдуу) ой жүгүртүү менен байланышта кароо зарыл экендигин эскерте кеткибиз келет. Ошондо гана тилдин образдуу ой жүгүртүүдөгү орду туура аныкталып, көркөм кеп менен кадыресе кептин (өзгөчө илим тилинин) ортосундагы өзгөчөлүктү ачууга өбөлгө түзүлөт” [132, 4]. Мында сөз көркөм чыгармаларда колдонулган учурларында анын табияты татаалданып, ойдун көркөм туюндурулуш шартына ылайык, маанилик жылышууларга ээ болушу, маанилик катмарланууларга дуушарланышы, бул жагдай образдуулукту жаратууда негизги милдетти аткаары белгиленди.

“Азыркы кыргыз тили” эмгегинде тилдик бирдик катары сөз төмөндөгүдөй белгилерге ээ экендиги көрсөтүлөт: “1) ар бир сөз белгилүү бир мааниге, түшүнүккө мурдатан ээ болгон болот; 2) ал даяр материал катары колдонулат, анткени ар бир адам сүйлөгөн сайын, жаңы сөз чыгарып убара болуп отурбайт; 3) тыбыштык жактан бүтүн бир көрүнүш катары кабыл алынат, анткени ар бир адам бүтүн сөздү өз эркинче тыбыштык жактан каалагандай өзгөртүп айта бербейт; 4) лексика-грамматикалык бул, же тигил

сөз түркүмүнө катыштуу болот; 5) бир элге, же коллективге бирдей мааниде тараган болот. Бул белгилер ар бир сөз үчүн дайыма бирдей даражада мүнөздөөчү касиетке ээ болбосо да, негизинен сөздү айкындоодо ушул белгилер колдонулат” [18, 85] – деп Ж.Мукамбаев белгилеген. Ал эми “Азыркы кыргыз адабий тилинде” (2009) болсо, “сөздүн сөз айкаштарын түзүүдөгү колдонулушу, номинативдүүлүгү, фразеологиялуулугу кошумчаланып көрсөтүлөт да, сөз – фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, семантикалык бүтүндүк, турмуштук чындыкты чагылдырууда ар кыл табигый белгилерди мүнөздөп берүүчү тилдик каражат болуп саналары, сыртынан караганда, сөз – жөнөкөй гана тилдик кубулуш, бирок бул кубулуштун табияты өтө татаал болору, ошон үчүн сөзгө аныктама берүүдө окумуштуулардын бир бүтүмгө келе албай жаткандыгы, бүгүнкү күндө сөз тууралуу жүздөгөн аныктамалардын бар экендиги ушуну менен түшүндүрүлөт” [7, 103] деп белгиленет.

Ошентип, кыргыз тили илиминде гана эмес жалпы тил илиминде сөз табиятынын тилдик бирдик катары таанылышына, анын сүйлөм, же контекст тутумундагы ар түрдүү маанилерди алып жүрүшүнө, түзүлүшүнө, байланыштыруучулук кызматына, ар түрдүү ык-амалдарда колдонулушуна, ой билдирүү мүмкүнчүлүктөрүн шарттоодогу ролуна өтө чоң көңүл бурулуп келет. Анын табияты татаал жана ар түрдүү түзүлүштүк формаларга ээ болгондуктан, муну бир жагынан туруктуу маанини шарттап турары менен байланыштырсак, экинчи жагынан, семантикалык өзгөрмөлүү жана стилистикалык кошумча маанилерди жараткандыктан, объект катарында изилдене береринде шек жок.

3.2. Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн байланышы, жалпылыгы, өзгөчөлүгү

Сөз табияты татаал, алар тилде ар кыл маанилик жүктөрдү көтөрүп, ар түрдүү функционалдык милдеттерге ээ. Тээ байыртадан эле коомдук ар кыл фармациядагы жана табияттагы өзгөрүүлөрдүн таасири эң оболу сөздөрдөн

байкалат. Коммуникативдүүлүк процессте ойдун берилиш ык-амалдарына жараша ал сөздөр маанилик өзгөрүүлөргө, маанилик катмарланууларга жана жылышууларга учурашы белгилүү. Ошондой эле бир сөз бир маанини, экинчи бир сөз бир канча маанилерди алып жүрөт. Алар стилистикалык-функционалдык ар кыл мүмкүнчүлүктөргө ээ болот. Натыйжада ойду билдирүү шартына ылайык өтмө маанилүү сөздөр стилистикалык каражат катары колдонулат.

Тил – коомдук кубулуш деп бекеринен белгиленбесе керек. Коом дайыма өнүп-өзгөрүүдө болот. Коомдук өнүгүшкө карай күнүмдүк турмушта көптөгөн жаңы заттар, кубулуштар, окуялар жаңы заттардын функционалдык жактан өз ара карым-катнашы тилде лексикалык, же семантикалык денгээлде өзгөрүүнү, өнүгүштү талап кылат, натыйжада, лексикада жаңы сөздөр, же семантикалык жаңы мазмун пайда болот. “Мунун өзү тил менен бизди курчап турган чөйрөнүн тикеден-тике байланышта экендигин айгинелейт. Коом тилге таасир тийгизерин ырастайт” [7, 119]. Коомдук өнүгүүнүн натыйжасында көптөгөн заттардын, нерселердин жана алардан келип чыккан кыймылдык көрүнүштөрдүн, сын-сыпаттык, сапаттык белгилердин аталыштары лексикалык составдын аракетке келүүсү болуп саналат, өз кезегинде ал тилдик баюуну жаратат. Албетте, тилдик баюуну улам бир жаңы аталыштагы сөздөрдүн пайда болушуна негиздеп коюу бир жактуу, ал эски эле түшүнүктүн жаңыланышына, бир эле сөздөн өнүп чыккан жаңы маанилерге да көз каранды. Р.А.Будаговдун: “Жаңы түшүнүктөрдүн бардыгы эле жаңы сөздөрдү пайда кылат деп эсептөөгө болбойт. Айрым учурларда бул процесс башкачараак өтөт: эски эле сөздөр жаңы маанилери менен толукталып, сөздөр семантикалуу, көлөмдүү, көп пландуу мүнөзгө ээ болот” [32, 45]. Пикир алышууда жалпы эле коммуникативдик процессте ойдун туюндурулуш шартына ылайык айрым сөздөр семантикалуу мүнөзгө өтүп, натыйжада маанилердин өнүп чыгышына, өзгөрүшүнө, жайылышына өбөлгө-себеп болот. Демек, сөздүн көп маанилүүлүгү да лексикалык байлыктын бир фактору болуп саналат.

Тил илиминде көп маанилүүлүк маселесине Герви О. Ю. (2001), Гинзбург Е. Л. (1985), Драчук Н. В. (2006), Лещева Л. М. (1994), Литвин Ф. А. (1984), Чеснович Е. П. (сб. науч. тр. Полисемия и контекст, 1975), Өмүралиева С. (1979., 2001), Жумагул кызы А. (2023) сыяктуу ж.б. көптөгөн окумуштуулар атайын кайрылышкан.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүк түшүнүгү тил илиминде полисемия деп аталат. Бир тектеги бир түрдүү кубулуштарды, нерселерди, окуяларды, көрүнүштөрдү атоодо маанилик жылышуулар пайда болот, т.а., сөздүк составда мурдатан колдонулуп келген сөздөрдөн өнүп чыккан жаңы маанилер семантикалык бутактанууну жаратат, бул полисемиялык көрүнүш болуп саналат. Натыйжада түпкү чыгышы бир сөздөрдүн өз ара байланыштуулугу жана ошол эле учурда алар өз ара айырмалуу маанилерди билдириши көп маанилүүлүктүн негизин түзөт.

Эми сөздүн көп маанилүүлүгүнө карата “Кыргыз тилинин сөздүгүндөгү” (2010) ар башка сөз түркүмдөрүнөн бирин-экин мисалдарды келтирели:

1) Айлана – зат атооч. 1. Борбордон бирдей аралыкта турган алкак формасындагы туюк тегерек сызык. Айлана сызуу... 2. Курчап турган туш тарап, мейкиндик, теребел. Күүгүм кирди, айлана тынч ... 3. Бир нерсенин тегерек-чети, тегереги. Үйдүн айланасы... 4. Бирөөгө, же бир нерсеге таандык чөйрө. Өзүндөй карып көрүнсө, айланаңа топтогун (Б.А.)

2) Жакшы – сын атооч. 1. Сапаты, касиети, өзгөчөлүгү жагынан талапка ылайыктуу, көңүлгө толорлук. Жакшы кийим. Жакшы үй... 2. Кулк-мүнөзү, жүрүш-турушу жагынан үлгү болорлук, моралдык сапаты жагынан жогору. Жакшы ката кетирсе өзүн жемелейт (макал). 3. Көп, мол, арбын. Ушу көрөкчө, өндүрүштүн өзүнө барып иштеген жакшы (Убукеев). 4. Ачык, даана, айкын. Мендирман жакшы тааныды, ким экенин үнүнөн. (Мендирман). 5. Жакшылык. Кайгырбагын, энеке, жаман, жакшы баарына, байыртан балаң бышты го (М.Э.) 6. Абалды, ден соолукту суроодо, саламдашуу, учурашуу, же коштошуу иретинде колдонулат. Жакшысызбы? ... 7. Баа коюу системасында колдонулат.

Экзаменди жакшы деген баага тапшырды. 8. Жарайт, болуптур, макул деген сыяктуу ырастоо маанисинде да колдонулат. Жакшы, бара тур [79, 392].

Аталган сөздүктөн көп маанилүү сөздөргө карата бай материалдарды табууга болот. Негизи көп маанилүү сөздөр да бир маанилүү сөздөр сыяктуу эле лексикалык жактан өз алдынчалуу мааниге ээ. Тек гана, көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык толук маанисин контексттен аныктай алабыз. Тил илиминде көп маанилүүлүктөн сырткары сөздүн өтмө мааниси деген да түшүнүк бар. Алар объективдүү чындыктагы нерселерди, кубулуштарды, көрүнүштөрдү, кыймылдарды коннотативдик мүнөздө чагылдыруудан, ооштуруп салыштыруудан улам келип чыккан.

Сөздүн бир мааниси менен көп мааниси, түздөн-түз номинативдик мүнөзгө ээ болсо, өтмө маанилүүлүк ошол номинативден өнүп чыккан стилистикалык каражат. Сөздөрдүн бир маанилүүлүгүнүн көп маанилүүлүгүнүн жана өтмө маанилүүлүгүнүн өтмө катар байланыштуулук менен бирге эле, принципиалдуу айрымачылык да бар. Андыктан, адегенде, булардын айырмачылыктарына токтололу.

Лексикалык кубулуштун бири катары көп маанилүүлүк да эсептелери белгилүү, анда да конкреттүү лексикалык маани бар. Маселен, 1. **Тил – адамдын жана жан-жаныбарлардын чайноо, жутуу функциясын аткара турган ооз ичинде жайгашкан дене бөлүгү.** 2. **Тил – коомдук социалдык түшүнүк б.а. пикир алышуу куралы.** 3. **Тил – бүтүндөй улут үчүн жалпы кызмат аткарган тил ж.б.** Мындай көп маанилүү сөздөр кайсы бир түшүнүктү конкреттүү билдирип турат, ошон үчүн номинативдик милдетти аткарып, аң-сезимде пайда болуучу түшүнүктү, элести билдирүүчү маани болуп саналат. Аны дал ушул жагынан алганда бир маанилүү сөзгө окшош келет. Ассоциация, аналогия жана функционалдык жалпылыктар көп маанилүктү да жаратат. Анын негизги өзгөчөлүгү ушунда. Бир маанилүү сөздөр болсо накта номинативдик мүнөздө колдонулат, ал эми көп маанилүү сөздөр номинативдик мүнөзгө ээ болгону менен бир маанилүү сөздөрдөй конкреттүү атоо маанисин шарттай албайт. Ушул жагынан абстрактуулукка ээ

болуп турат. Бул өзгөчөлүктү көп маанилүү сөздөр контекстке көз каранды болгондугунан бир маанилүү сөздөр контекстке көз каранды болбогондугунан байкоого болот. Демек көп маанилүү сөздөрдүн номинативдик конкреттүү мааниси контекстке байланыштуу ачыкка чыгат. Кандай болгон шартта да, көп маанилүү сөздөр номинативдик маанини алып жүрүү менен катар, түпкү маанилеринен ажырабай маанилик бутактанууга ээ болуп, бир катар сөз маанилеринин келип чыгышын шарттайт. “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” **тарт** сөзүнүн 32 мааниси [80, 461] көрсөтүлгөн.

Бир маанилүү сөздө да, көп маанилүү сөздөр да – объективдүү чындыктагы нерсени, кубулушту, көрүнүштү, кыймылды атап билдирип, түшүнүктүк маанини туюндургандыктан, денотативдик мүнөзгө ээ. Ушул жагынан аларды бир текке кирүүчү тилдик бирдиктер катары да кароого болот. Ошол эле учурда көп маанилүү сөздөр бир маанилүү сөздөрдөн айырмаланып коннотативдүүлүк мүнөзгө ээ. “Азыркы кыргыз адабий тили” (2009) аттуу эмгекте көп маанилүү сөздөр бир эле учурда номинативге жана коннотативге ээ болору мындайча белгиленет: “Кыргыз тилинде **жер** деген сөздүн номинативдик туунду маанилерине көңүл бурсак, анда төмөндөгүдөй иерархияда учурайт:

1. Жер – планета;

2. Жер – сууга, дарыяга, деңизге, океанга карама-каршы, ба., кургактык. **Көлдөн чыгып, ичиркенген балдар жерге жата калышты** (“Кыргызстан маданияты”).

3. Биз жашап турган планетанын жогорку катмары, кыртышы. **Суу мол болуп, жаан жааса, жайык төш семиз жер бүрдөйт** (А.Т.);

4. Мамлекет, ата мекен, өлкө. **СССРдин эл артисткасы К. Сартпаева япон жерине барып “Мадам Баттерфляй” конкурсuna катышты.**

5. Орун. **Мен аны укканда, турган жеримде катып калыптырмын** (“Ала-Тоо”);

6. Аралык. **Көрүнгөн тоого чейин алты күндүк жер;**

7. Жайлоо, өрөөн, айдоо, аянт, участок. **Кедейлерге мал берет, жер берет деген каншаар бар, ошол чынбы, балам** (А.Т.);

8. Адамдын дене бөлүгү, кандайдыр бир заттын бөлүгү. **Кайсы жерин ооруса, жаның ошол жерде** (макал).

Ошентип, көп маанилүү сөздөрдүн табияты номинатив жана коннотатив түшүнүктөрү менен шартталат, андагы коннотатив мүнөзү номинативден жаралып, алардын өз ара ширелишкен абалын контекст тутумунда гана аңдоого болот. Тилдеги көп маанилүү сөздөр менен бир манилүү сөздөрдү бири-биринен кескин айрымалоого негиз жок, алардын ортосундагы жалпылыктар катары төмөндөгүлөрдү белгилейбиз:

А) Экөө тең – тилдик бирдик, сөз, сүйлөмдүн курулуш материалы, сөз жасоо, сөз өзгөрүү системаларына ээ боло алат.

Б) Экөө тең – аталыш, заттык, сын-сыпаттык, сапаттык, сандык, кыймылдык түшүнүктөрдүн аталыштары.

В) Экөө тең – конкреттүү да, абстракттуу да. Маселен, китеп – бир маанилүү сөз, анын конкреттүүлүгү – окуй турган курал, абстрактуулугу кайсы китеп, же кандай китеп экендиги так эмес. **Кой** – көп маанилүү сөз, анын конкреттүүлүгү – кыймылдык түшүнүктү билдиргендиги, абстрактуулугу болсо, бир нерсени жерге коюубу, же тыюубу – белгисиз.

Ал эми, алардын айрымачылыгы катары көп маанилүү сөздөр коммуникативдүүлүк процессинин бардык сфераларында колдонула бербейт, Атап айтканда, иш кагаздарынын арыз, акт, токтом, билдирүү ж.б. стилдерине, ошондой эле илимий стилге мүнөздүү эмес. Алардагы туюндурулуп жаткан маалымат-билдирүүлөрдү шарттай албайт. Көркөм стилдеги чыгармалардын түрлөрүндө эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү, образдуулукту, таасирдүүлүктү ишке ашыруунун куралы болуп саналат. Мында зарылдык катары пайдаланылат. Бир маанилүү сөздөрдүн колдонулуш диапозону абдан кеңири, тилдин бардык сфераларында: адабий тилде, көркөм чыгарманын тилинде, иш кагаздарында, илимий стилде колдонула берсе, көп маанилүү сөздөрдүн колдонулушу официалдуу-иштиктүү жана илимий стилдерге

мүнөздүү эмес. Бир маанилүү сөздүн аталышы айтып тургандай, алар тилде лексикалык жеке, конкреттүү маанини билдирип, ошол функциясынан сырт кетпей, бир маанилүү сөз түшүнүгүн алып жүрөт. Бул анын тилде лексикалык негизги маанисинен ажырабай колдонулушунан улам келип чыккан жана бир маанилүү сөздөрдүн бир маанилүүлүк табияты түз түшүнүктөргө негизделген. Чынында, сөз табияты татаал кубулуш экендигин анын көркөм чыгармаларда жандуу өзгөрмөлүү, кубулмалуу колдонуларынан байкоого болот. Албетте, бул сөз табиятынын татаалдыгынын бир гана өңүрү болуп саналат. Айрым шарттарда бир маанилүү деп эсептелген сөздөр да көркөм алкакка түшкөндө мурдагы лексикалык маанисинин дал өзүн туюндурбай калышы ыктымал. Муну төмөндөгү мисалдар аркылуу көрсөтөлү. **1. Анын башы укмуш иштейт, ал – басып жүргөн эле энциклопедия.** (“Ала-Тоо” журн.). **2. Ушул ишти аткарбасаң, гезитинди окутам.** (оозеки кептен). 1-мисалдагы – энциклопедия, 2-мисалдагы – гезит сөздөрү негизинен бир маанилүү эле сөздөр, бирок берилген мисалдардын тутумунда **өтмө маанилүү** сөздөр катары кызмат аткарды.

Көрүнүп тургандай өтмө маанилүү сөздөр да бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөрдөн өнүп чыгат да ошол тике маанидеги сөздөр аркылуу салыштырылат, ооштурулуп, мында белгилүү максат көздөлөт:

1. Далбага бүркүт айланса, калтар түлкү булактап, канжыгага байланса (А, Үс.). **2. Абайлагыла, так сүйлөшкүлө, аны билесинер, түлкү** (Э. Т.). **3. Ашуусу болбой, бел болбойт** (Т. М.). **4. Уул жакшы өссө, атага бел** (Т. С.). 1-сүйлөмдөгү **түлкү** сөзү түз мааниде эле колдонулду. Ал эми 2-сүйлөмдөгү **түлкү** сөзү ошол түз мааниден келип чыккан өтмө маани. **Ашуусу болбой бел болбойт** үчүнчү мисалындагы **бел** сөзү тике маанидеги көп маанилүү сөз, ал эми, ушул эле **бел** сөзү **Уул жакшы өссө, атага бел** төртүнчү мисалында өтмө маанилүү тилдик каражат функциясын аткарып, **жөлөк, таяныч**, маанисинде колдонулду. Бул мисалдардан улам, бир маанилүү, жана көп маанилүү сөздөр кадыр эсе кепте, айрыкча, көркөм чыгармаларда өтмө маанилерди жаратарын, өтмө маанилүүлүктүн булагы болуп саналарын дагы

бир жолу белгилеп коюуга туура келет. Көркөм тексттерде өтмө маанилүү сөздөр кыйытма туюнтуу милдетин өтөө менен, стилистикалык каражаттын бир түрү катары эсептелинет.

Көркөм чыгармаларда өтмө жана көп маанилүү сөздөр өздөрү атаган нерсени билдирүү, туюндуруу менен катар, алардын өзгөчө белгилерин чагылдыруу милдетин да аркалашат, аны ачыктап, көркөмдөп көрсөтөт, таасирдүүлүктү арттырат, бул жагынан алганда, алар **коннотативдик** мүнөзгө ээ. Коннотативдик маанилердин жаралышы да адамдардын ой жүгүртүүсүнүн кеңдигине, тереңдигине, ар тараптуулугуна байланыштуу болот, мында сөздү чеберчиликте колдонуу ыкмасы талап кылынат. Тилдик атоолор семантикалык аспектиде активдешип, ойдуу көркөмдөп берүүнүн шартында ар кыл маанилик жылышууларга, кеңейүүгө, катмарланууга дуушарланат.

Мурунку эле сөздөн жаңы маанилердин жаралышы, кеңейиши, тарамдалышы пайда болуп, сөздүн лексикалык-семантикалык өнүгүүсүнүн коннотативдик мүнөзүн шарттайт. Бул оюбузду: “Тилдин тарыхый өсүү закон ченемдүүлүгү аны жараткан жана алып жүргөн элдин тарыхый-социалдык, эмоционалдык, маданий-идеологиялык абалы жана коомдун өнүгүш закондору менен тыгыз байланышта болот. Коомдук көз караштын, коомдук продуктулардын өнүгүшү, татаалданышы менен бирге адамдын аң-сезими, коомго болгон мамилеси жана тили байып отурат. Башкача айтканда, өздөрүнүн материалдык өндүрүшүн жана материалдык мамилелерди өнүктүрүп жаткан адамдар чындык менен бирге өздөрүнүн ойлоосун жана ойлоосунун продукцияларын да өзгөртүшөт. Демек, коомдук өнүгүү, өзгөрүү адамдын таанып билүүсүн, ал аркылуу тилдин бардык деңгээлдерин аракетке келтирет ” [7, 111]. – деген ойдогу тилдик аракетке келүүлөр жана көркөм чыгармалардын мисалында алынган: “Көркөм текстте соо сөз болбойт, кайсы бир сөздөгү семантикалык жылышка өбөлгө түзүштүн өзү эле ошол өбөлгө түзгөн сөздүн өзүнө да “доо” кетирет б.а., аны дүрмөттөп, жаңы түскө, семантикалык жылышка жетишине түрткү берип кетет. Кыскасы, сөз (тил) көркөм текстте сапаттык жаңы бирдик катары кыймылга келип, өзүнүн эстетикалык мүмкүнчүлүгүн реализациялап,

жазуучу, же акын тарабынан кайрадан жаралат, жаңы боёк, түскө ээ болот, жаңы мааничелери ачылат, байланышы жана карым-катышы кеңеет” [132, 157], “Сөздөр жетесинен эле образдуу келет. Ал аздыр-көптүр тилдин бардык эле функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү кайра-кайра пайдалана берүүдөн анын образдуулугу көп учурда жоголуп, сезилбей да калат. Көркөм адабияттын тилинде болсо, сөзгө тиешелүү бул алгачкы, адепки образдуулук дайыма жаңы күч менен күтүлбөгөн жерден жылт этип чыга келет. Ар бир көрүнүктүү сөз чеберинин поэтикалык чеберчилиги мына ушул эчак көнүмүшкө айланган эски сөздүн алгачкы кооздугун “жарк эттире “билүүсүнөн да көрүнөт. Кээ бирде көркөм чыгарманын образдуулугу тар, чектелген мааниде түшүнүлөт. Кептин образдуулугу жөнүндө сөз кылганда көп учурда жазуучу колдонгон тигил, же бул тилдик тропторду: салыштырууларды, метафораларды, метонимияларды, ж.у.с. эске алышат. Бирок кеңири көркөм контекстте алганда, образдуулук ар бир жөнөкөй эле сөздүн маанисинде көрүнөт. Автор түз, номинативдик мааниде колдонгон сөздүн, же контекст аркылуу жашырынып жаткан образдуулугу жана көп пландуулугу ачылышы мүмкүн” [88, 9] – деген көз караштагы пикирлерди ырастап турат.

Ошондой эле, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр көлөмү жактан чаккан, кыска уюшулган дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү болгон макалдарда да абдан кеңири учурайт, б.а. жыш колдонулат. Макал сүйлөмдүк көлөмдө уюшулса да, туюндурган мазмуну жагынан олуттуу ойду камтыган текст. Анын тексттик табиятын шарттап турган факторлордун бири дал ушул өтмө маанилүү жана көп маанилүү сөздөрдүн өтө ыктуу колдонулушуна негизделген. Албетте, көркөм табиятка ээ макалдарда жалгыз гана лексикалык каражаттар өтмө жана көп маанилүүлүктө колдонулбастан, сөз айкаштарынын да, сүйлөмдөрдүн да ролу бар. Алардын синтаксистик-грамматикалык синтези өтмө жана көп маанилүүлүктөн келип чыккан олуттуу жана кыйытма ойдун жаралышын камсыздап турат.

Макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн стилистикасына изилдөө жүргүзгөн А. Жумагул кызынын “Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөрдүн лингвостилистикасы” (2023) аттуу монографиясы жарык көргөн. Мында макалдын макалдык табиятына, макалдагы сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө, алардын ар түрдүү ык-амалдарда колдонулуш функциясына илимий-теориялык негизде анализ жүргүзүп талдоого алгандыгы өтө ынанымдуу. Өйдөдөгү өз оюбузду ачыктап-тактап берүү үчүн, “**Озунган оодарат**” макалындагы **оодарат** көп маанилүү сөзүнө карата А. Жумагул кызынын жасаган анализи бар, ага токтоло кетели: “Ал эми макалдарда болсо, абал башка, алардын дидактикалк-жанрдык табиятына байланыштуу андагы көп маанилүү сөздөрдүн милдетин башкача өңүттөн андоого туура келет. Салыштырып көрүү максатында **Озунган оодарат** макалын келтирели. Мындагы **оодарат** лексемасы да – көп маанилүү сөз: 1. Ордуна козгоо, ала салдыруу. **Ташты оодара салды**. 2. Ичин аңтаруу, тинтүү. **Сумкасын оодарды**. 3. Аттан алып түшүү, эңип түшүрүү. **Аттан оодарып түштү**. 4. Ичин сыртына каңтаруу. **Оодарып тиккен кемсел**. 5. Козгоп аралаштыруу, ордун алмаштыруу, астын үстүн кылуу. **Эт оодарды**. 6. Бирөөгө шылтап салуу. **Мага оодара салды**. **Озунган оодарат** макалындагы оодарат лексемасынын маанисин бөлүнүп көрсөтүлгөн 6 маанинин ушул маанисине дал келет деп конкреттүү түрдө бир маанисин так кесе көрсөтө албайбыз. Бирок макалдагы **оодарат** лексемасы бул көп маанилүү сөздүн 1-3-5-маанилеринин негизинде келип чыккандыгы, аларга байланыштуулугу байкалып турат. Ошондуктан, анын мааниси бир эле учурда 3 мааниге (1-3-5-маанилерге) шайкеш келерин белгилеп коюшубуз керек.

1-м.: ордунан козгоо, ала салдыруу – **Озунган оодарат, ордунан козгойт, Озунган ала салдырат**; 3-м.: оодарып түшүү, эңип түшүү – **Озунган оодарып түшөт, озунган эңип түшөт**; 5-м.: орун алмаштыруу, астын үстүн кылуу – **Озунган орун алмаштырат, озунган астын-үстүн кылат**. Демек, макалдагы **оодарат** лексемасынын маанилик теги дал ушул 3 мааниге негизделген. Натыйжада макал тутумунда бир эле учурда дал ушул үч маани

тең кыйыр түрдө реализацияланып, **оодараттын** макалдык маанисине негиз түздү. Кадыресе текстте бир эле учурда көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин аракетке келүүлөрү негизинен учурабайт. Экинчи жагдай. **Макалдагы көп маанилүү сөздөрдүн башкы функциясы маанилик катмарланууларды, семантикалык жылышууларды жараткандыгы менен аныкталат. Мындай маанилик катмарланууларды, семантикалык жылышууларды макалдагы лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык каражаттар катары баалоого болот. Өз кезегинде, булар макалдагы ошол тилдик бирдиктердин, алар аркылуу туюндурулуп жаткан логикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп, шарттап турат. Озунган оодарат** макалында туюндурулган ой тикеден-тике бир нерсени **оодаруу, жыгуу, алып түшүү** өңдүү маанилердин шартында жыйынтыкталган жок. Бул маанилер макал мазмунундагы **оодараттын** семантикасына өзөк, негиз болуп, эң башкысы, **жеңүү, утуу, максатына жетүү, пайдалуу** маанилеринде жүзөгө ашырылды. **Жеңүү, утуу, максатына жетүү, пайдалуу** – ушул маанилер оодарат лексемасынын маанилик катмарлануулары болуп саналат. Макалдагы белгиленген: **жеңүү, утуу, максатына жетүү, пайдалуу** маанилеринин өз ара жуурулушу, айкалыш биримдиги, синтези белгилүү бир ойду калыптандырат. Албетте, бул **озунган** логикалык субъектиси менен синтаксистик катышта болуусу аркылуу жүзөгө ашат [62, 78-79]. Айтылган ойду кубаттоого болот, калет жок, бирок коюлган маселедеги бир нерсени тактап алууга туура келет. Макалдагы оодарат сөзүндө так жана баса көрсөтүлгөн: **жеңүү, утуу, максатына жетүү, пайдалуу** маанилери көп маанилүүлүкпү? Көп маанилүүлүккө кирсе, эмне үчүн анын 6 маанисин гана көрсөткөн? Эгерде буларды (**жеңүү, утуу, максатына жетүү, пайдалуу**) көп маанилүү сөздөр катары эсептесе, анда эмне үчүн “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” [80, 985] белгиленген эмес? Демек, булар көп маанилүү сөздөр катары эсептелбейт, так айтканда, ала кушту атынан ата дегендей, көп маанилүүлүктөн өнүп чыккан өтмө маанилүү сөз, накта стилистикалык каражат. Албетте, изилдөөчүнүн буларды лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык каражат деп

белгилегендиги ырас, бирок көп маанилүү сөздөр да лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык каражат катары активдүү колдонулары да чындык. Бул жагынан алганда, көп маанилүү сөздөрдүн да, өтмө маанилүү сөздөрдүн да – экөөнүн тең лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык каражат катары кызмат өтөшү – алардын жалпылыгы.

Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн өз ара байланыштуулугу бар. Аны текст ичинде гана аныктап-тактап көрсөтүүгө болот. Айрыкча, мындай тилдик каражаттардын кандай маанилерде, кандай максаттарда колдонулуп жаткандыгына көркөм чыгармалар эң мыкты материал болуп бере алат. Буга карата Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан үзүндү-мисал келтирели:

- Мына бул бүркүт! – деди Исхак калам менен сая көрсөтүп. Абдымомун селт этип, жакасын кармана берди. Исхак аны алдыртан байкады да, бир кыя тиктеди да, сөзүн улады:

- Окшошобу? Бүркүт! А мына булар... – Ал үч тегерек чийинди сайды. – Бүркүттүн түнөк кылган бийик аскалары! Тиги... – Насталиктин бир четиндеги чоң тегеректи сайды. Бул чоң уя! Уяны каргалар ээлеп алышкан. Мына, бала бүркүт жетилип, ала барчын болуп, эми каргаларды кууп чыгыш үчүн учуп чыкты...

Күлүп калышты. Өкүмдар тамаша кылып жатат деп ойлошту. Исхак күлгөн жок. Заматта бир да бирөөнүн ууртунда күлкү калбай, кайра баары мыдыр этпей калышты.

Ушул бүркүт биздин көтөрүлүш, ушул турган сиз, биз! – деди Исхак. Жетилип чыккан бийик түнөктөрү Наманген, Өзгөн, Ош, Анжиян, а талашкан чоң уя өлкөнүн ордосу Кокон.

Дуулдап калышты:

– Көп жашаң, таксыр!

– Бул эмне эле десе! Эми бүркүттүн чабытын чийип көрсөтүң!

Исхак жай сүйлөй баштады:

Эң оболу, бүркүттүн өз түнөгү бекем болсун. Намангенге 5 миң, Өзгөнгө 3 миң, Ошко 5 миң кол кара келтектин эсебинен бөлүнүп өрүш алсын! – Ал Шаамырза датка менен Ярмат датканы карады. – Сиздер, урматтуу даткалар, бириң элбеги, бириң аскербашы, тандалма аскерден 5 миң, каракелтектен 15 миң кошуун алып, мына ушу баарыбызга ыйык, баарыбызга кымбат Анжиян шаарын сактоого калгыла.

Даткалар таазим кылышты.

Исхак:

– Бүркүттүн оң канаты тандалма 5 миң, Уали, сиз башчы. Сол канаты 5 миң, Бекназар баатыр, сиз башчы.

Саркерлер таазим кылышты.

Исхак:

– Куш канаты менен учат, куйругу менен конот. Жардамчы кубат болуп, өз жигиттериңиз канча болсо ошонун баары, Абдымомун ага сиз башчы. Сиз, Абдырахман бек ага, ушул кошунага ыктайсыз.

Бектер ыкrap болушту.

– Сиздин пашалык эркиңиз...

Исхак:

– Тумшугу тандалма 5 миң сыпай, 5 миң каракелтек, буга Абдылла бек, сиз башчы.

Абдылла бек кубанып макул болду.

Эми бүркүттүн чеңгели калды. Чеңгели тандалма миң сыпай, 150 замбирек! Жер тар дебең, Абдылла баатыр, сизден бир аз артта чеңгелди башкарып биз бололу. Буга макулсуңарбы?

Куп жакшы дешип дуулдап жиберишти.

Исхак насталик кагазга дагы бир үңүлүп алып сөзүн улады:

– Оң канат дайра бойлоп, Балыкчы аркылуу Маргалаңдын этегинен өтүп, андан нары түз Коконго бет алат. Сол канат Кувасай аркылуу Маргалаңдын үстүнөн имерилип, андан нары Коконго бет алат. Коконго жеткенде эки канат биригип, Коконду эки курчап камоол баштайт. Тумшук түз жол алып,

Маргалаңга түз такалат. Эки канаттын азгантай жардамы кошулуп, тумшук Маргалаңды алат да, андан нары Коконго жүрүш кылат. Ал эми куйрукчу? Куйрук алыстан караан көрсөтөт, кереги болгон учурда аскер бөлүп жардамга келет, кереги болбогон учурда арттагы душмандын чачылган-бүлүнгөн топторун сыдырып жоюп жүрүп отурат.

– О, эч кам калбаган экен! Баары карышталган экен! – дешип, мактоого сөз таппай калышты.

Исхак:

– Эки канаттын, тумшуктун, куйруктун, чөңгөлдин байланышы тынымсыз болсун. Эки жактап, үч жактап жүргүлсүн. Менин буйругум өз чабарманым аркылуу. Буйрук жетери менен аткарылсын! (Т. К.).

Бул чакан текст жалпы чыгармадан бөлүнүп алынса да, андагы ой туюндурулушундагы ырааттуулук, көркөмдүүлүк, образдуулук жана таасирдүүлүк ачык-айкын сезилип, окурманды кайдыгер калтырбай өзүнө тартып турат. Негизи, көркөм чыгарманын барк-баасы, таасир-күчү жазуучунун көркөм ойлоосуна, чыгармачыл дараметине, сөз менен иштей билүүсүнө жараша болору анык. Тексте катышып турган бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн өз ара тыгыз байланыштуулугу бар. Коюлган маселенин мааниси да ушунда ойдун грамматикалык жактан ырааттуулукта уюшулушунда бардык эле тилдик бирдиктер бири-бири менен байланыштуулукту шарттап турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алардын грамматикалык байланыштарынын негизинде келип чыккан синтаксистик катыш таасирлери тилдик бирдиктердин өз алдынча тургандагы баштапкы лексикалык маанилерин өзгөртүп, маанилик жылышууларды, маанилик кабатталыштарды, маанилик өнүп чыгууларды жаратуусу толук ыктымал. Муну келтирилген текст аркылуу көрсөтөлү. Тексттеги ойдун туюндурулушунда эң активдүүлүккө ээ сөз – **бүркүт**, бул сөздү негизги сөз катары эсептейбиз. Анткени, ошол ойдун билдиришинде негизги сөз катары функция аткарат. Аны, ушул чакан текстте эле 9 жолу кайталангандыгынан байкоого болот. Негизинен пикир алышууда улам-улам, кайра-кайра

кайталанган сөздөр ой туюндролушун ишке ашырууда кедергисин тийгизет. Ошондуктан, адатта, кайталанган сөздөрдүн ордуна синонимдер колдонулат. Бирок мында болсо – шарт башка, жазуучунун айтайын деген оюндагы башкы маани **бүркүт** сөзү аркылуу салыштырылып, кыябына келтирилип ишке ашырылды. Бүркүт – негизи бир маанилүү сөз. Текстте ал бир маанилүү сөз катары жана өтмө мааниде да пайдаланылды. Бир маанилүүлүгүн: 1. – **Мына бу бүркүт! – деди Исхак калам менен сая көрсөтүп. 2. – Окшошобу? Бүркүт! 3. – Бүркүттүн түнөк кылган бийик аскалары., - сүйлөмдөрү** шарттап турат, анткени Исхак насталик кагазга бүркүттүн сүрөтүн тартып, нөкөрлөрүнө көрсөттү. Мында эч кандай өтмө маанилүүлүк жок, тек гана, бүркүттүн өзү жөнүндө сөз болду.

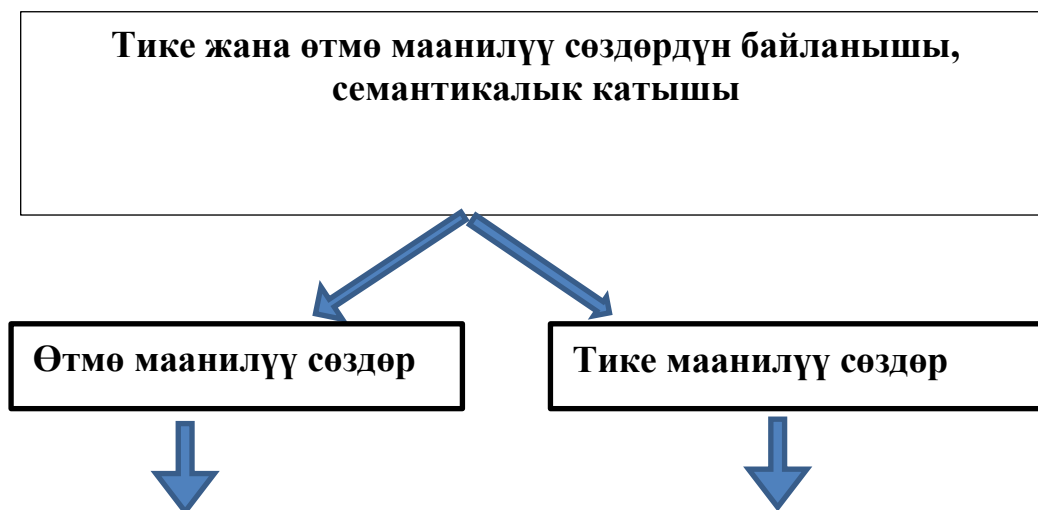
Ал эми, бүркүт сөзүнүн өтмө маанилүүлүгү: 1. – **Мына, бала бүркүт жетилип, ала барчын болуп, эми каргаларды кууп чыгыш үчүн учуп чыкты...** 2. – **Ушул бүркүт биздин көтөрүлүш, ушул турган сиз, биз! – деди Исхак. 3. Эми бүркүттүн чабытын чийип көрсөтүң! 4. Эң оболу, бүркүттүн өз түнөгү бекем болсун. 5. – Бүркүттүн оң канаты тандалма 5 миң, Уали, сиз башчы. 6. – Эми бүркүттүн чеңгели калды., - сүйлөмдөрү** аркылуу берилди. Мында бүркүт – Исхак, ошондой эле анын кошууну. Бүркүттүн табияты жана алгырлыгы таамай салыштырылып, Исхакка, анын кошуунуна ооштурулду. Ушул жерден бир жагдайды белгилей кетүү зарыл. Айрым шарттарда өтмө мааниде колдонулган сөз бир гана өтмө, кыйыр мааниде колдонулуп, ага негиз болуп келген бир маанилүү, же көп маанилүү лексикалык бирдик сүйлөм, же контекст тутумунда анча элес алынбайт. Маселен, шарттуу түрдө: **Ал адам түлкү экен,** - деп айтсак, биринчи кезекте эле, **куу, митаам** түшүнүгүн кабылдайбыз, түлкүнүн баштапкы лексикалык маанисин эч элес албайбыз. Ал эми, мисалга алынган тексттеги өтмө маанилүү бүркүт сөзүндө тике мааниси да кабатталып колдонулгандай, т.а., **бүркүт** сөзүнүн лексикалык мааниси кабыл алуучунун аң-сезиминен ажырабастан, ошол **бүркүт** түшүнүгүндө туруп өтмө маанини билдирди. Тексттин жалпы мазмунунан бул ачык сезилип турат. Чынында, өтмө маанилүүлүк кайсы бир

конкреттүү лексикалык түшүнүктөрдү алып жүргөн тилдик бирдиктерден улам жаралгандыктан, алардын кабатталып колдонулушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Көркөм чыгарманын тилин изилдеген проф. Ж.Мамытовдун: “Көркөм чыгарма – өз ичине структуралык жактан өтө эле ар түрдүү контексттерди камтыган татаал система. Буга автордук кеп менен катар каармандын тике сөзү да, кыйыр сөзү да, кыйыр-тике сөзү да, ошондой эле, оозеки диалектилик кепке мүнөздүү болгон тике сөз менен кыйыр сөздүн аралашмасы да кирет. Көркөм чыгармада баяндоо да, сыпаттоо да, пейзаж да, каармандын ички монологу да болот. Баяндоо кимдир бирөөнүн атынан айтылган аңгеме түрүндө, айтып берүү (сказ) манерасында болушу да ыктымал ж.б.у.с. Кептин мына ушул түрлөрүнүн бардыгы автордун кабылдоосу жана сүрөттөлүп жаткандарга карата автордун мамилеси аркылуу көрсөтүлөт” [88, 92], – деп айтканы биздин оюбузду бекемдеп турат. Мындагы: кыйыр-тике сөзү, тике сөз менен кыйыр сөздүн аралашмасы деген түшүнүктөрү биз айткан өтмө жана бир маанилүү сөздөр тууралуу болуп жатат.

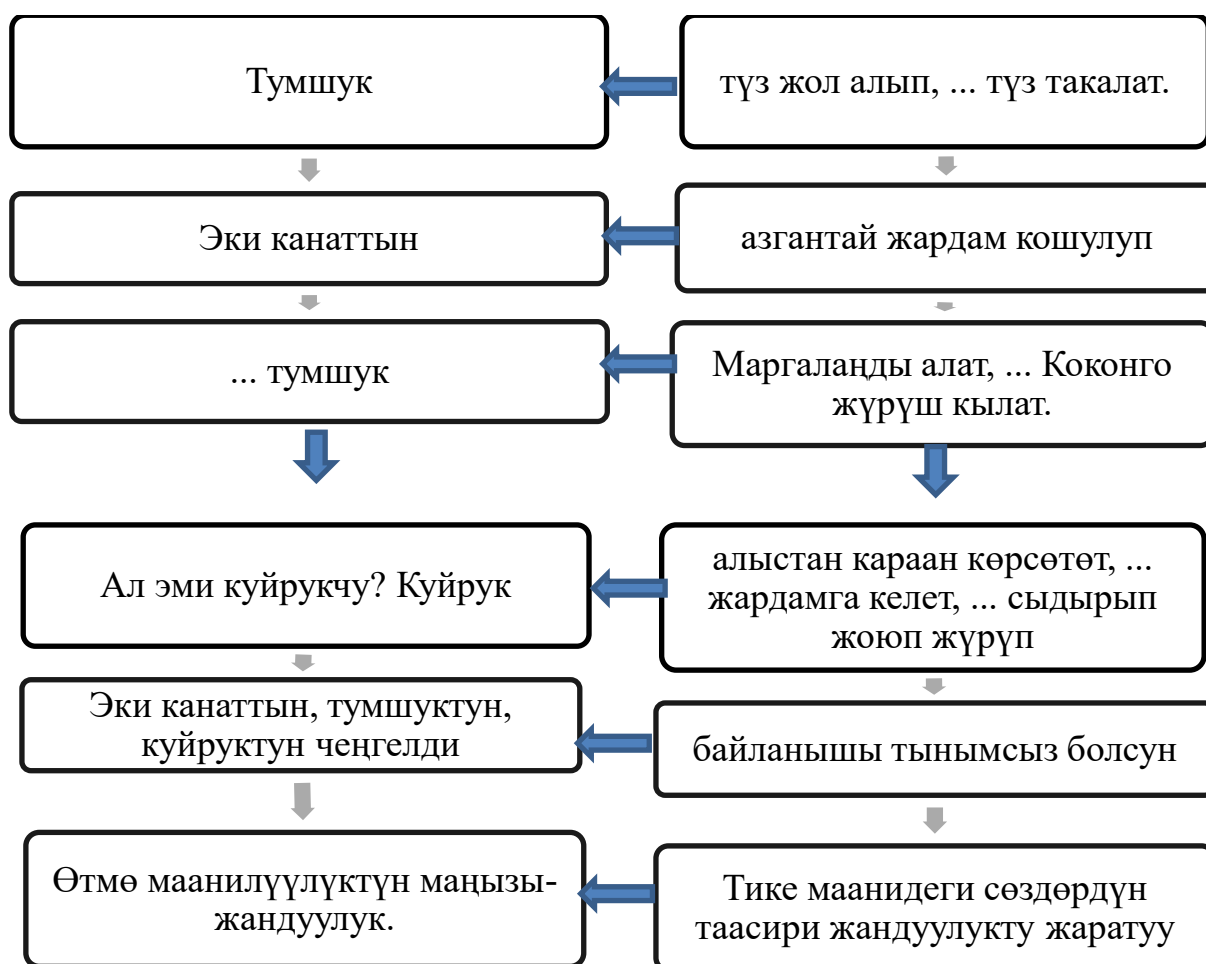
Келтирилген текстте **бүркүт** сөзүнөн сырткары, **каргалар, оң канаты, сол канаты, тумшугу, чеңгели, куйругу** сөздөрү да өтмө мааниде колдонулду. Алардын өтмө мааниде колдонулушу, биринчиден, түздөн-түз өтмө маанилүү **бүркүт** сөзү менен ажырагыс байланышта турушунан улам келип чыкты. Анткени бүркүттүн өзү көркөмдөлүп, элестүүлүктү, образдуулукту жаратуу максатында өтмө мааниде колдонулуп жаткан соң, анын тулку боюндагы дене мүчөлөрү да жазуучу тарабынан көркөм чеберчиликте салыштырылып, ооштурулуп өтмө мааниде берилди. Экинчиден, эң башкысы, алар менен грамматикалык байланышта, синтаксистик-семантикалык ички катышта турган текст тутумундагы лексикалык конкреттүү мааниге ээ болгон экинчи бир тилдик бирдиктердин таасирлеринин натыйжасында өтмө маанилүүлүккө ээ болушту: **Бүркүттүн оң канаты тандалма 5 миң,...; Сол канаты 5 миң,...; Тумшугу тандалма 5 миң сыпай, 5 миң каракелтек,...; Эми бүркүттүн чеңгели калды. Чеңгели**

тандалма миң сыпай, 150 замбирек!; Оң канат дайра бойлоп,...; Сол канат Кувасай аркылуу Маргалаңдын үстүнөн имерилип,...; Коконго жеткенде эки канат биригип,...; Тумшук түз жол алып,...; Эки канаттын азгантай жардамы кошулуп, тумшук Маргалаңды алат да,...; Ал эми куйрукчу? Куйрук алыстан караан көрсөтөт,... жардамга келет,... сыдырып жоюп жүрүп отурат. Эки канаттын, тумшуктун, куйруктун, ченгелдин байланышы тынымсыз болсун.

Маселен, мындагы: тумшук түз жол алып, эки канаттын **азгантай жардамы**, куйрук караан көрсөтөт ж.б. мисалдарды эч убакта түз түшүнүүгө болбойт, тумшукту да, эки канатты да, куйрукту да элестүү жана жандуудай кабыл алуунун маңызы алардын өтмө маанилүүлүгүндө жатат. Бул жерде сөздөрдүн өтмө маанилүүлүгүнүн жаралышында тике маанидеги сөздөрдүн да чоң ролу бар экендигин белгилебей коюуга болбойт. Алардын грамматикалык байланыштуулугун эске алып, синтаксистик-семантикалык катышта кароо менен, шарттуу түрдө төмөндөгүдөй схемада көрсөтүүгө болот:

Схемада өтмө маанилүү сөздөр менен тике маанилүү (бир маанилүү, көп маанилүү) сөздөрдүн грамматикалык байланыштуулугу, синтаксистик – семантикалык катышы ачык көрсөтүлдү. Тике маанилүү сөздөрдүн маанилик таасири жана контексттик жалпы мазмун аталган: **бүркүт, оң канат, сол канат, тумшук, чеңгел, куйрук** сөздөрүнүн өтмө маанилүүлүгүн шарттады.

Жыйынтыктап айтканда, бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн бири-бирине **байланыштуулугу** алардын карым-катышына негизделген. Ар бир сөз жайдак жерден эле пайда боло калбайт, сөздөрдүн өз ара синтаксистик байланыш-катыш таасирлеринен улам, биринен экинчиси, экинчисинен үчүнчүсү жаралат, б.а., бир маанилүү, көп маанилүү, же өтмө маанилүү сөздөр болобу, алар сүйлөм тутумунда, же текст ичинде өз ара аракетке келүүлөрүнүн натыйжасында бири-бирине көз каранды абалда болот, бул болсо, алардын ортосундагы тыгыз байланыштуулукту

шарттап турат. Ал эми алар ар түрдүү маанилик функцияларга ээ болгонуна карабастан, ой билдирүүнү, коммунакивдүүлүк процессти жаратышы аркылуу **жалпылыкты** түзүп турушат. Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр көркөм чыгармаларда **көркөм сөз каражаты** катары кызмат аткарышы, стилистикалык ар кыл ык-амалдарда колдонулушу да алардын жалпылыгын шарттап турат.

Өзгөчөлүктөрү болсо, алардын аталыштары айтып тургандай эле, бир маанини, көп маанини, же өтмө маанини туюндуруудан улам келип чыгат. **Биринчиден**, бир маанилүү сөздөр контекстке көз каранды болбойт, алар жеке колдонулганда деле, конкреттүү лексикалык мааниге ээ болуп турат: **Калпак – баш кийим, нан – жей турган азык, калем – жаза турган буюм**. Көп маанилүү сөз бир маанилүү сөздөрдөй жеке турганда, конкреттүү лексикалык маанини туюндурбай калышы да ыктымал, т.а., экинчи бир сөз менен синтаксистик байланышта колдонулганда, анын мааниси ачыкталат: **башы – адамдын башы, башы – теректин башы, башы – суунун башы**. Өтмө маанилүү сөздүн табияты бир гана контекстке байланыштуу, аны жеке колдонгондо, өтмө маани деген түшүнүк пайда болбойт, жаралбайт. Ошон үчүн ал таза – стилистикалык каражат. **Экинчиден**, бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн табияты көркөм чыгармаларда ар түрдүү ык-амалдарда колдонулгандыктан улам да ажырымдалып турат. **Үчүнчүдөн**, алардын номинативдик, коннотативдик жана компоративдик маанилерди алып жүрүшү, мындай маанилерди туюндурууда да ар кандай белгилик касиеттерге ээ болуп турушу да, алардын ортосундагы өзгөчөлүктөрдү билдирип турат. Ооштурулуп аталган өтмө маанилүү сөздөрдүн сүйлөм, же контекст тутумундагы эстетикалык баалуулугу, элестүүлүгү, таасир-күчү жогору болот:

1. **Көздөрүн чел басып, көкүрөгүн май басып, жамандык көрбөй чак-чарылган карышкырларга да, алардын алдында абийир-намыстарын эске албай, бут жала десе, бут жалаган куйту түлкүлөргө да өлүм бирдей**

(Э.Т.). Мисалдагы: **карышкырлар, түлкүлөр** өтмө маанилүү сөздөрү – адам түрлөрүнө карата ооштурулуп колдонулган маанилер, көркөм сөз каражаты, болгондо да, элестүүлүктү, таасирдүүлүктү, образдуулукту шарттоочу көркөм сөз каражаты, эң башкысы, стилистикалык кызмат аткарды.

3.3. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн функциясы

Көркөм чыгарма – турмуштук кубулуштарды, жаратылыштык көрүнүштөрдү, окуяларды, адамдар арасындагы өз ара мамиле-катыштарды, мүнөздөрдү ж.б. сөз аркылуу туюндуруучу искусствонун бир түрү. Андагы колдонулган сөздөр, тек гана, өздөрүнө тиешелүү лексикалык маанилерин билдирүү менен гана чектелип калбайт, алар көркөм текст тутумунда белгилүү бир максатты көздөп колдонулат. Мындай шартта, калемгердин чеберчилигине байланыштуу сөздөрдүн аракетке келүүлөрү, маанилик ар кыл туюндурулуштары, синтаксистик байланыштуулуктун шартында, т.а., сөздөрдүн өз ара таасирлеринин натыйжасында өзгөчө ык-амалдарда реализацияланат. Көркөм тексттен үзүндү алалы:

Оозуна каргыш алган Кудайгелди Бурулчаны тикенеге тик турган чычырканака бөлөттү. Аял чыңырыгы аба жарды: - Кыйнаба, кыйнаба, кыйнаба... А көрө, жансыз ташка жалынса, үн чыгар беле?... Көөдөнү жоон эки киши кериле балак урду. Шилтенген балакты Кудайгелди санап турду (Э. Т.).

Беш сүйлөмдөн турган бул үзүндү – тексттеги айрым сөздөрдүн маанилик функцияларына көңүл бөлөлү: 1-сүйлөмдөгү **оозуна, каргыш, алган** сөздөрүнүн үчөө тең өз алдынча толук маанилүү сөздөр, алар көркөм тексттеги ойдун туюндурулуш максатына байланыштуу ажырагыс сөз тизмеги катары уюшулду да, Кудайгелдинин артка кайтпай турган мүнөзүн чагылдыруу максатында колдонулду. Ал эми, **тикенеге тик турган** сөз тизмеги – чычырканактын үрөй-көрүнүшүн; **бөлөттү, жарды, урду** көп маанилүү сөздөрү (**чычырканака бөлөттү, аба жарды, балак урду**) башка сөздөр менен синтаксистик байланыш-катыш мамилелеринде туруп, образдуу

кыймыл-аракеттин ар түрдүү абалын чагылдырды. **Санап турду** татаал этиши текстте түз мааниде колдонулганы менен, тексттик жалпы мазмунда ички маанилик туюндурулушка ээ болуп **заар, кек, өч** маанилери катылган, анын кыйытылып билдирилгендиги аң-сезимде байкалып турат. Дагы бир мисал... Албетте, көркөм чыгармадагы лексикалык каражаттардын көркөмдүүлүктү, образдуулукту жаратуудагы функциясына, мүмкүнчүлүктөрүнө кеңири токтолууга болор эле, бирок ал өзүнчө эмгекти талап кылат. Биздин ишибиз көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу болуп саналгандыктан, бул параграфта өтмө маанилүү сөздөргө гана токтолобуз, анткени алардын көркөм текстте аткарган функциясы, ролу, орду өзгөчө.

Ойдун берилиш шартына, ыңгайына, мүнөзүнө ылайык, айрым сөздөр лексикалык өз маанисинен ажырап, экинчи бир башка маанини билдирип калышы, же ооштурулган түшүнүк катары туюндурулушу кыргыз тили илиминде **өтмө маани** деген термин менен аталып келет. Сөздүн өтмө маанилүүлүк түшүнүгү, айрыкча, лексикологиялык багыттагы илимий эмгектерде сыпатталып-териштирилип жүрөт. Ушул аспектиден алып караганда, **өтмө маани** термини негизинен такталган маселе. Ошондой болсо да, көркөм чыгарма айдыңында сөз табияты ар түрдүү маанилик өзгөчөлүктөргө дуушарланарын, функция-милдеттеринин көп кырдуулугун эске алсак, анда алардын да, дагы тактай турган, аныктай турган маселелери арбын экендигинде шек жок. Биздин жеке пикирибизде, өтмө маанилүү сөз – бул баарыдан мурда, көркөмдүүлүктү шарттоочу тилдик каражат. Ал сөздүн жеке керт башына тиешелүү болгон туруктуу лексикалык мааниден өнүп чыгып, ойду көркөм, образдуу билдирүү максатында колдонулат жана өтмө маанилүү сөздөрдүн бул багыттагы мүмкүнчүлүктөрү кеңири болот. Анын табияты контекстке байланыштуу, контекстке көз каранды, демек, ал текст ичинде гана аныктала турган маселе.

Алдыда коюлган маселени так жана аргументтүү берүү үчүн, адегенде, өтмө маанилүү сөздөргө карата “Кыргыз тилинин сөздүгү” (2010) эмгегинен бир катар мисалдарды бере кетели:

Ажыдаар 1. Миф. Жомоктордо учуроочу, адамды, айбанды оп тартып соруп коюучу, каарданса оозунан от чыккан укмуштуу чоң жылан сымак жаныбар. **Мүйүзү бар башында, токсон кулач узуну, бир ажыдаар көрүнөт** (“Эр Төштүк”). 2. өт. Башкаларды кыйнап эзген зулум, ырайымсыз душман. **Айтылуу Жаңыл кабылан, ажыдаарга кабылды (Тоголок Молдо). Ажыдаардын тишин чагып кулатты (К.А.). (33);**

Айлан 1. Белгилүү бир чекиттин айланасында тегеренип жүрүү, тегеренип өтүү. **Жер күндүн тегерегинде айланат.** 2. Асман мейкиндигинде тегеренип учуу (куштарга, самолетко ж.б. карата). **Асман менен айланган, канаттуулар бир сонун (Ж.Б.).** 3. Бир нерсенин далдаасына, арка жагына карай имерилүү, имерилип өтүү. **Карабек колун булгалады да, тумшукту айланып кетти (Т.Сыд.).** 4. Өз огунда тегеренген абал, толуу, өзгөрүү. **Айланат көзгө илинбей станоктор (Ж.Б.).** 5. Курчоо, тегеректеп алуу. **Алтын ооз шаарымды, алты айланып алыптыр (“Курманбек”).** 6. Кайрылуу, кайрылып келүү. **Аман келсем айланып, алармын сенден өчүмдү (Т.С.).** 7. Башка бир нерсеге өтүү, башка көрүнүшкө, сапатка, абалга өтүп өзгөрүү. **Кыштак чакан шаарга айланган (Сасыкбаев).** 8. Белгилүү бир өлчөмгө, деңгээлге жетүү. **Торпоктордун ар биринин орточо салмагы 162 киллограммдан айланды.** 9. өт. Толуу, өзгөрүү. Белгилүү бир убакыттын өткөн же толгон абалы. **Мезгил бир тоголок жылга айланды. (Акматов).** 10. Жакшы көргөндүктү, сүйгөндүктү билдирүү же жалынып-жалбаруу (эркелетүү маанисинде). **Алдейлеп өстүргөн айланамын кыргыздан (Ж.Б.).** 11. Бирөөнүн, же бир нерсенин жарабастыгын, начардыгын, кемдигин көрсөтүп, аны башкага салыштырып караганда “садага кетсин!”, “куруп калсын!” деген мааниде колдонулат. **Сен баладан айлан! (“Ала-Тоо”). (47);**

Жолборс 1. Жол-жол темгилдүү, мышыктар тукумуна кирүүчү чоң жырткыч айбан. **Кабылан, жолборс, бөрү бар, Илбирс, аюу, шери бар**

(Тоголок Молдо). 2. өт. Баатыр, эр жүрөк, эч нерседен коркпогон, тайманбас. **Бай Жакыптан туулган, баатыр Манас жолборсу.** (471);

Куйкала 1. Күйгүзүү, өрттөө, күлгө айландырып салуу. **Үйдөй танкты кенебей, куйкалаган замбирек** (Т.Ү.). 2. Малдын баш-шыйрагын, же канаттууларды отко (жалынга) кармап, жүнүнөн түгүнөн тазалоо, жүнүн, түктөрүн күйгүзүү. **Короздун жүнүн жулуп, куйкалап, тамак жасоого киришти** (Н.Б.). 3. Кактап ысытуу, ысык илеби келип туруу. **Күн жаңыдан гана кылтыйса да, аптабы куйкалап турат** (Бейшеналиев). 4. Ичин күйгүзүү, намысына тийгидей кылуу. **Душманын куйкалаган ошол сөздөр.** (Шимеев). (804);

Карышкыр 1. Бөрү, ит түспөлдөш келген жырткыч, иттин эзелки тукуму. **Койго карышкыр тийип, бир четинен бөлө качканы жаман** (К.Ж.). 2. Ушул айбандын терисинен жасалган кийим. **Суукта жүрүп, бая келер замат Барпы Асанбайга карышкыр ичигин жаба салган** (Н.Б.). 3. өт. Алдым-жуттумдугу бар, элди эзген зулум, шылуун, жегич. **Бул иште карышкыр болуп калышкан тура** [79, 661];

Куйрук 1. Куймулчак сөөгүнө туташкан дене бөлүгү, кээ бир жаныбарлардын чычаң сөөгүнө туташкан чубалжыган мүчөсү, шыйпаңы. **Жылкынын куйругу, уйдун куйругу.** 2. Канаттуулардын көчүк жаккы бөлүгүндөгү топ канаттары. **Кыргоолдун куйругу узун. Чабалекейдин куйругу эки ача.** 3. Койдун куймулчак сөөгүнө туташкан семиз, майлуу келген мүчөсү. **Куйрук сугунтуу. Куйрук май.** 4. Учуучу аппараттын (мис., самолёттун) учуу аракетине ылайыктап жасалган арткы бөлүгү. 5. Жалпы эле чубалжыган, бири-бирине туташкан арткы бөлүгү. **Курбусун узатууга үлгүрө албай эшелондун куйругун гана көрүп калышканда, жүрөктөрү өрттөнүп, муундары бошонду** (С.С.). 6. өт. Бүрөөнүн артынан ээрчиген, анын пикирин жактаган, таламдаш болгон адам. **Феодалдар, кулак, куйрук айдалып, Жаңы турмуш гүлдөп жатат жеринде** (А.Т.). 7. *өт.* Бир нерсенин аягы, калдыгы, калган бөлүгү. **Карыздын куйругун үзүү** [80, 805];

Түк 1. Адамдын, жан-жаныбарлардын денесиндеги майда жүн, кыска кыл. Ат оонаган жерде түк калат (макал). 2. Кээ бир кездемелердин, материалдардын сыртында чыгып турган кыска түктүү бөлүгү. Тукабанын түгү. 3. Мал. Атанын жаман көргөн уулу түк күтөт (макал). Түк күтпөгөн кедей.

Түк 2. Такыр, эч. Бул менин түк оюмда жок эле (С.С.).

Түк 3. Түк-түк этүү. Түрс-түрс, дүк-дүк эткендей туюк дабыш чыгуу. (1231);

Түлкү 1. Иттер тукумуна кирүүчү сүт эмүүчү жырткыч айбан. **Далбага бүркүт айланса, калтар түлкү булактап, канжыгага байланса** (А.Ү.). 2. өт. Куу, кытмыр, митаам. **О, курбум, ишенбегин алдап кетет, ал күлгөн буландаган карган түлкү** (А.Т.) [80, 552]

Сөздүктөгү мисалга алынган сөздөрдүн бардыгы эле өтмө маанилүүлүккө ээ эместиги ачык белгиленип турат. Көрүнүп тургандай, келтирилген өтмө маанилүү сөздөр баштапкы лексикалык маанисинен сырткары да, ооштурулган маанилерге ээ болуп, алардын өтмө маанилүүлүгү конкреттүү мисалдар менен көрсөтүлдү. Мисалга алынган мындай өтмө маанилүү сөздөр сөздүктө берилген дал ушул маанилерде гана колдонулат, т.а., ушул маанилер менен гана чектелет деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Анткени өтмө маанилүү сөздөр менен синтаксистик байланышта, ички маанилик катышта турган башка бир тилдик каражаттардын таасири астында анын маанилик кеңейүүсү өркүндөп, улам бир кыры ачылып турары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Айрыкча, көркөм чыгармаларда автордун берейин деген оюнун ыңгай-ылайыгына жараша өтмө маанилүү бардык эле тилдик каражаттар маанилик катмарланууларга, маанилик жылышууларга дуушар болот. Мындай шартта, көркөм чыгармаларда өтмө маанилүү сөздөр гана эмес, бир маанилүү сөздөр да, көп маанилүү сөздөр да, дегеле, көпчүлүк сөздөр көркөмдүүлүктү арттыруу максатында зарылдыгына карай маанилик катмарланууларга, маанилик жылышууларга ээ болуп турат. Көркөм тексттен үзүндү алалы:

Кулунум түндө үйгө кайтпады, соо эмес го ... – Жылкычыларды аттантып, атаң аска кыркып жөнөдү. Мен бейбактын көзү челейип, булактады. Э, жытым, ар жагын такып сураба. Мусакемди мобу көк тиреген жалама аска жуткан. Аны каргасам, тилим өтпөдү, жашым эритпеди ... Жыл айланбай андан калган Аманат сен колума тийгени ыйым токтоп, каниет байлагам. Эми эс тарттың, атаң жөн-жайын түшүндүргүн балама, билсин, туйсун дейт... Батма акырын Аманатка көз чаптырса Кудай жалгап кирпичи ымдалбаптыр. Эркектана да. Тукуму, чоң атасы жашыктан эмес да. Болпойгон баласы жаагынан сары түгүн чыгарып, кектүү кишидей суз. Өтө муңга батпай, балага бардаштуу, тоң баяндаган түзүк эмей... (Ш. Б.). Үзүндү тексттеги: **кулунум, кайтпады, соо эмес го, кыркып, жөнөдү, көзү, челейип, булактады, э, жытым, көк, тиреген, жалама, жуткан, өтпөдү, жашым, эритпеди, жыл айланбай, колума, тийгени, токтоп, байлагам, эс тарттың, жөн-жайын, акырын, көз чаптырса, кудай жалгап, ымдалбаптыр, эркектана, жашыктан, болпойгон, чыгарып, суз, бардаштуу, тоң ж.б.** лексикалык бирдиктеринин көркөм алкактагы бир, көп жана өтмө маанилери синтаксистик байланыш-катыш мамилелеринин негизинде ар кыл функциялык-милдеттерди аткарып, стилистикалык, стилистика-семантикалык мүнөздөгү маанилерди жаратып турат. Көркөм чыгармалардагы коюлган маселени ишке ашырууда, т.а., каармандарды сүрөттөөдө, алардын психологиялык абалдарын берүүдө, окуяларды баяндоодо, жаратылыштык көрүнүштөрдү сыпаттоодо сөздөрдүн семалык көп түрдүүлүккө ээ болушу, лингвистикалык поэтикалуулугу, текстти жаратуудагы мүмкүнчүлүктөрү, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү, стилистикалык ар кыл милдеттерди аркалашы кызыгууну жана териштирүүнү жаратпай койбойт. Натыйжада көркөм чыгармадагы сөз маселеси, анын мүнөздүү белгилери, касиеттери лингвистикалык багыттагы изилдөөлөрдүн объектиси катары, барган сайын өз актуалдуулугун арттырып келет. Бул багытта жаралып жаткан жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы илимий-теориялык эмгектерди эске албай туруп (узун тизме жаралат), кыргыз тили илиминде эле, кийинки 90-жылдардан

тарта: А.Абдыкеримова (2008), Т.Аширбаев (2000), Т. Баястанов (2006), А. Дунканаев (2010), С.Ибрагимов (2004), Ж.Мамытов (1990, 1999, 2007), Т.Маразыков (2014), Т.Токоев (1996, 2006), Т.Турдукожоев (2000), К.Саматов (2003), А.Ормонбекова (2010), С.Өмүралиева (1999, 2001), Б.Усубалиев (1994) сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин мунун далили катары көрсөтсөк болот. Мындан сырткары, жалпы эле тилдик материалдарды илимий-теориялык негизде сыпаттап-териштирүүдө көркөм сөз каражаттарынан кыйгап өтө албай, алардын ар кыл маани өзгөчөлүктөрүн факты катары келтирген кыйла эмгектер да бар.

Негизи, сөз мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңирилиги, алардын пайдаланылыш ыктары, сөз кудурети көркөм чыгармаларда таасын байкалат. Бул тууралуу проф. Б.Усубалиев: “Чын-чынына келгенде, бул – жөнөкөй гана иллюзия, анткени ар бир сөз – жандырмаксыз табышмак, түгөнгүс казына, канчалык казган сайын, ошончолук тереңдей берет, тактап айтканда, ар бир сөздө толук ачып берүүгө кудуретибиз жетпеген чексиз мүмкүнчүлүктөр жашырынып жатат. Тилдик каражаттардын али туюла элек, баамдала элек мүмкүнчүлүгүн ачуу үчүн зор чеберчилик зарыл, мында тилдик туюмдун чапчандыгы жетишсиздик кылат – дүйнөнү өзүнчө көрө билүү кудурети болушу керек. Буга жарактуу акын, же жазуучу жөнөкөй эле ыкма аркылуу, б.а., ар бир сөздү өз ордуна колдонуу менен, анын биз туя элек мүмкүнчүлүгүн ачып, эскиден жаңыны жаратып таштайт,” [132, 134] – деп белгилейт. Бул пикир көркөм тексттеги өтмө маанилүү сөздөргө да түздөн-түз тиешелүү.

Көркөм чыгармаларда колдонулган өтмө маанилүү сөздөр боюнча бир нерсени эске албай коюуга болбойт. Өтмө маанилүү сөздөр канчалык даражада ийинине жеткириле иштелип колдонулушу жазуучунун ой жүгүртүүсүнө, сөз менен иштей билүүсүнө, шык-жөндөмүнө, талантына жараша болот. Дегеним, айрым шарттарда бир нерсени экинчи бир нерсеге ооштуруп туюндурууда тек гана көркөмдүк чектелгендик болуп калышы да ыктымал. Натыйжада сөз таасири анча артпай, ой туюндурулушу өз максатына жете бербейт. Ал эми сөз менен иштеген, сөзгө баа бере билген прозаик, же

акын ириде сөз мүмкүнчүлүктөрүн биринчи орунга коет. Кыргыздын залкар жазуучуларынын бири Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы өтмө маанилүү сөздөр колдонулган бир эпизодду мисалга тарталы. Алгач өтмө маанидеги сөз катышкан сүйлөмдөргө көңүл бөлөлү:

1. – Алдагысы келген экен карыган **түлкү**. Курчап алгысы бар окшойт! – деди генерал Черняев.

2. – Хайт де! Айт де! **Карышкыр** тузакка кабылды... Өзү келип кабылды.

Келтирилген мисалдарда өтмө маанилүү эки сөз катышып турат: **түлкү** жана **карышкыр**. **Түлкү** сөзү колдонулган 1-сүйлөмдүн ушул турушунда **куу**, **алдамчы** өтмө маанилери камтылып турса, 2-мисалдагы **карышкыр** лексемасында **зулум**, **жегич** өтмө маанилеринин бар экендиги ачык байкалып турат. Кандай болгон шартта да, булар көркөм чыгарманын табиятына ылайык, образдуулукту ачуу максатында колдонулду, башка тилдик каражаттар сыяктуу эле көркөм сөз каражаты катары кызмат аткарды. Арийне, жогоруда белгиленгендей, сөз мүмкүнчүлүктөрүнүн маанилик жактан кеңейүүсү, маанилик жылышууларга ээ болуусу, маанилик катмарлануусу бир сүйлөм ичиндеги экинчи бир тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыш-катышта тургандыгы менен гана эмес, текст тутумунда аралыкта турган сүйлөмдөр менен ички байланыштык катыштын негизинде да ишке ашары байкалат. Ушундан улам, **түлкү**, **карышкыр** өтмө маанилүү сөздөрүнүн маанилик чеги бул көрсөтүлгөн өтмө маанилер менен гана чектелбестигин факты-материалдар ырастап турат. Ошон үчүн **түлкү**, **карышкыр** өтмө маанилүү лексемаларына түз да, кыйыр да ички маанилик катышы бар сүйлөмдөр камтылган чакан текстти далилге тартууга туура келет.

– Генерал алдынкы акбоз атчанды көп имерип тиктеди ...

– Алымкул... даңазалуу аскер башчысы... Ошол өзү... – деди, аксаргыч жүзү, көгүлтүр тунук көзү жайнап. – Гм ... Өзү келген экен алдыңкы өңүткө ...

Акбоз аргымакчан аскер башы өз тегерегиндеги тандалган сыпайларды октоп четтеп аздап кетенчиктей берүүгө буйрук кылды да, өзү бир топ

удайчы менен генерал Черняевдин алдыңкы күчтөрүнүн жолунда калды. Эми ок чырылдап келип, жакын түшө баштады. Акырын селтилдеп кошкуруп, кулактарын тикчийтип, тиги улам жакындап келаткан чоочун каңырыкты тиктеп, ооздугун шылдырт чайнап акбоз аргымак тыбырады. Эмне үчүн? Аскер башчы кылычын булгалап, тизгинди жыя тутуп теминип, акбоз аргымакты ансайын элиртип, кыйкырып ураан таштап карашалай берди. Ал душманынын көңүлүн өзүнө тартты. Кармашууга чындап киргендей түр көрсөтүп, кытайчаларынан тындырбай ок чыгара баштады. Бирок ал кытайчаларын бирдемеге жарайт деп үмүт кылган жок, кытайчалар орус замбиректерине караганда көзөө эле, антсе да, сарбаздар кутургандай дүңкүлдөштү, мелжеген жерге жетпей октору ара жолдо чаңга аралаша тоголонуп калып жатты. А аскербашы дагы эле ат ойнотуп дөңдө. Ошол заматта ага жакын турган нөкөрдүн аты чаңырып кош аяктап тура калды да, оңколоп жыгылып түштү. Ээсин баса жыгылды. Тургандардын үрөйү учту. Аскербашы гана өлүм издеген сыяктуу, өжөрлөнүп ат ойнотуп, шаңданып көзгө түшө берди...

Генерал Черняев баарын көрүп турду. Ага аскербашы жел өпкө жигиттей жеңил сезилди. Ал дүрбүнү көзүнөн алып мыйыгынан күлдү:

– Мына, Күн чыгышта октун алдына жалаңач чапмай али бар. Ок баатырды аяйбы! Бул башы менен бу аскербашыбыз бөөдө өлүп алат...

– Бул, менин билишимче, кыргыз кыпчактын ичкилик уругунан чыккан киши, – деп эске салды генералга жакын турган аскерче кийинген ориенталист, – кокон калкынын эң тынчы жок согушчан катмарынын башкы жолбашчысы, көсөмү. Ушул мулжуйган абышка өз ара кармашуудан быркыранып бузулуп калган уруулардын союзун кийинки үч жылдын ичинде өзүнүн акылы менен, айлакерлиги менен, албетте мүмкүндүгүнүн болушунча, кайра бириктирди. Согушка жарамдуулугун бир кыйла көтөрдү.

Генерал жактырбады. Ал беталдын тиктеп турган калыбында, өзүнчө күңкүлдөп койдү:

- Баары бир кеч болуп калды. Эми кандай гана тыбырабасын натыйжасы куру бакыруу, куру жулунуу, окко жылаңач төшүн тосуп чабуу...
- А го белгилүү иш.

Генерал камырабай жерге түкүрүп, аппак жүзарчу менен эриндерин сүрткөн болду да, каралжын саргыл мурутун сылап туруп, тиги акбоз аттуу топту бир орудие менен аткылоого буйрук кылды.

- Кана, баатырлыгын көрөлү...

Ал дүрбүнү кайра көзүнө кармады. Ушул кароодо орудиесинин кубаттуу ядрасы дөрбөнү ак чаңга бөлөп, кандай кымкуут түшүрөрүн, акбоз аргымак кызуу кандуу ээсин көтөрүп кандай ызылдап качып баратканын тамаша кылып тургусу келди. Жок... Акбоз аргымак дөңдө жок! Генерал Черняев көзүн паралап алып кайра кадала тиктеди. Ар жерде жантак сербейип... аттын өлүгү жалгыз карарып жатат... Ошол учурда оң жактан да, сол жактан да көп кошун жайнап чыкты.

- Алдагысы келген экен карыган түлкү. Курчап алгысы бар окшойт! – деди генерал Черняев. – Азырак артка! Тез!

Байланышчы алдыңкы аткычтар ротасына алып чапты. Генералдын иреңи биртике кубарып кетти. Бирок, ого бетер мүнөзү жайдары тартып, өрөпкүп чыкты:

- Тез! Орудиелерге таянып, тегерене коргонуп туралычы. Хе, айтпадым беле, буларда жалаңачтанып октун алдына чапмай али бар деп! Мейли, алачапандарынан ок өтпөй турган болсо, мейли, келе беришсин! – деп сүйлөп, көгүлтүр тунук көздөрү жалтырап, эң алдыңкы топтун тездигин ээрчий тиктеп, тынчы кеткени билинип баратты. А канаттуу атчандар орудиелердин артына өтө чыксачы?...

Кокон аскербашысынын жүрөгүн өйүгөн да ушул болду. А дегенде тике качырбастан, душмандын бир канатын толгой качырып, куюн сыяктуу улам сыгып ороло чаап, желкеден уруу, беттеген багытынан ажыратып, аралашып, кылычташууга мажбурлоо. О, ал үчүн окко чыдоо керек! Окко чыдаса жеңиш, чыдай албаса чилдей качып кырылыш. Качып

кайда барасың? Кайсыл убакка чейин качып отурасың?... Ал өрттөнүп, бир жерге тынчып карап туралбай, туталанып, ар жоокеринин алдына ыйлап бергидей болуп жаагынын этин жеп, бүт кошунду чабуулга көтөрдү.

– Хайт де! Айт де! Карышкыр тузакка кабылды... Өзү келип кабылды. Хайт дегиле! Орогула... Тепсеп өткүлө... (Т.К.).

Оболу, генерал Черняев Алымкул аталыкты **карыган түлкүгө** ооштуруп, өтмө мааниде атагандыгын, ал атоодо Алымкулду кемсинте баалагандык бар экендигин жана ал ачык байкалып тургандыгын эске тутуп туралы. Бул чакан текстте түлкү сөзүнүн **куу, митаам** өтмө маанисине дал келбеген контрасттык негиздеги да ойлор бар. Алар төмөндөгүдөй сүйлөмдөр аркылуу берилген:

1. – Алымкул... даңазалуу аскербашысы... Ошол өзү... – деди, аксаргыч жүзү, көгүлтүр тунук көзү жайнап. – Гм... Өзү келген экен алдыңкы өңүткө... – **Бул ой - генералдын Алымкул аталыкка берген ички купуя баалоосу.**

2. – Бул, менин билишимче, кыргыз кыпчактын ичкилик уругунан чыккан киши, – деп эске салды, генералга жакын турган аскерче кийинген ориенталист, - Кокон ханынын эң тынчы жок согушчан катмарынын башкы жол башчысы, көсөмү. Ушул мулжуйган абышка өз ара кармашуудан быркыранып бузулуп калган уруулардын союзун кийинки үч жылдын ичинде өзүнүн акылы менен, айлакерлиги менен, албетте, мүмкүндүгүнүн болушунча кайра бириктирди. Согушка жарамдуулугун бир кыйла көтөрдү. – Бул ой – Алымкул аталыкка карата ориенталисттин мүнөздөмөсү.

3. Кокон аскербашысынын жүрөгүн өйүгөн да ушул болду. Адегенде тике качырбастан, душмандын бир канатын толгой качырып, куюн сыяктуу улам сыгып ороло чаап, желкеден уруу, беттеген багытынан ажыратып, аралашып, кылычташууга мажбурлоо. О, ал үчүн окко чыдоо керек! Окко чыдаса жеңиш, чыдай албаса чилдей качып кырылыш. Качып кайда барасың? Кайсы убакка чейин качып отурасың?.. Ал өрттөнүп, бир жерге тынчып карап туралбай, туталанып, ар жоокеринин алдына ыйлап бергидей болуп, жаагынын этин жеп,

бүт кошуунду чабуулга көтөрдү. – Бул ой – Алымкул аталыктын ою, иш аракети.

Үзүндү тексттеги Алымкул аталыкка багытталган дал ушул баалоолор, мүнөздөмөлөр жана Алымкулдун ою, иш-аракети аны түлкү деп атаган сөз маанисине эч коошпогондой сезилет. Бирок ошол эле учурда түлкү өтмө маанисин өркүндөтүп, анда кабатталып жаткан **айлакер, акылман, мыкты** өтмө маанилери кошо камтылгандыгын так ушул сүйлөмдөр аркылуу туюндурулган ойлор далилдеп турат. Карыган түлкү деп атаганы менен, ошол түлкүнүн **акылмандыгын, айлакердигин, мыктылыгын** астейдил моюнга алуу бар, аны тексттик ички байланыштуулукту түзүп турган так ушул сүйлөмдөр ырастап турат. Демек, түлкү лексемасынын семантикасында **акылман, айлакер, мыкты** өтмө маанилери бир бүтүндүктө камтылып, Алымкул каарманына байланыштуу жаралган образдуулукту бийик чекке жеткирүүгө өбөлгө-себеп болду. Мындан сырткары, **1. Генералдын иреңи биртике кубарып кетти. 2. ... көгүлтүр тунук көздөрү жалтырап, эң алдыңкы топтун тездигин ээрчий тиктеп, тынчы кеткени билинип баратты. 3. А канаттуу атчандар орудиелердин артына өтө чыксачы?...** деген сүйлөмдөрдүн мазмунунан да Алымкулдун **акылмандыгы, айлакерлиги, мыктылыгы** каңкууланып турат. Бул – генералдын моюнга алуусу. Ошентип, мисалга алынган сүйлөмдөр аралыкта турса да, түлкү лексемасындагы айлакер, акылман, мыкты өтмө маанилеринин ырастыгын тастыктап туруучу тилдик каражаттар болуп саналат.

Ал эми мисалга алынган тексттеги **карышкыр** өтмө маанилүү сөзү Черняевдин образына карата колдонулду. Шарттуу түрдө белгилеп коюшубуз керек, **карышкыр** лексемасынын өтмө маанилери катары сөздүктө белгиленген: **алдым-жуттум, шылуун, жегич** өтмө маанилери текстте колдонулган **карышкыр** сөзүнүн функциясын аткара албайт. Анткени көркөм текстте Черняевдин алдым-жуттумдугун, шылуундугун, жегичтигин көрсөтүү максаты көздөлгөн эмес. Мында ал басып кирүүчү, ыдык көрсөтүүчү, зомбулук жасоочу каарман катары сүрөттөлүп жаткан соң, анын образына

баскынчы, зулум өтмө маанилери туура келет. Тексттин мазмунунда бул ачык байкалып турат. Жазуучунун образ түзүүдөгү мүдөөсү мыкты деңгээлде ишке ашырылган, дегинкиси, Т. Касымбеков “Сынган кылыч” романындагы кандай гана каарман болбосун, аларды ийинине келтире кылдат иштеп чыгуунун устаты. Ошон үчүн романды окуганда, Шералиби, Нүзүппү, Кудаярбы, Искакпы, Бекназарбы, Абилби, Теңирбердиби, Сарыбайбы, кайсынысы болбосун, көз алдында күнү бүгүнкүдөй жанында жүргөндөй элес калтырат. Мында да, Черняевдин баскынчылык образын түзүүдө аны ар тараптан көркөмдөп сүрөттөө, саймедиреп баяндоо аркылуу эмес, тилдик каражаттарды иргей билип, аларды өзгөчө ыкмада колдонуу менен бере алган: – **Хайт де! Айт де! Карышкыр тузакка кабылды... Өзү келип кабылды...** Бул тилдик каражаттар таамай тандалган: **Хайт де! Айт де!** – адамды өрөпкүтөт, дем берет, күч берет. **Карышкыр тузакка кабылды... Өзү келип кабылды...** – Черняевдин баскынчылыгынын чордону дал ушунда катылып жатат. **Хайт дегиле! Орогула... Тепсеп өткүлө...** – Карышкырга карышкырдай мамиле бар, күчтүү ыза да бар, кайрат да бар, өч да бар. Ошондой эле, бул чакан тексттин мазмунунда Черняевге мүнөздүү **баскынчы, зулум** өтмө маанилеринен сырткары, **текеберсинүү, өйдөсүнүү, кемсинтүү** сыяктуу өтмө маанилер да кошо камтылган. Муну текст ичиндеги:

1. Ал дүрбүнү көзүнөн алып, мыйыгынан күлдү: ... 2. Генерал жактырбады. 3. Эми кандай гана тыбырабасын, натыйжасы куру бакыруу, куру жулунуу, окко жылаңач төшүн тосуп чабуу... 4. – Кана, баатырлыгын көрөлү...

Сүйлөмдөрдүн тексттик ички мазмунунда Черняевге мүнөздүү менменсинүү, өзүн ашкере мыкты сезүү, керсейгендик бар. Автор анын образын **карышкыр** өтмө маанилүү сөзүнүн чордонунда кармап, каарманга тиешелүү касиеттерди келтирилген тилдик каражаттар аркылуу билгичтик, чеберчилик менен көрсөтө алган. Т. Касымбеков карышкыр өтмө маанилүү сөзүн чыгармадагы Мусулманкулдун образын ачып берүүдө да колдонот, бирок мында карышкыр сөзүнүн семантикасын өзгөчө өңүттөн аңдоо зарыл:

1. – Ате... **карышкыр** болуп бараткан экен а ... – деп Алманбет оор күрсүндү. Сүйлөмдөгү **карышкыр** лексемасын тексттик мазмундун жалпы шартында карап, анда **беттегенин бербөө, өзүнүкүн гана туура саноо, өжөр, көк бет** өтмө маанилери бар экендигин ачык туябыз. Ал эми, **2. Карышкыр сыяктуу аёну билбеген бул катуу адам ая дегенди да билбей, өлүмдү карышкырча кабыл алды.** Бул сүйлөмдө **карышкыр сыяктуу, карышкырча** сөздөрү өтмө маанилүү сөз катары келип салыштыруу иретинде колдонулду. Мында **катаалдык, чыдамкайлык, багынбоо, моюн сунбоо, сынбоо, ажалга тике кароо** өтмө маанилери камтылган.

Ошентип, көркөм чыгармалардагы ойдун берилишине, максат-милдеттерине, мүдөө-талаптарына ылайык, ар башка тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыш-катыштын негизинде сөз маанилери өзгөрүп турарын “Сынган кылыч” романындагы **түлкү, карышкыр** өтмө маанилүү сөздөрүнүн мисалында көрдүк. Албетте, сөздөрдү кандай ыкмада берүү, андагы маанилик мүмкүнчүлүктөрдү кандай деңгээлде колдоно билүү жазуучунун жеке стилине, чеберчилигине, дараметине байланыштуу болору турулуу иш.

Көркөм чыгармада образдуулукту жана көркөмдүүлүктү жаратуу максатында нерселердин, көрүнүштөрдүн, кубулуштардын, кыймылдардын өздөрү, же алардын кайсы бир белгилери ооштурулуп колдонулуп, өтмө маанилүү сөздөрдү жаратары белгилүү. Өтмө маанилүүлүктүн дал ушундай ооштурулуп колдонулушу негизи көркөм чыгармалардын бардык түрлөрүнө бирдей тиешелүү. Бирок ал чыгармалардын кайсы бир түрлөрүнүн жанрдык спецификасына байланыштуу тилдик каражаттардын аткарган функцияларында өзгөчөлүктөр байкалбай койбойт. Муну өтмө маанилүү сөздөрдүн мисалында көрсөтсөк болот. Маселен, дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү болуп саналган макалдарда да өтмө маанилүү сөздөр абдан активдүү колдонулат: 1. Кыздын кырк чачы **улуу**. 2. Көз – **коркок**, кол – **баатыр**. 3. Эл кулагы – **элүү**. 4. Керегеде **кулак** бар, кеңешчү болсоң ыраак бар. 5. Эл – **көл**, элди билбес – **чөл** ж.б. Мындагы: **улуу, коркок, баатыр,**

элүү, кулак, көл, чөл өтмө маанилүү сөздөрдүн макал тутумундагы функциясын өзгөчө өңүттөн аңдоо зарыл. Макалдар – жөнөкөй, же татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган эң кыска текст, анда тарбия, акыл-насаат, турмуштук сабак, илим, билим камтылган олуттуу ой бар. Мына ошол олуттуу ойдун жаралышында андагы сөздөрдүн ролу зор, алар потенциалдык ички күчкө ээ болуп турат. Алардын катарында өтмө маанилүү сөздөрдүн да аткарган функциясы айрыкча байкалып турат. А. Дунканаев макал текстинин функционалдык мазмуну тууралуу кеңири сөз кылып, макал текстинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн жана андагы тилдик бирдиктердин аткарган функциясын анализге алган. **Кыздын кырк чачы улуу** макалын талдап жатып төмөндөгүдөй ойлорун билдирет: **“Биринчиден**, макалдын коомдук турмушта аткарган функциясы зор. Адамдар ортосундагы ар кыл мамилелерден, жүрүм-турумдардан, табият-жаратылышка карата көз караштардан, кыскасы, турмуштук тажрыйбалардан келип чыккан жыйынтыктар макалдарда камтылгандыгы белгилүү. Ушуга байланыштуу алар үлгү болорлук жана тарбия берүүчүлүк максатта, туура жолго үндөө багытында, эскерткич мүнөзүндө жаралып, өз алдынча кептик бүтүндүк катары калыпташып, даяр материал катары колдонулгандыктан, коомдук турмушта пайдаланылыш активдүүлүгү өтө жогору. Мисалы, **Кыздын кырк чачы улуу макалында: кыз табиятына байланыштуу ага жоопкерчиликтиүү мамиле жасоо, кызга сый-урмат көрсөтүү милдетин аркалоо функциясы бар. Экинчиден, ... Кыздын кырк чачы улуу** макалынын кыйытма мааниси аркылуу **Кызды сыйлоо** темасына байланышкан: **кыз – ардактала турган адам, кыздын табиятына байланыштуу сый-урматка татыктуулугу, кыз үй-бүлөдө, коомдо жогорку орду бар экендиги тууралуу информация, маалымат билдирилди. Үчүнчүдөн, ...** Макал мазмунунан бири-бири менен карым-катышта, байланышта турган терең маанидеги бир катар ойлордун чууруп чыгышы мыйзам ченемдүү көрүнүш, **Кыздын кырк чачы улуу** макалынан: 1) кыз табияты – назик, ал ар дайым аяр мамилеге муктаж; 2) кыз – үй-бүлөнүн

ардактуу мүчөсү; 3) кыз үй-бүлөнүн убактылуу мүчөсү, ошого байланыштуу сый-урматка татыктуу; 4) кыздын коомдо ээлеген сый орду бар; 5) ар бир адам кыз балага жоопкерчиликтүү мамиле жасоосу абзел. Бири-бири менен байланыштагы бөлөк айтылган бул ойлордун ширелиши кызды сыйлоо максатына багытталган жумуру бир ойду шарттап, бир бүтүндүктөгү байкалып-байкалбаган ички ыраат системалуулукту сактап, макал текстин жаратты. **Төртүнчүдөн**, макал текстинин семантикалык структурасы башталыш жана аякталышка ээ төмөнкү чектеги сүйлөмдүк көлөмгө байланыштуу болгондуктан, тилдик бирдиктердин карым-катышы, байланышы өзгөчөлүү болот. Макал мазмунундагы айрым сөздөр, сөз айкаштары семантикалык жылыштарга ээ болуп, маанилик катмарланууларды жаратат. ... Натыйжада, тилдик **бирдиктер** макал текстинин **логикалуулугун тереңдетүүдө негизги жүктү көтөрүшү, сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну түз жана кыйыр маанилердин айкалышкан чегинде жаралышы, башталыш жана аякталышка ээлиги, бардыгынын органикалык тыгыз байланыштуулугу макалдын семантика-структуралык бүтүндүк өзгөчөлүгүн шарттайт. ... Бешинчиден**, кыргыз эли байыртадан эле макалды текст катары колдонуп келген. Макалдатып сүйлөө аркылуу кандайдыр бир ойду жеткиликтүү терең түшүндүрүүнү максат кылышкан, аны кептик курал катары пайдаланышкан. Макалдын тексттик өзгөчөлүгү түз жана кыйытма маанилердин жуурулушкан чегиндеги белгилүү бир ойдун бир сүйлөмдүк көлөмгө сыйдырылып берилиши менен аныкталат. Жыйынтыктуу жана жалпылоо мүнөзүнө ээ болушу анын семантика-структуралык бүтүндүгүн шарттаса, уккулуктуу айтылышы жана жеткиликтүү кабылданышы таасир этүүчүлүк функциясын көрсөтүп, коммуникативдик байланыш түзүүнүн эң мыкты каражаты болуп эсептелет” [50, 65-67]. Макалдар сүйлөмдүк көлөмдө уюшулуп, текст катары саналышы, коомдук ролу, жүгү, аткарган милдети, ойдун туюндурулуш мүнөзү, нускалуу-баалуу маалыматтардын камтылышы А. Дунканаев тарабынан туура белгиленген.

Ар бир макалдын ушундай омоктуу ойго ээ болушунда андагы тилдик, айрыкча, лексикалык каражаттардын функциясы сөзсүз түрдө эске алынууга тийиш. **Кыздын кырк чачы улуу** макалындагы **улуу** сөзү – өтмө маанилүү сөз. Сөздүктө: 1. Өзүнүн мааниси, сапаты, деңгээли боюнча эң көрүнүктүү, эң жогорку, артыкча. Токтогул – кыргыз элинин улуу акыны. 2. Жашы жагынан жогору. Жашы улуу. 3. Чоң, зор. Айбала отту улуу жагып тамак-ашына киришти [50, 125]. Макалдагы улуу сөзү сөздүктө көрсөтүлгөн 1-мааниге туура келет, бирок буга кошумча стилистикалык-семантикалык маанилерди кошо билдирип турат: **ыйык, сый-урматтуу, барктуу, назик**. Мындай маанилердин чогуу-кошо камтылышы **кыздын** тике маанидеги сөз менен катышта жана **кырк чачы** өтмө маанилүү сөз айкашы менен синтаксистик байланышта келип, алардын өз ара аракетке келүүлөрүнүн, таасирлеринин натыйжасында ишке ашты, т.а., алардын ички маанилик биримдиктери структуралык-семантикалык бүтүндүктү түзүп, чулу ойду жаратты. Кийинки **Көз – коркок, кол - баатыр** макалында болсо, өтмө маанилүү сөздөр – **коркок** жана **баатыр**. Мындагы **коркок** сөзү жүрөгү жоктук, **коркок** мүнөздү, кайратсыздыкты түздөн-түз билдирбейт, арийне, ушул маанилердин негизинде туруп, экинчи бир **жалкоолук, батынбоочулук** маанилерин ачык аркалап тургандыгы анык, **баатыр** өтмө маанилүү сөзү болсо, эр жүрөк, тайманбас маанилеринин негизинде **иштен коркпогон, иштен качпаган** маанилерин туюндурду. Ал эми, **Керегеде кулак бар, кеңешчү болсоң ыраак бар** макалындагы **кулак** – нагыз өтмө маанилүү сөз. Сөздүктө мунун 6 көп мааниси көрсөтүлгөн [80, 807]. Ал маанилер макал мазмунунда колдонулган жок, **сөздү угуп койчу адам** тууралуу сөз болуп, синекдохалык ыкмада колдонулду. Синекдоха бүтүндүн бөлүгү катары берилип, контекст ичинде ошол бүтүн нерсе жөнүндөгү түшүнүктү жаратат. **Эл кулагы – элүү** макалындагы **элүү** өтмө маанилүү сөзү конкреттүү сандык түшүнүктү билдиргени менен, макал тутумунда түздөн-түз ал түшүнүктү туюндурбайт, мында **эл бар, угат, абайла** маанилеринде колдонулду да, өтмө маанилүүлүккө ээ болду. **Эл – көл, элди билбес – чөл** макалында **көл** жана

чөл өтмө маанилүү сөздөрү катышты. Салыштыруу иретинде алынган **көл** өтмө маанилүү сөзүндө **эл менен чогуу болуу, элди сыйлоо – жакшылык** маанисин камтып турса, **чөл** өтмө маанилүү сөзүндө **элди баалабагандык, сыйлабагандык – жамандык** экендигин канкуулап турат. Ошон үчүн макал тутумундагы мындай өтмө маанилүү сөздөр өзү менен мамиле-катышта турган башка тилдик каражаттардын таасиринен улам, өтмө маанилүүлүккө ээ болуп, макалдын мазмундуулугун, көркөмдүүлүгүн арттырып, ошол эле учурда макалды тексттик деңгээлге жеткирүүгө, б.а., андагы тексттик ойду шарттоого салым кошчу тилдик каражаттардан болуп саналат.

3.4. Көркөм чыгармадагы фразеологизмдердин колдонулушу

Пикир алышууда ар түрдүү тилдик бирдиктер пайдаланылат, алардын ичинде фразеологизм сөздөр да бар. Фразеологизмдер жеке сөздөр сыяктуу эле, бир бүтүн бирдик катары колдонулуп, белгилүү бир түшүнүктү экспрессивдүү, элестүү, көркөм билдирип, белгилөө милдетин аткарат: **жүрөгү түшүү, ичи муздоо, жибин тартып көрүү, таш боор, колу жука, көк бет, жыландын куйругун басуу, эки көзү төрт, жылдызы түшүү, беш колун салуу, күлү додо болбоо, ташы өйдө кулоо, чырагына май тамуу, мээсине чай кайнатуу, жумурткадан кыр издөө, кара кылды как жаруу, тил эмизүү, суу жүрөк, маңдайы жарык, көзү өтүү, жердин жети түбү, тили таттуу ж.б.** Кыргыз тили фразеологизмдерге өтө бай келет. Алар эки же андан ашык сөздөн турса да, бир гана лексикалык маанини билдип, ал маанилер өзгөчөлүккө ээ. Ошондуктан, башка лексикалык бирдиктерден түзүлүшү жана маани билдирүү жагынан айырмаланып турат. Маселен, татаал сөздөрдөн сырткаркы жөнөкөй сөздөр бир сөздүк түзүлүшкө ээ болсо: **китеп, бала, оку, кел, кызыл, отуз ж.б.**, кандай гана фразеологизмдер болбосун, алар экиден кем эмес сөздөрдөн уюшулат: **колтугуна суу бүркүү, биттин ичегисине кан куюу, котур ташы койнунда ж.б.** Бир сөздөн турган лексикалык бирдиктер өз алдынча жеке турганда, белгилүү түшүнүктү: нерсени, кыймылды, көрүнүштү, кубулушту, санды ж.б. атоо мааниси менен

чектелсе, фразеологизмдер өз алдынча жеке турганда деле эмоционалдуу, экспрессивдүү, таасирдүү маанилерди кошумча туюндурат. Кадыресе сөздөр кепте кырдаалга, шартка жараша дароо уюшулат, демек, алар ойдун ошол учурдагы билдирилишине көз каранды. Фразеологизмдер оозеки речте да, ой-пикирдин жазуу аркылуу берилишинде да даяр тилдик бирдик катары колдонулат. Анткени алар курамындагы жеке сөздөрдүн тобуна кирбеген жана ошол фразеологиялык айкалышты бүтүндөй камтыган өзгөчө мааниге ээ болуп турган көрүнүш. Мындай өзгөчөлүк фразеологизмдердин маани жактан болгон бирдиктүүлүгүн көрсөтөт жана ал маани фразеологизмдердин составындагы жеке сөздөрдүн тигил же бул түрүнө семантикалык жактан көз каранды эместигин айгинелейт. Мына ушундай өзгөчөлүктөргө карап, пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, экспрессивдүү-эмоциялуу касиетке ээ болгон туруктуу сөз айкаштарын фразеологизм деп эсептөөгө болот [110, 50-51]. Тил илиминде фразеологизмдер тилдик даяр факты катары колдонулушу, көркөмдүүлүктү, элестүүлүктү шарттоосу, кошумча маанилерге ээ болушу, составдык түзүлүшү боюнча эчактан эле окумуштуулардын көңүлүн буруп келет, буга карата тил илиминде илимий-теориялык негиздеги не бир эмгектер жаралбады.

Фразеологизмдер табиятынан эле өтмө маанилүү сөздөр, тилде, кепте өтмө маанилүүлүктүн шарты көркөмдүүлүккө, образдуулукка, элестүүлүккө, таасирдүүлүккө негизделип, өзгөчө функцияга ээ болору белгилүү. Көркөмдүк касиети менен өзгөчөлөнүп турган бул тилдик бирдик лексикалык составда маанилүү орунду ээлейт. Булар жеке сөздөргө караганда, ой-пикирди таамай, курч жана образдуу кылып туюндуруучу баа жеткис көркөм каражат катарында колдонулат. Кыргыз тили башка тилдер сыяктуу эле, кулк-мүнөздү, кыял-жорукту, турмушка болгон көз карашты же жалпы эле адамдык ар кандай сапатты өтө образдуу, курч, таамай айтып туюнта ала турган мындай лексикалык каражаттарга эң эле бай. Маселен, жоош, момун адамдарды **кой оозунан чөп албаган** деп атоо, адилет, бардыгына тең караган калыс

адамдарды **кара кылды как жарган** деп баалоо жогоркудай ойду далилдей турган фактылардын бири десек болот [107, 232]. Албетте, бул фразеологизмдердин көркөмдүүлүктү шарттоочу көрсөткүчтөрүнүн бир эле фактору. Фразеологизмдердин функционалдык ушул жагын эске алганда, алар илимий жана расмий иш кагаздарынын стилдерине туура келбейт, ошондой эле, фразеологизмдер кепте, көркөм чыгармаларда кадыресе тилдик бирдиктерге салыштырмалуу алганда, көркөмдүүлүктү жаратуу максатында өтө ийкемдүү колдонулат: 1. **Колундан көөр төгүлгөн** саймачы болсоң, ... сени сыйлашат (Т. С.). 2. Жаман болсо тийгени, өрттөй **ичи күйгөнү**. Капыр алып эркинди, **түштү** жерге жылдызың (Молдо Кылыч). 3. **Ачып көздү жумганча**, пайда болуп жетиптир (С.К. “Манас”). 4. **Оозу-мурду кыйшайбай** туруп, калп айтты (оозеки кептен). Белгиленген фразеологизмдер көркөмдүүлүктү гана шарттабастан, ойду образдуу жеткирүүнүн тилдик каражаты да болуп саналат.

Кыргыз тили илиминде фразеологизмдерди изилдөөгө алган бир кыйла эмгектер бар. “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” 1980, 1990, 2001-жылдары иштелип чыкса, Ж. Осмонова “Кыргыз тилиндеги идиомалар” (1972), Р. Эгембердиев “Манас” эпосундагы фразеологизмдер” (1980), А.П. Назаров “Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц” (1985), Г.Ж. Жамшитова “Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание” (2000), К.У. Кыдыев “Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова” (2000) деген темаларда кандидаттык диссертациялар жакталган. Ошондой эле, коюлган маселени тереңдетип аныктап-тактоо максатында Ж.Осмонова “Кыргыз тилинин фразеологиясы” (2007), Р. Эгембердиев “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы” (2009) аттуу темаларда докторлук диссертацияларын коргошуп, монографияларын чыгарышты.

Сөздөр жеке туруп, өтмө маанилүүлүктү жарата албастыгы белгилүү, алар качан сүйлөм тутумунда, контекст ичинде колдонулган учурунда гана

ойдун берилиш шартына, ыңгайына жараша өтмө маанилүүлүккө ээ болот. Маселен, **балык** сөзүн өз алдынча атап колдонсок, сууда жашаган жаныбар түшүнүгүнө ээ болобуз, аны ойду билдирүү шартына ылайыктап: Кечээ сайрап атты эле, бүгүн карасаң, **балык**, – деп колдонсок, **суу жаныбары** түшүнүгүнөн ажырап, анын негизинде **момун** өтмө маанисин шарттап калды. Ал эми, фразеологизмдер табиятынан өтмө маанилүү, алар сүйлөм же контекст ичинде гана эмес, өз алдынча турганда да өтмө маанини билдирип турат: **канына тартуу – жакынсынуу; акка моюн сунуу – баш ийүү; сөөккө тамга салуу – ыза кылуу; көзүнүн жашы он талаа – ыйлоо, боздоо; колтугуна суу бүркүү – тукуруу; сай сөөгү сыздоо – кайгы-муң; өпкө-боорун чабуу – жакшы көрүү; көзүн тазалоо – жок кылуу; шагы сынуу – көңүлү калуу; көксөөсү сууп – канааттануу; балтыр эти толугу – жетилүү; чычкан мурду жөргөлөгүс – жыш; убайым чегүү – санаа; көз артуу – кызыгуу ж.б.** Бул жагынан фразеологизмдер бир маанилүү, көп маанилүү, омоним, синоним, антоним сөз кубулуштары сыяктуу эле, лексикалык туруктуу бирдик.

Фразеологизмдер сүйлөм тутумунда колдонулганда, ошол сүйлөмдүн маани-маңызы, таасирдүүлүгү артып, көркөмдүүлүк ачык-айкын байкалып турат. Фразеологизм катышпаган кадыресе көпчүлүк сүйлөмдөрдөн мына бул сөз көркөмдүүлүктү шарттап турат деп так кесе белгилей албайбыз. Маселен:

1. Мен университеттин филология факультетинде окуп жатам. 2. Ал шаарга кечээ барып келди. 3. Жакында бир катар иш-чаралардын өткөрүлөрү белгиленди, – деген шарттуу түрдө алынган сүйлөмдөрдүн кайсы бир сөзүн көркөм сөз деп көрсөтүү кыйын. Ал эми, 1. Ал карга бок чокуй электе эле жетип келиптир. 2. Колтугуна суу бүркүп жүргөн окшойт. 3. Көргөндө эле жүрөгү оозуна кептеле түштү. 4. Чычкан мурду жөргөлөгүс жыш токой менен курчалган сыяктуу сүйлөмдөрдөгү: карга бок чокуй электе, колтугуна суу бүркүп, жүрөгү оозуна кептеле, чычкан мурду жөргөлөгүс фразеологизмдери сүйлөмдүн көркөмдүүлүгүн жаратып тургандыгы анык. Баарынан мурда фразеологизмдер өтмө маанилүүлүккө ээ,

ал эми, өтмө маанилүү тилдик каражаттардын бардыгы тилдик көркөмдүүлүктү шарттоочу факторлордун бири катары эсептелүүгө тийиш.

Чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырууда фразеологизмдер абдан кеңири жана ийкемдүү колдонулуу менен катар, образдуулукту камсыздоодо чоң роль ойнойт. Мындай шартта, алар ойду таасирдүү, элестүү берип, тексттин мазмундуулугун арттырат. Ошол учурдагы көрүнүштү, окуяны, кыймылды таамай чагылдыруу милдетин аткарат. Айрым сүрөттөөлөрдө, баяндоолордо фразеологизмдер жыш керектелип, бир мезгилдеги түрдүү абалдарды, т.а., психологиялык, мамилелик, баа берүүчүлүк, жагдай-шарттык көрүнүштөрдү түздөн-түз чагылдыруу милдетин өтөйт, чакан текстке кайрылалы:

Кыргызды кырк айлансак да, мындайды таппайбыз деп чыгаан күлүгүнө кебез байлатып, Садырдын Күнгөй-Аксуудагы айылына өргөө көтөртүп жиберди да, санаадан баш көтөрбөй отурган баласын ийге келтирди Райымбек.

– Бурулча дубанды жарган сойку. Бугуну сураган Телгаранын кадырына жетпеген сенин баркыңа жетеби? – деди жаны кашайганда.

– Чырайын чылап ичесиңби? Катынды кадырлаган Шырдакбекче болор. Эрке зайыбы эмнени кааласа ошону орундап, акыры колтугуна суу бүркүп, көзүнө чөп салып чыгыштык кылганда эсине келген (Э.Т.). Ушул 6 сүйлөмдөн турган үзүндү текстте катар-катар, удаама-удаа келген 9 фразеологизм катышты: **кырк айлансак да, санаадан баш көтөрбөй, ийге келтирди, дубанды жарган, кадырына жетпеген, жаны кашайганда, чырайын чылап ичесиңби, колтугуна суу бүркүп, көзүнө чөп салып.** Алты сүйлөмдөн уюшулган кичинекей ушу текстте тогуз фразеологизм сөздүн катышып турушу – алардын көркөм чыгармадагы көркөмдүктү түзүүчү барк-баасынан кабар берип турат. Адегенде, бул фразеологизмдердин сөздүктөгү форма-маанилерине токтоло кетели: **кырк айлануу – кыдырып чыгуу; санаадан баш көтөрбөө – ой басып кайгы тартуу; ийге келтирүү – ыкка көндүрүү; дубанды жаруу – белгилүү, атагы чыгуу; кадырына жетпөө –**

баркын билбөө; жаны кашайуу – жини келүү; чырайын чылап ичүү – сырткы сулуулугуна суктануу; колтугуна суу бүркүү – тукуруу; көзүнө чөп салуу – ойноштук кылуу. Эми көркөм тексттеги форма-маанилерине көңүл бөлөлү: кырк айлансак да – **кыдырып канча издесек да; санаадан баш көтөрбөй – мурдатан эле ой басып, андан арыла албай азап чегип, кайгы тартуу; ийге келтирди – айтканга көндүрдү, ишендирди, макул кылдырды; кадырына жетпеген – абройлуу адамдын баркына жетпегендик, баалай албагандык, акылсыздык; жаны кашайганда – аргасыздан жини келүү, айла жоктуктун ачуусу; чырайын чылап ичесиңби – сулуулуктун пайдасы жок, сулуулукка азгырылбоо; колтугуна суу бүркүп – жаман көрүү, көңүлү калуу, иренжүү; көзүнө чөп салуу – башкага багын байлоо, башын аттоо, жактырбоо өндүү стилистикалык кошумча маанилерге басым жасалган. Маселен, **колтугуна суу бүркүү** фразеологизминин өтмө мааниси **тукуруу, көкүтүү** болсо, бул текстте ал **иренжүү, жаман көрүү, көңүлү калуу** маанилерине өтүп колдонулду. Анткени ушул үзүндү текстке байланыштуу келген мурдагы эпизоддордун мазмуну жана сүйлөмдөгү башка тилдик бирдиктер менен структуралык бүтүндүгү **иренжүү, жаман көрүү, көңүлү калуу** маанилеринин туюндурулушун шарттап калды, ошон үчүн **колтугуна суу бүркүп** фразеологизми көзүнө чөп салып фразеологизми менен удаалаш колдонулду: **колтугуна суу бүркүп, көзүнө чөп салып**. Экөөнүн биримдиги, синтаксистик мамиле катыштыгы (**колтугуна суу бүркүп – көзүнө чөп салып**) сүйлөмдүн структуралык бүтүндүгүн шарттоодогу каражаттардын бири болуп саналат.**

Көркөм чыгармаларда ойдун туюндурулуш мүнөзүнө, ыгына, максатына байланыштуу фразеологизмдердин баштапкы өтмө маанисине кошумча маанилер кабатталып колдонула берет. Мындан сөз маанилеринин артыкбаштуулугун эмес, тескерисинче, сүйлөм, же контекст ичиндеги сөз маанилеринин кеңдигин, сыйымдуулугун, сөз байлыгын, стилистикалык-маанилик ар кыл ык-амалдарын байкоого болот (Бул фразеологизмдерге эле мүнөздүү болбостон, көркөм чыгармадагы башка лексикалык бирдиктерге да

бирдей тиешелүү). Фразеологизмдердеги кабатталган маанилер сүйлөм тутумунда, контекст ичинде гана ачыкталат: 1. Эми **көзүнө карап жүрө турган** болгондурсуң (Т.К.). 2. Анын кылган кылыгын укканда, **оозу араандай ачылып** нес болуп, бир эсе жини келе туттугуп турду (К. Ж.). 3. Кызынын кеткенине бир эсе **ичи ачышса**, бир эсе өз ордун тапканына ыраазыланды (К.К.). Келтирилген мисалдардагы белгиленген фразеологизмдер сүйлөм тутумунда жана буларга катышта турган башка сүйлөмдөр менен системалык-структуралык байланыштуулуктун негизинде экинчи бир кошумча маанилик жүктү көтөрүп турушат. 1-сүйлөмдөгү – **көзүнө карап жүрө турган** фразеологизминин баштапкы мааниси – **абайлап жүр** деген түшүнүктү билдирсе, көркөм текстте буга кошумча **сабак алуу** мааниси кошо камтылган. 2-мисалдагы **оозу араандай ачылып** фразеологизминин өтмө мааниси негизинен **таң калууну** билдирет, мында таң калуу мааниси менен бирдикте эле **ишенбөө, жини келүү** маанилери да кошо туюндурулганы ачык байкалып турат. 3-сүйлөмдөгү **ичи ачышса** фразеологизминдеги **кейүү** өтмө маанисинин ичинде **ыраазы болгондук** да бар.

Көркөм чыгармаларда фразеологизмдер ар кыл семантикалык маанилерге ээ болуп, каармандардын оң-терс сапаттарын, мүнөзүн, ички сезимдерин, бири-бирине карата мамилелерин билдирүүдө абдан ийкемдүү каражаттардан болуп саналат. Муну төмөндөгүдөй мисалдардан ачык байкоого болот: 1. Айымкан чыйрак, тиричиликке тың жана **колунан көөрү төгүлгөн** уз экен (К.К.). 2. Бердиштей **кара кылды как жарган** калысты кайдан табасыңар (Ш.Үм). 3. Ал **биттин ичегисине кан куйган** эпчил, куу эле (К.Ос.). 4. Жаш немени иренжитпейинчи, **ичи муздап** калбасын дедим (Ч.А.). 5. Кызып калган аял күйөөсүнүн сөзүнө **кулак каккан жок**, дагы ырдап кирди (Н. Б.). 6. Учун узарсын, кагылайын, түзүктөп бир түшүндүрүп айтчы (А.Уб.). 7. Умсунай апа болсо, **төбөсү көккө жеткендей** көңүлү куунак (С. С.). 8. Тынчын алган ким экен деп? – деп Орозкул **көзүнөн чаары чыгып** жалт карады (Ч.А.). 9. Экөө тең алдап кетип, **таш жалак калуучудай** көрүнөт (К.Ж.) 10. Таятасын карабай, “Кечиктим... Сабактан кечиктим” – деп **өпкө-**

өпкөсүнө батпайт (Ч.А.). Мисалдардагы фразеологизмдердин катышып туруусунан эле байкалгандай, чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырууда алардын ролу зор, демек, фразеологизмдер чыгармадагы каармандардын кулк-мүнөзүн, мамиле-катыштарын, кыймылдарды ж.б. тек гана атап туюндуруп койбостон, айтылып жаткан ойдун таасирдүүлүгүн күчөтүп, элестүүлүктү жаратып, чыгарманын салмактуулугун жогорулатуучу тилдик каражаттардын бири. Алардын семантикалык табиятындагы өзгөчөлүктөрдү көркөм чыгарма алкагында так белгилөөгө болот.

Тил илиминде фразеологизмдер лексикологиянын объектиси болуп саналары, лексикалык бүтүн бирдик катары каралары жана составдык өзгөчөлүктөрү боюнча түрлөргө бөлүнөрү, аткарган функциялары, башка тилдик бирдиктер менен болгон жалпылыгы, айырмачылыктары, көркөмдүүлүгү ж.б. маселелер көркөм чыгармалардын материалдарынын негизинде далилденип изилденгендигин В.В.Виноградов (1977), Амосова Н.Н. (1963), Аннамамедов А. (1965), Бабаев К. (1962), Кыдыев К.У. (2000), Назаров А.П. (1985), Назаров О. (1973), Осмонова Ж. (1972, 2007), Сапарбаев А. (1977), Эгембердиев Р. (1980, 2009), Ураксин З. (1975) өндүү окумуштуулардын эмгектеринен көрүүгө болот. Фразеологизмдерди атайын иликтөөгө алган мындан сырткары да бир кыйла эмгектер бар. Ушундан улам тил илиминде бул маселе ар тараптуу жана кеңири планда изилденип бүттү деп жыйынтык чыгара албайбыз, алар көркөм чыгарма айдыңында тилдик жандуу кубулуш болгондуктан, маанилик мүмкүнчүлүктөрү стилистикалык ар түрдүү ыкмаларда колдонула берет.

Фразеологизмдер — лексикалык бирдик, андыктан, алар көп маанилүүлүккө ээ боло алышат. Бул багытта окумуштуулардын пикирлери бирдей эмес, айрымдары көп маанилүү сөздөрдүн катарына киргизишпесе (Гепнер Ю.Р.), ал эми, кээ бирлери фразеологизмдер көп маанилүүлүккө ээ боло алышарын (Кенесбаев С.К., Бинович Л., Жуков В.П.) белгилешет. Кыргыз тилинин мисалдарынын негизинде Ж. Осмонова фразеологизмдердин бардыгы эмес, айрымдары көп маанилүүлүккө ээ болорун белгилейт: “Кыргыз

тилинин фактылары бир катар фразеологизмдер үчүн көп маанилүүлүк мүнөздүү экендигин көрсөтөт: **Жанды оозго тиштөө**. 1. Өлөр-тирилерине карабай баарына тобокел деп киришүү. Жеңилиш үчүн эмес, жеңүү үчүн **жанын оозуна тиштеп** тайманбайт (“КМ”) ... 2. Абдан коркуу, жүрөк заада болуу. Бул жырткычтар кандай тиштесе тырп эте албайбыз, **жаныбызды оозубузга тиштеп** азуусунда гана турабыз (Т.К.). ... Фразеологизмдерде көп маанилүүлүк болсо да, ал лексикада көп маанилүүлүк сыяктуу кеңири өнүккөн эмес. Мындай өзгөчөлүк бир катар сөздөрдүн үч-төрт гана эмес, ондон ашуун маанилерди билгизгенинен, ал эми фразеологизмдердин эки-үчтөн ашпаган маанилерди туюндурушунан да байкалат” [107, 67-68]. Бул пикир анчалык деле ишенимдүүлүктү жаратпайт, анткени көп маанилүүлүктүн табияты сан менен өлчөнбөйт. Албетте, бир кыйла фразеологизмдердин көп маанини билдирерине биз да кошулабыз, айрыкча көркөм чыгармаларда колдонулган фразеологизмдер баяндоонун, сүрөттөөнүн, психологиялык абалды чагылдыруунун ар түрдүү ык-амалдарында биз күтпөгөн маанилерди туюндуруп калышы да мүмкүн. Маселен, **оозун араандай ачуу** фразеологизми көп маанилүү: 1. **Таң калуу**. Кебине муюп, оозун араандай ачып отуруптур, кеңкелес (К.К.). 2. **Түшүнбөө**. Мээсине эч нерсе илешпеди, **оозун араандай ачып отуруп берди** (Т.С.). 3. **Написин агытуу**. Канча күндөн наар ала элек, алдыга тамак тартылганы эч кимди карабай **оозун араандай ачты** (К. Б.). Булар – **оозун араандай ачуу** фразеологизминин көп маанилүүлүгү. Көркөм чыгармаларда ойду таасын берүү максатында мындай фразеологизмдердин дагы бир маанилери өнүп чыгарында шек жок. **Оозун араандай ачуу** фразеологизмине карата дагы бир мисал:

Ачуусу келип Эр Манас,

оозун ачып араандай,

опуруп кирди аянбай,

эки жагын каранбай ... (“Манас”), мындагы **оозун ачып араандай** фразеологизми **жини кармоо, ачуусу келүү** маанисинде колдонулду. Көркөм текстте туюндурулуп ойдун максатына жараша, сөздөр маанилик

жылышууларга, катмарланууларга кандай дуушарланса, фразеологизмдер да ошондой мүмкүнчүлүктөргө ээ боло алат, ошон үчүн алар көркөм сөз каражаты катары кызмат өтөшөт.

Көркөм чыгармаларда көп сөз менен бере турган, мүнөздөй турган көрүнүштөрдү, абалды, кыймылды, кубулушту фразеологизмдер менен кыскартууга, аларды ыктуу пайдаланууга болот. Мындай шарттагы сөз менен иштөөлөр калемгердин чеберчилигине, стилдик ыкмасына байланыштуу ишке ашырылат: 1. Карасаң, сүйлөгөнү **ташка тамга баскандай**, чиркин (К. Ж.). 2. Адамдын **ичи-койну ачыгы** эле жакшы болот (Ч. А.). 3. Катын деген азыр толуп жатат, **чекеден чертмей** (Ч. А.). 4. **Кара жанды карч уруп** күндө тытынмай (Ш. Б.). 5. Ээ, ботом, анча эмне апыртып, анын **согончогу канай элек** (“Ала-Тоо”). Айталы дегенибиз, сүйлөмдөрдөгү: **ташка тамга баскандай, ичи-койну ачыгы, чекеден чертмей, кара жанды карч уруп, согончогу канай элек** фразеологизмдеринин ордуна жазуучулар башка тилдик каражаттарды деле колдонуп, ойлорун көркөмдөп жеткире алышары айкын, күмөн жок. Арийне, көп сөз менен көркөмдөп берүүнүн ордуна бир сөз менен таамай белгилөө жазуучу үчүн ыңгайлуу болуп саналса, экинчиден, фразеологизмдер – даяр көркөм тилдик каражат, болгондо да, элестүүлүктү, таасирдүүлүктү, угумдуулукту жаратуучу стилистикалык каражат.

Көркөм чыгармада колдонулган фразеологизмдер ар түрдүү стилистикалык ыкмаларда ишке ашырылат:

1) Сүйлөмдөгү же контекст ичиндеги ойду салыштыра таамай берүү максаты көздөлөт: 1. Мындай топто ага **тең ата** болуп, Телгарадан бөлөк эч кимиси озунуп сөз айталбайт (Э.Т.). 2. Алдастады, шайманы ооду, мунарыктап көрүнгөн караанга жетейин дегенде **эки көзү төрт** (К. Ж.).

2) Көрүнүштү, кыймылды, окуяны ж.б. кыска жана так берүү менен, олуттуу ой камтылат: 1. Баары **бир кабак**. Баары **бир ооз** (Т. К.). 2. **Жүүнү бош, мурдунан жетелетти** (“Ала-Тоо”).

3) Элестүүлүктү, көркөмдүүлүктү, таасирдүүлүктү арттыруу максатында колдонулат: 1. Бул кабарды укканда, отургандардын **төбө чачы тик**

турду (К. Ж.). 2. Мамырназимдин бул кызы **кесип алсаң кан чыкпаган жез тырмак эле** (М. Э.).

4) Катарынан удаалаш колдонуу менен, туюндурулуп жаткан ойдун көркөмдүүлүгүн арттыруу, күчөтүү максаты көздөлөт: 1. О, жокчулук! Ушинтип далайдын **белин майыштырып, кабыргасын кайыштырат** белең? (М. Э.) 2. Жамагаттын **жүрөгүн түшүрүп, сары суусун алууга, өртүн өчүрүп, кайратын сындырууга** туткундарды көз көрүнөө жазаламай болушту (Э. Т.).

5) Фразеологизмдер поэзияда да ар түрдүү стилдик ыкмаларда ишке ашырылат, анда уйкаштыкты, ыргакты жаратуу, муун өлчөмдөрүн сактоо жана ассонанстык, аллитерациялык түзүлүштү шарттоо максатында колдонулуп, ырдын көркөмдүүлүгүн арттырат: 1. Опкоолжуп келип жүрөгүм, оозума келип тыгылды (“Манас”). 2. **Өзөгү өрттөй күйүптүр, кулагы кепти сүйүптүр** (“Манас”). 3. **Эсиң болсо, түйүп ал**, айткан сөзүм, каралдым (Молдо Кылыч). Албетте, көркөм чыгармадагы фразеологизмдердин стилистикалык колдонулуш ыкмаларын ушулар менен эле чектеп коюуга болбойт, алардын мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири.

Ошентип, фразеологизмдердин көркөм чыгармада аткарган ролу, функциясы зор. Негизи алар башка лексикалык бирдиктерге салыштырмалуу алганда, көркөм чыгармага, анын табиятынын жаралышына көркөм түс берүүдө өзгөчө орунда турат. Фразеологизм – даяр тилдик бирдик, фразеологизм – көркөм сөз каражаты, фразеологизм – өтмө маанилүү сөз, фразеологизм – стилистикалык каражат.

3.5. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн стилдик коннотациясы

Көркөм чыгарманын тилинде кандай гана сөздөр (бир маанилүү, көп маанилүү, омоним, синоним, антоним ж.б.) колдонулбасын, көркөмдүүлүккө байланыштуу өздөрүнүн аткарган функциясы болот, алар кошумча маанилик жүктөрдү аркалайт. Алардын өз ара синтаксистик байланыш-катыш

биримдүүлүгү, андан келип чыккан таасирдүү, эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилик туюмдар белгилүү бир максатка багытталган ойду шарттап турат. Баса, белгилеп койчу нерсе, айрым учурларда көркөм чыгармалардагы кайсы бир сөздөрдүн жеке керт башына тиешелүү лексикалык маани роль ойнобой, ага кабатталып берилген кошумча мааниси, көркөмдөлгөн мааниси биринчи орунга чыгат. Мындай шартта аны менен синтаксистик катышта турган экинчи бир сөздүн таасири, синтездик биримдиги аркылуу айтыла турган ой билдирилет:

Жашоого тоюп, тажап бүткөн сымал,

Асмандын түпкүрүнөн жамгыр кулайт.

Сан жетпейт жамгырларга, мен олтурам,

Жетим күкүк өңдөнүп жалгызсырап, – деген Омор Султановдун ыр саптарын мисалга алалы. Мындагы: **тоюп, кулайт** кыймыл-аракет маанисиндеги сөздөр ыр мазмунунда өздөрүнө мүнөздүү түпкү лексикалык маанилеринен ажырады. “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” (2010) той этиш сөзүнүн лексикалык мааниси катары, **той 1**. Тамактанып, азыктанып ачкалыгын басуу, кардын тойгузуу, канааттанганча тамактануу, жеп-ичүү. **Курсагы тойгон соң, Окжетпесин ээрчитип, Динар далайга гүл терди** (Т.С.). 2. Бир нерседен же бирөөдөн жадоо, аша кечүү. **Сенден тойдум** (1190). (Биздин жеке пикирибизде, сөздүктө көрсөтүлгөн **жадоо, аша кечүү** деген экинчи мааниси **өтмө маани** катары белгилениши керек эле). Ал эми, **кулайт** этиш сөзүнүн бир канча маанилери көрсөтүлөт: 1. Жыгылуу, тоголонуу, учуп түшүү, көмөлөнүп кетүү. **Темир жолду аскадан кулаган шагыл таш басып калды** (С.С.). 2. Жатып калуу, жатыш үчүн жыгылуу. **Курма керегенин түбүнө эт-бетинен кулады** (К.К.). 3. Жеңилүү, жыгылуу. **Каарман элдин күчүнөн, душмандын туусу кулады** (О.Б.). 4. Талкалануу, жок болуу, кыйроо. **Жоокерлердин айбатына туралбай, далай душман талкаланды, кулады** (Т.Ү.). 5. Өтпөй калуу, оңунан чыкпай калуу. **Асылбек эки сабагынан кулады** (“Ала-Тоо”). Минтип сөздөрдүн ар маанисине токтолуубуздун жөнү бар, анткени маанилери окшоштукта турган, ал гана

эмес, бири-биринен айырмасыздай сезилген сөздөр көркөм чыгарма тулкусунда таптакыр башка маанилерге ээ болуп, өзгөчө функция аткарып калышы ыктымал. Ыр саптарындагы – **тоюп**, **кулайт** сөздөрү өтмө маанилерде колдонулуп, баарынан мурда, поэтикалык көркөм сөз милдетин аткарды, образдуулукту, таасирдүүлүктү шарттоодо чоң кызмат өтөдү. Бул сөздөрдүн, т.а., **тоюп** сөзү өзүнүн түпкү **тамакка тоюу**, ал эми, **кулайт** сөзүнүн **жыгылып түшүү** лексикалык маанилеринин ыр саптарында түздөн-түз туюндурулбай калышы, **биринчиден**, өйдөдө белгиленгендей, сүйлөм контекст ичиндеги сөздөрдүн өз ара синтаксистик байланыштуулугуна, бири-бирине таасир этип, маанилик өзгөчөлүктөрдү пайда кылуусуна да көз каранды болуп саналса, **экинчиден**, тил мыйзамына ылайык, бардык эле сөздөр бир маани менен эле чектелбейт, алар коммуникативдүүлүк процессинде маанилик өзгөрүүлөргө дуушарланбай койбойт. **Үчүнчүдөн**, айрыкча, көркөм чыгармада колдонулган сөздүн функциясын өзгөчө өңүттөн аңдоо зарыл, анткени алар образдуулукту жаратууда көркөм ойлоонун куралына айланат. Проф. Б.Усубалиевдин: “Көркөм алкакка түшпөгөн бир да сөз болушу мүмкүн эмес, миндеген жолу туш болуп, ар бир сөз өзүнө жараша түс, өң алат, өзүнчө доошко, мукамга, атүгүл, жытка ээ болот. Ошентип, сөзгө дагы бир касиет кошулат, б.а., ал кандайдыр бир нерсени атап гана көрсөтпөстөн, өзүнө образдуулук касиетти камтууга (синирүүгө) да жетишет”, – деп айтканы тикеден-тике ыр саптарындагы: **тоюп**, **кулайт** сөздөрүнүн образдуу туюндурулган маанилерине да тиешелүү.

Көркөм чыгармаларда (оозеки кепте деле) колдонулган мындай маанилерге ээ сөздөр тил илиминде **стилдик коннотация** деген термин менен аталат. Албетте, стилдик коннотацияга жалгыз гана лексикалык бирдиктер кирбейт, текст ичинде ойдун туюндурулуш шартына ылайык, бардык тилдик каражаттар камтыла берет. Ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар, өзгөчө лексикалык тилдик бирдиктер өзүнүн маанисинен тышкары да стилдик коннотацияны аткаруу (боёктуулукту) мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошол эле учурда бул бирдиктер өзүнүн стилистикалык табияты жагынан бирдей эмес.

Ошондуктан тилдик бирдиктерди бейтарап тилдик бирдиктер жана стилистикалык боёктуу тилдик бирдиктер деп бөлүп жүрүшөт. (Азыркы кыргыз тили. Стилистика [9, 48]. Стилдик коннотация (боёк) – тилдик бирдиктердеги, жеке морфологиялык категориялардын көрсөткүчтөрүндөгү, сөз түркүмдөрүнүн разряддарындагы жана сөздөрдүн варианттуулугундагы негизги маани менен кошо жашаган кошумча маани [21, 79]. Стилдик коннотацияга Н.М.Шанскийдин редакциясы менен чыккан эмгекте: “Стилистическое окраска – родовое понятие, охватывающее разнообразные виды окрашенности языковых единиц – слов, фразеологизмов, словосочетаний, синтаксических конструкций, отдельных морфологических категорий и форм, а также речевых произведений от отдельных высказываний до значительных по объёму законченных текстов” [133, 18) - деп аныктама берилет. Ал эми, “Словарь лингвистических терминов” сөздүгүндө стилдик коннотация мындайча аныкталат: “Окраска-дополнительные стилистические оттенки, которые накладываются на основное, предметно-логическое значение слова и выполняют эмоционально-экспрессивную или оценочную функцию. Придовая высказыванию характер торжественности, фамильярности, грубоватости и.т.д.” (Теленкова, Розенталь. 1979., 105). Тилдик каражаттардын стилдик коннотация катары аткарган функциялары негизинен бирдей жалпылыкка ээ болуп тургандыгына байланыштуу окумуштуулардын стилдик коннотация түшүнүгүнө берген аныктамалары да окшош. Демек, **стилдик коннотация** – сүйлөм же текст тутумундагы кайсы бир тилдик каражаттардын өздөрүнө тиешелүү лексикалык маанилеринен сырткары кошумча көркөм маанилик жүктөрдү аркалап турган стилистикалык каражат. Алар башка тилдик каражаттар менен ажырагыс байланышта турат, аларсыз стилдик коннотация мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышпайт. Дал ушул стилдик боёк түшүнүгү тыбыштар, сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр аркылуу ишке ашырылат. Алардын тилдеги активдүүлүгү туюндурула турган ойду мазмундуу, таасирдүү, элестүү, образдуу жеткирүү менен шартталган. Анын колдонулуш диапозону кеңири, ал кадимки сүйлөшүү кебинде да, жалпы эле

коммуникативдүүлүк процессинде да, айрыкча, көркөм чыгармалардын бардык жанрларында да активдүүлүккө ээ. Демек, стилдик коннотациялар тилдик каражаттардын системасынан сырткары жашабайт. Тагыраак айтканда, стилдик боёк тилдик каражаттардын системаларында тыбыштарда, сөздөрдө, сүйлөмдөрдө, сөз айкаштарында болот. Ошондой эле стилдик коннотация сүйлөшүүдө, сүйлөшүү процессинде, тексттик деңгээлде да болот. Стилдик коннотация стилистиканын негизги түшүнүк-категориясы катары татаал табиятка ээ. Анткени стилдик коннотация лингвистикалык каражаттардын өзүндө да жана жалпы эле сүйлөшүүнүн тулкусунда да болот [9, 48]. Стилдик коннотация түшүнүгү тил илими багытындагы эмгектерде **стилистикалык маани, стилдик боёк, стилдик сапат, стилдик компонент, стилдик маркировка стилистикалык коннотация, стилистикалык каражат, стилдик түс** сыяктуу аталыштар менен колдонулуп жүрөт. Мындай ар түрдүү синонимдик атоолордун колдонулушу окумуштуулардын көз караштарынын ар башкалыгында деле эмес, тек гана ар башка атоолорунан улам келип чыккан.

Стилистикалык боёктуулук функционалдык стилдик жактан чектелүү сөздүн лексикалык мааниси менен тыгыз байланыштуу. Анткени “аткарган кызматынын мүнөзүнө карай да сөздөрдүн маанилери номинативдик, эмоционалдык-экспрессивдик маани деп да бөлүнөт [52, 135.]. Сөздөрдүн мындай маанилери лексикалык стилистиканын башкы маселелеринен болуп саналат. Сөздөрдүн маанилик типтеринин стилистикалык коннотациялары, алардын кепте колдонулуу чегин белгилөө маселелери лексикалык стилистиканын проблемаларынын борборун түзөт. Анткени лексикалык тилдик каражаттардын түз жана өтмө, бир жана көп маанилүүлүктөрү, тилдеги синонимия, омонимия, жана антонимиялык кубулуштардын кептик зарылдыктары пикир алмашуунун бардык стилдик түрлөрүндө жана формаларында чоң мааниге ээ [21, 87].

– Бул бапта коннотациялык маанинин бардык деңгээлдериндеги колдонулуштарына, б.а., тилдеги, кептеги стилдик коннотациянын ишке

ашырылышында, аткарылышында бардык тилдик каражаттардын функциясына токтолуп, аларды сыпаттап териштирүүнү максат кылбайбыз, аны ишке ашыруу үчүн атайын өзүнчө бир чоң эмгек талап кылынары түшүнүктүү. Биздин илимий ишибиздин негизги максат-талабы көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу болуп саналгандыктан, бул бапта өтмө маанилүү сөздөрдүн коннотациялык маанисине токтолмокчубуз.

Көркөм чыгармаларда колдонулган өтмө маанилүү сөздөрдүн стилдик коннотациясы ар кыл келет. Бул болсо, көркөм чыгарма табиятын шарттоо; чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттыруу; ойдун элестүү, образдуу берилишин камсыздоо; окурманга таасир этүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү факторлору менен байланышкан. Башка тилдик каражаттардай эле өтмө маанилүү сөздөр да адамдын тилдик сезимталдыгын өнүктүрүүдө, көркөм табитти жаратууда, калыптандырууда өзгөчө роль ойнойт. Муну, б.а., өтмө маанилүү сөздөрдүн стилдик коннотациясын факты-материалдардын негизинде териштирип көрсөтүү аркылуу түшүндүрүүгө аракет кылабыз. Буга карата ар түрдүү жанрдагы көркөм чыгармалардан мисалдарды келтирели:

1. Жээкте калган баш белги Ала-Дөбөт чокусун көздөн учурбай кайыкты ачык деңизге түз багыттап бара жатып, Орган карыя ушундай ойго кетти. Ошо жээктеги ала чокунун ажайып сыры бар. Аны деңизге чыккандардын баары айтат. Күн ачыкта деңизчилер улам жакадан узаган сайын ала чоку бараанданып, асман чапчый берет. Жолоочудан калгысы келбей ээрчип алган Ала-Дөбөт өңдөнүп көрүнөт. Кайсы туштан караба Ала-Дөбөт көрүнүп турат. Көпкө ошентип көрүнүп турат да, анан бир маалда суу бетинде сай бар сымал, жолоочулар сайга түшүп кеткен сымал Ала-Дөбөт көздөн кайым болот. Анда мергенчилер айтат: Ала-Дөбөт үйгө кайтты, жер алыс калды дешет...

Ана ошондо Ала-Дөбөт кай тушта калганын, жел кай тараптан жүрүп турганын, кайсы маал экенин, каалгыган булуттардын чамасын байкап кал, эске тутуп кал. Аралга жетер-жеткенче Ала-Дөбөт калган тарапты унутпа. Деңиз чалкарында адашпайын десең ошент.

Кайыкчылар күнчүлүк жолу бар аралдарга бет алып барат. Чексиз суунун бетинен кылтыйып чыгып турган үч эмчектей үч аска бар, эли-журту жок үч арал. Үч аралга жетер-жеткенче Ала-Дөбөт калган тарапты унутпа. Деңиз ошол аралдар менен бүтөт да, андан ары дайыны жок, чеги жок Улуу Мухит-Океан ааламы башталат. Дүйнө жаралгандан бери, Лувр өрдөк жумуртка салар карайткы, алакандай кургак жер издеп таба албай айласы кеткен күндөн бери жайкалып, өзүнөн-өзү туулуп, өзүнөн-өзү толуп жаткан Мухит дүйнөсү ошол. Деңиз менен Мухиттин чеги болгон алиги аралдарды жаз маалында нерпалар жатак кылат. Бу мергенчилер ошону көздөп, ошону багыт алып баратканы ... (Ч. А.).

Ч. Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестинен алынган бул үзүндү текстте **өтмө маанилүү өзөктүү сөз катары Ала-Дөбөт жер аталышы** эсептелинет. Мында бир катар суроолордун жаралышы мүмкүн: Жер-суу аталыштарынын баары эле өтмө маанилүүлүккө ээби? Чыгармада Ала-Дөбөт аталышы эмне үчүн өзөктүү сөз? Ала-Дөбөт сөзү кандай кошумча маанилерди билдирип турат? Жана башка коюлган суроолорго токтололу:

1. Өтмө маанилүү сөздөрдүн бирден-бир белгиси – кайсы бир тике маанидеги сөздөрдүн сапаты, сыпаты, көлөмү, көрүнүшү жана башка белгилеринин экинчи бир нерселерге, кубулуштарга, кыймылдарга ооштурулуп, көчүрүлүп колдонушунан улам келип чыгат. Жер-суу аталыштарынын бардыгы тең кайсы бир белгилерге окшоштуруудан улам ооштурулуп коюлат. Маселен, **Ысык-Көл** топоними көлдүн тоңбогондугуна, **Сары-Жаз** топоними ошол жердин көрүнүштүк абалына карай окшоштурулуп, ооштурулуп коюлду. Буга карата **Сары-Камыш, Көк-Бел, Чоң-Сары-Ой, Жети-Өгүз, Кара-Суу, Кара-Кужур, Майлы-Сай, Узун-Чат, Ош, Көк-Түз** сыяктуу көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Жер-суу аталыштарын гана эмес, адамдардын ысымдарын, дегеле, энчилүү аттардын бардыгын далил катары тартууга болот. Мисалы, адам аттарынан **Жылдыз** деген кыздын ысмын алсак, аны атайын **жылдыздай бийик болсун, кол жеткис болсун, жылдыздай жаркырап турсун, жылдыздай жол көрсөтсүн**

деп ырымдап, ыроолоп, жылдызга салыштырып, окшоштуруп, ооштуруп койгон. Ушундан улам, энчилүү аттардагы **салыштыруу, окшоштуруу, ооштуруу** деген түшүнүктөрдүн ички маңызында **өтмө** маанилүүлүк жатат. Өтмө маанилүү сөздөр стилистикалык каражат болуп саналат, демек, **Ала-Дөбөт** сөзү чыгармада стилдик коннотация кызматын аткарып турат.

2. **Ала-Дөбөт** аталышынын өзөктүү сөз катары эсептелишине төмөндөгү факторлор негиз болду:

1) Ч. Айтматов бул чыгарманын темасын **“Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”** деп бекеринен атаган жок. Чыгармадагы окуялар, каармандар жана алардын жашоо-турмушу, сүрөттөөлөр, деңиз менен жер – бардыгы темага сыйдырылган. Теманын негизинде **Ала-Дөбөт** аталышы жатат. Натыйжада повесттин бүткүл мазмуну **“Ала-Дөбөт”** аталышы менен тыгыз байланыштуу.

2) Чыгарманын башынан акырына чейин **Ала-Дөбөт** сөзү эске алынып колдонулуп турат. Чыгармадагы философиялык ойлордун ички байланыштуулугу дал ушул **Ала-Дөбөт** сөзүндө катылгандай. Ошондой эле, сүйлөм, же текст тутумундагы башка тилдик каражаттар менен болгон синтаксистик байланыштуулугунун натыйжасында **Ала-Дөбөт** аталышы кошумча маанилерди аркалайт жана чыгарманын жалпы мазмуну бул кошумча маанилердин чындыгын бекемдеп турат. Натыйжада **Ала-Дөбөт** сөзү стилдик коннотацияга ээ болот. Муну айрым мисалдар аркылуу көрсөтөлү:

– Ушул тушта **Ала-Дөбөт** булуңунун колтугунда деңизди омууроолой жиреп кирип турган аска бар. Алыстан караган көзгө чын эле деңиз жакалай жорткон ала дөбөткө окшоп кетет. Боорунда иттин кеч түшкөн даакысындай ала-чокул өскөн бадалы бар, жайкы чилдеге чейин кетпей жатчу мөңгүсү шалпаң кулак өңдөнүп бир жагы ылдый салаңдап турат. Тескейиндеги жука чабында агарган кар да көпкө эрибей жатат. Ошондон улам, аталып калган **Ала-Дөбөт** аскасы деңизден болсун, токойдон болсун, алдагайдан көрүнөт. – **Окшоштурулган маани.**

– Күн эки бакан бою көтөрүлгөндө ушул Ала-Дөбөт булуңунан нивхи кайыгы (өздөрү каяк дешет) деңизге чыкты. Кайыкта үч эркек аңчы, бир бала баратат. – **Ала-Дөбөттөн сапар алып чыгуу мааниси бар.**

– Ала-Дөбөттүн боорун жай кылган Айым-Балыктын журту бүт биле турган. ... Ошол үчүн Ала-Дөбөттүн жакасын жайлаган Айым-Балыктын журту Киriskенин алгач деңизге сапар тартып баратканын анча таназар албагандай болду. – **Ала-Дөбөт – мекен.**

– Жолоочудан калгысы келбей ээрчип алган Ала-Дөбөт өңдөнүп көрүнөт. Кайсы туштан караба Ала-Дөбөт көрүнүп турат. Көпкө ошентип көрүнүп турат да, анан бир маалда суу бетинде сай бар сымал, жолоочулар сайга түшүп кеткен сымал Ала-Дөбөт көздөн кайым болот. Анда мергенчилер айтат: **Ала-Дөбөт үйгө кайтты, жер алыс калды дешет... – Ала-Дөбөттү эш тутуу, сыймык тутуу; андан алыстоо оор маанилери камтылган.**

– Ана ошондо Ала-Дөбөт кай тушта калганын, жел кай тараптан жүрүп турганын, күн ала чокунун кайсы тушунда турганын, кайсы маал экенин, каалгыган булуттардын чамасын байкап кал, эске тутуп кал. Аралга жетер жеткенче Ала-Дөбөт калган тарапты унутпа. Деңиз чалкарында адашып кетпейин десең ошент. – Ала-Дөбөт – мерчем, деңиз айдыңында аны эстеп калуу зарылчылыгы бар.

– Бала мурда мындай коопту сезген эмес эле. Бейкапар боорунда ойноп, кээде чокусуна чыгып алып, алдында көлбүп жаткан коркунучсуз деңизге суктана карап турчу Ала-Дөбөттү мынчалык жанына жакын, ынак экенин билген эмес. Өз ордунда Ала-Дөбөт канчалык алп да, боорукер да экенин, бузулбас, козголбос экенин Киrisk эми түшүндү. – **Туулган жердин ыйыктыгы, кымбаттыгы алыска чыкканда билинери, кыйынчылыкта сезилери камтылган.**

– Ала-Дөбөттүн карааны өчкөндө гана баары тең кобурашып калышты.

– Ала-Дөбөт үйгө кайтты! – деди атасы.

– Кайткан экен, - деди Мылгун.

– Ошенттиби? Кайткан экен го, - деди Орган карыя кылчайып. – Андай болсо жолубуз болор. – **Кандайдыр кыжаалаттануу, ичи ачышуу, жакшылыкка жоруу маанилери бар.**

– Эмесе муну айтчы, Ала-Дөбөт кай жагыбызда калды?

– Мобу жакта.

– Эми таптың! – деп колдоду Орган. – Айталык, кайыктын тумшугу быякка бурулса, анда Ала-Дөбөт кай тарпта калат?

– Быякта.

– А эгер шамал бизди быякка бурсачы?

– Анда тыякта калат. ... – **Ала-Дөбөт - кайра кайтчу жолдогу компас.**

– Киrisk бет алдын карап алып, көзүн укалап кайра карады да, нес боло түштү. Түз маңдайынан деңиздин кара-көк жонун ашып, баланы көздөй Ала-Дөбөт жортуп чыгып келатыптыр. Ала-Дөбөт тосуп чыгып келатыптыр! Кайран гана Ала-Дөбөт! ... Баланы алгач ак чардактар көрдү. Ала-Дөбөттүн чокусунан белги кылып жаккан улуу оттун быкшыган түтүнү көккө буралат...

Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөтүм,

Кыйын жолдон жалгыз кайттым мен өзүм. – **Үмүт, сүйүнүч, жашоо.**

Ала-Дөбөт сөзү аркылуу туюндурулган мындай маанилердин жыштыгы чыгарманын бүткүл тулкусуна сиңирилген.

3) Көркөм чыгарма табиятынын жаралышындагы негизги белгилеринин бири – **образдуулук**. Ушул факторду эске алганда, **Ала-Дөбөт** аталышы бардык тараптан образдуулукка ээ болуп турат. Ал – кургактагы жердин, жээктеги аска-зоонун аталышы; окшоштурулуп коюлган ат, кадимки иттин көрүнүштүк элеси: **Ушул тапта Ала-Дөбөт булуңунун колтугунда деңизди омууролой жиреп кирип турган аска бар. Алыстан караган көзгө чын эле деңиз жакалай жорткон Ала-Дөбөткө окшоп кетет. Боорунда иттин кеч түшкөн даакысындай ала-чокул өскөн бадалы бар, жайкы чилдеге чейин кетпей жатчу мөңгүсү шалпаң кулак өңдөнүп төбөсүнөн бир жагы ылдый салаңдап турат. Тескейиндеги жука чабында агарган кар да көпкө эрибей**

жатат. Ошондон улам аталып калган Ала-Дөбөт аскасы деңизден болсун, токойдон болсун, алдагайдан көрүнөт. – Мына, Ала-Дөбөт “иттин” таасын элеси, формасы, образдуу сүрөттөлүшү. Ошондой эле, образдуулукту жаратууда жансыз нерсени жандуудай кылып сүрөттөө болот: Жолоочудан калгысы келбей ээрчип алган Ала-Дөбөт өңдөнүп көрүнөт. Көпкө ошентип көрүнүп турат да, анан бир маалда суу бетинде сай бар сымал, жолоочулар сайга түшүп кеткен сымал Ала-Дөбөт көздөн кайым болот. Анда мергенчилер айтат: Ала-Дөбөт үйгө кайтты, жер алыс калды дешет...

- Ала-Дөбөт үйгө кайтты! – деди атасы.

- Кайткан экен, - деди Мылгун.

- Ошенттиби? Кайткан экен го, - деди Орган карыя кылчайып.

Байкалып тургандай, Ала-Дөбөт аталышы жер көрүнүшүнүн образдуулугун шарттап турса, экинчи жагынан, чыгарма тутумунда стилдик боёктуулукка ээ болуп образ жаруучу каражат катары кызмат өтөдү. Мындай шартта башка тилдик каражаттар менен болгон байланыштуулугу, алардын таасир этүүлөрү, натыйжада маанилик мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейиши сөзсүз түрдө эске алынууга тийиш.

2. Эми ыр саптарындагы өтмө маанилүү сөздөрдүн функциясына көңүл буралы:

Кала берди

Ал мени итсиң деди,

– Итмин, - дедим...

Тек гана терикпестен күлүп туруп.

Не кылам жаман айтып жаакташып,

Ит экенин билип туруп.

Ал мени эшек деди,

Ооба, - дедим.

Болбосо шылдыңдоого жетет тилим...

Не кылам ажылдашып, кажылдашып,
Мен анын билип туруп эшектигин.

Ал мага албууттанып жана берди,
Сөздөрү жийиркентип кара жерди.
Ролун эки айбандын бир аткарып,
Артымдан ээрчий басып кала берди (Б. С.).

Атактуу акыныбыз Б. Сарногоевдин калемине таандык бул ырда **ит** жана **эшек** деген өтмө маанилүү эки сөз катышып турат. Биринчи куплетиндеги өтмө маанилүү **ит** сөзү үч жолу **итсиң, итмин, ит** экенин формаларында кайталанып колдонулса, экинчи куплетиндеги эшек өтмө маанилүү сөзү **эшек, эшектигин** грамматикалык формаларында колдонулду. Адатта, кадыресе кептеги, же болбосо официалдуу-иштиктүү тексттердеги сөздөр улам-улам кайталанып колдонулса, ойдун туюндурулуш мазмуну кемип, таасири артпай, угумсуздукту, тажатмалуулукту жаратат. Ал эми көркөм чыгармалардын, анын ичинде поэзия тилинин спецификасы таптакыр башкача болгондуктан, андагы лексикалык кайталоолор гана эмес, жалпы эле тилдик кайталоолордун пайдаланылышы мүнөздүү көрүнүштөрдөн, алар зарылдыгына жараша колдонулуп, аткарган функциялары зор болуп саналат. Бул тууралуу А.Дунканаевдин: “Ойдун жеткиликтүү, таасирдүү, көркөм берилиши үчүн стилдин бардык түрлөрү сыяктуу эле, кайталоо ыкмасы да активдүү колдонулууда. Коомдун өнүгүп-өсүшүндө, илимий-техникалык прогресстин шартында кеп ишмердүүлүгүнүн коммуникативдүүлүк функциясы арткан сайын, ойду туюндуруудагы кайталоонун улам бир кыры (аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора) ачылып, угумдук таасири артып, колдонулуу мүмкүнчүлүгү кеңейүүдө. Бирок ошондой болсо да, аны (тилдик кайталоолорду) азыркы учурдагы өнүккөн жазма адабиятыбыздын, кеп ишмердүүлүгүбүздүн жемиши катары белгилөө бир жактуу болор эле. Анткени кайталоо кийинки мезгилдин эле табылгасы, же энчиси эмес. Анын учугу – түпкүрдө” [50, 43] – деп белгилегени поэзия тилиндеги тилдик

кайталоолорго да түздөн-түз тиешелүү жана ырдагы кайталоолордун колдонулушу кийинки учурларда эле жарала калбагандыгы анык.

Ырдагы кайталанган **итсиң, итмин, ит экенин; эшек, эшектигин** өтмө маанилүү сөздөрү ырдын жалпы мазмундук пафосун көтөрүп турат жана стилдик коннотацияга ээ болуп, ал аркылуу көркөмдүүлүктү, окуялуулукту шарттады. Ырдын диалогдук формасынын ишке ашырылышында, элестүүлүктүн жаралышында да ушул кайталанган өтмө маанилүү сөздөрдүн ролу чоң. Стилдик коннотацияга ээ болгон сөздөрдө айтылып жаткан ойго байланыштуу оң, же терс мамилелер камтылып берилет. Муну так түшүнүү үчүн, **“Азыркы кыргыз тили. Стилистика”** (2015) аттуу эмгектеги аныктама-мүнөздөмөлөргө токтоло кетели: “Стилдик коннотацияда айтуучунун айтып жаткан информацияга жана угуучуга карата мамилеси (оң, терс, бейтарап), баасы (оң, терс,) эмоциясы (оң, терс, бейтарап) берилет.”(47); “Эмоционалдуу-экспрессивдүү боёктуу сөздөр лексикалык маанисине жараша оң мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик боёктуу сөздөр жана терс мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик сөздөр болуп экиге бөлүнөт. Оң мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик сөздөр жактыруу, сүйүү, эркелетүү, салтанаттуулук, көтөрүңкүлүк, жалбаруу, суктануу, урматтоо, жакшы көрүү маанилерин билдиришет. Мисалы, “урматтуу”, “энеке”, “кызыке”, “айым”, “агатай”, “алтыным” жана башка сөздөр ушундай оң мааниге ээ. Терс мааниге ээ болгон эмоционалдык-экспрессивдик сөздөр жактырбоо, кемсинтүү, жек көрүү, кектүү, кордоо, каргап-шилөө, шылдыңдоо, шакаба чегүү сыяктуу нюанстарды билдирет. Мисалы, “акмак”, “келесоо”, “жетесиз”, “уятсыз”, “макоо”, “арамза”, “арам өлгүр” деген жана башка сөздөр терс стилдик боёкторго ээ” [7, 52].

Ушундан улам, **ырдагы: итсиң, итмин, ит экенин; эшек, эшектигин** өтмө маанилүү сөздөрү терс эмоциялуу маанини билдирип турат. Бул сөздөрдүн лексикалык жалпы маанилеринде терс эмоциялуу маани туюндурулуп турса да, ырдын жалпы мазмунунан алып караганда, аларда кошумча ички нюанстык маанилердин бар экендиги ачык байкалып: итсиң

сөзүндө – адам эместигин, акмактыгын ачык айтуу, жаман көрүү; **итмин** – адам эместигин, акмактыгын, жамандыгын моюнга алуу мааниси бар болгону, өзүн кемсинтип, тилдеп жатканына да кайыл болуп, ал адамдын оюна макул болуу камтылганы менен, дал ушул маанилердин ичинде эң башкысы, **теңелбөө** мааниси жатат. **Теңелбөө** мааниси аркылуу өз ордун, ролун белгилеп койду. **Итсиң** жана **итмин** сөздөрүнүн бирөөсү 2-жактын – **сың**, экинчиси 1-жактын – **мын** мүчөлөрүндө туруп маанилик айырмачылыктарды жаратып турганы эле болбосо, биринчиден, экөөнүн тең түпкү лексикалык маанилери бир, экинчиден, ыр саптарында экөө тең өтмө маанилеринде колдонулду, бул жагынан алар бир сызыкта тургандай кабылданат. Арийне, алардын ортосунда олуттуу карама-каршылык, контрасттык маани бар. **Итсиң** өтмө маанилүү сөзүндө айтуучунун чын ыкластан жаман көрүп айткан ою түз билдирилди. Ал эми, **итмин** өтмө маанилүү сөзүндө кабыл алуучунун макул болуусу билдирилгени менен, чынында, өзүң итсиң мааниси камтылган.

Аны – **Не кылам жаман айтып жаакташып,**

Ит экенин билип туруп, – деген ыр саптары тастыктап турат. Мындагы **ит экенин** өтмө маанилүү сөзү да – адресантка карата адресаттын каршы маанидеги жообу. **Итсиң, итмин, ит экенин** өтмө маанилүү сөздөрүнүн бир куплет ичинде кайталанып колдонулушу (Кийинки куплеттеги **эшек, эшектигин** өтмө маанилүү сөздөрүнө да тикеден-тике тиешелүү.) ырдын поэтикалык мазмундуулугун арттырып, образдуулукту, элестүүлүктү, таасирдүүлүктү шарттап, эң башкысы, автор турмуш чындыгындагы көрүнүштү жеке стилдик өзгөчөлүктө так, таамай салыштыруу менен бере алды.

Албетте, поэзия тилинде гана эмес, жалпы эле көркөм чыгармаларда, оозеки кепте да сөздөр стилдик коннотацияга ээ болуп колдонула берери анык. Бирок алардын мүнөзү контекстке жараша өзгөрүп турат, айрым шарттарда терс маанидеги стилдик коннотация оң маанини, же тескерисинче, оң маанидеги стилдик коннотация терс маанини туюндуруп калышы мүмкүн. Жогорудагы **ит** өтмө маанилүү сөзү ырда терс эмоциялуу стилдик

коннотацияны аткарганы менен, мунун оң мааниде колдонулушу да активдүүлүккө ээ. Көркөм чыгарма тилинде болобу, же оозеки сүйлөшүү кебинде болобу, **ит** сөзү өтмө мааниде колдонулуу менен, оң маанайдагы стилдик коннотацияларды жаратат:

– **Ит – акылдуу мааниси.** Ал итке ишенсең болот, бар... Үмүтүңдү үзбө... Жолуңду табат (С. С.).

– **Ит – баарын билүү мааниси.** Ал итке шек билдире көрбө. Желмогуз (К. Ж.).

– **Ит - жакшы көрүү мааниси.** Ит дейсиң... Ошол итинден ажырай албайм... (К. К.) ж.б. Мындан сырткары да, көркөм чыгармадагы ойдун берилиш шартына жараша **ит** лексемасы ар түрдүү ык-амалдарда, ар түрдүү стилдик-маанилик боёктуулукта колдонула бериши ыктымал. Оозеки кепте көп колдонулуп жүргөн күчөтмө маанилүүлүккө ээ: **иттей жакшы , иттей сонун** сыяктуу тилдик каражаттардын байма-бай колдонулушу да мунун бир көрсөткүчү болуп саналат.

Дидактикалык жанрдагы чыгармалар да көркөм чыгарманын өзгөчө түрлөрүнөн болуп саналат. Алардын катарында турган макалдарда стилдик коннотацияга ээ өтмө маанилүү сөздөр активдүү колдонулат. Макалдарды текст катары карап, андагы катышкан сөздөрдүн семантикасына талдоо жүргүзгөн А. Дунканов макалдардагы сөздөрдүн түз жана өтмө мааниде колдонулушуна карап эксплициттүү жана имплициттүү макалдар деп эки түргө бөлүштүрөт да, факты-материалдардын негизинде аларды салыштырып талдайт: “Эксплициттүү айрым макалдар менен имплициттүү кээ бир макалдар грамматикалык түзүлүштөрү боюнча эч айырмасыз колдонулат. Сыртынан караганда, алардын семантикалык структурасында айырмачылык жоктой сезилет. Салыштыралы: 1. **Жер азыгы – суу** (эксплициттүү макал).

2. **Жомок тили – жорго** (имплициттүү макал).

Эки типтеги макал тең грамматикалык түзүлүштөрү боюнча жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышы боюнча жалаң сүйлөмдөр, синтаксистик аткарган кызматтары жагынан да окшош. Баяндоочтук милдетти экөөндө бирдей

конкреттүү зат атооч сөздөр аткарып турушат. Бирок эң башкысы, ал зат атооч сөздөрдөн турган баяндоочторунун (суу, жорго) макал тутумундагы семантикалык механизмдери ар башка. Эксплициттүү макалдагы суу баяндоочу **жер азыгы** субъектисине карай предикаттык катышта келди. Логикалык планда, жердин азыгы болуу милдетин аткаруу менен, анын сапаттык касиети ачылды. Натыйжада суу баяндоочу суунун сапатын, касиетин, милдетин тике мааниде туюндурду. Муну суунун түз маанисиндеги семантикалык катмарлануусу деп түшүнүүгө болот: **суу жер аркылуу сапаттык касиетке ээ; суу - жердин жашоосу катары милдет аткарат; суу – жердин азыктануусу**. Мындан жер азыгынын аталышы келип чыкты. Имплициттүү макалдагы **жорго** баяндоочу **жомоктун тилин** аныктап турат. Ал макал тутумунда өз маанисинде чагылдырылбай, ошол тике маанини салыштыруучулук мүнөзгө айландырды. **Жорго** – жылкынын бир түрү, анын бир калыпта чуркашы буттарын тең таштап шыдыр, жылма тегиз жүрүшү жомок тилинин айтылышына салыштырылды. Образдуулукту шарттаган **жорго** лексемасы өтмө маанидеги төмөндөгүдөй маанилик катмарларды өз ичине камтып турат: түшүнүктүүлүк, таасирдүүлүк, ритмдүүлүк, ийкемдүүлүк, угумдуулук, б.а., **жомок тили түшүнүктүү, жомок тили таасирдүү, жомок тили ыргактуу, жомок тили ийкемдүү, жомок тили угумдуу**. Булардын бири-бирине жуурулушуп, биригүүсү өтмө маанидеги **жорго** сөзүнө сыйдырылып, макалдын семантика структурасында негизги жүктү көтөрүп турат. Ал – макал мазмунуна жана интонациялык айтылыш ыргагына шайкеш келген сөз. **Жорго** лексемасынын макал тутумунда атоо маанисинде колдонулушу - сырткы гана формасы, сүйлөмдүн семантикалык-структуралык түзүлүш өзгөчөлүгүнүн негизинде анын ички семантикасы салыштыруучулук мүнөзгө ээ болду. Ошентип, макал тутумундагы лексемалардын бири-бирине карай синтаксистик байланыш-катышы, анын негизинде айрым сөздөрдүн семантикалык жылыштарга ээ болушу, тике, кыйыр маанилерде туюндурулуш өзгөчөлүктөрү эксплициттүү жана имплициттүү макалдарды жаратары белгилүү болду. Аныкталып жаткан тике

жана кыйыр маанидеги бул өзгөчөлүктөр макалдын семантика-структуралык ички түзүлүшүнө тиешелүү экендигин баса белгилеп коюшубуз керек. Анткени макал текстинин синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунуна байланыштуу ой башка маселе” [50, 79-80]. Албетте, мында автор макалдардын семантикалык-структуралык түзүлүшү, сөздөрдүн түз жана өтмө мааниде колдонулушу, жалпы эле тилдик каражаттардын өз ара маанилик катыштары макалдын тексттик статусун жаратып турарын көрсөтүүчү бир фактор катары мүнөздөйт, өтмө маанилүү сөздөрдүн (жорго сыяктуу) стилистикалык-семантикалык функциясын туура белгилейт. Кошумчалай турган нерсе, макалдардагы стилдик коннотацияга ээ өтмө маанилүү сөздөр макал мазмунун арттырууда, алардын спецификалык өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө чоң роль ойноорун белгилеп коюуга тийишпиз.

Жыйынтыктап айтканда, кандай гана көркөм чыгармалардын түрлөрүндө болбосун, андагы өтмө маанилүү сөздөрдүн колдонулуштарынан ар кыл стилдик коннотациялык өзгөчөлүктөрдү байкоого болот.

3-бап боюнча жыйынтык

Бул бапта көркөм чыгармалардагы сөздөрдүн, фразеологизмдердин **өтмө мааниде** колдонулушун, стилдик коннотациясын, андагы өзгөчөлүктөрдү сыпаттап териштирүү максаты коюлган. Коюлган маселенин өтөөсүнө чыгуу үчүн, адегенде, сөздүн тилдик бирдик катары каралышына, ал тилдик бирдиктердин бир, көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн өз ара байланыштуулугуна, жалпылыгына, айырмачылыктарына токтолдук.

Тилдин негизги бирдиги сөз болорун буга чейинки изилдөөлөр ырастап турат. Тилди үйрөнүү иши сөздү үйрөнүүдөн, алардын лексикалык, семантикалык, грамматикалык маанилерин ажыратып билүүдөн башталат. Сөздүн маанилерин, түзүлүштүк өзгөчөлүктөрүн, экинчи бир сөздөр менен байланыштуулугун, сүйлөм, же контекст ичиндеги функцияларын билбей туруп, алардын сөздүк табиятын объективдүү түрдө аныктоо мүмкүн эмес. Сөз табияты татаал, алар тилде ар кыл маанилик жүктөрдү көтөрүп, ар кыл

функционалдык милдеттерге ээ. Булардын бири катары – сөздүн өтмө маанилүүлүгү эсептелинет. Тил илиминде өтмө маанилүү сөздөрдөн сырткары бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр деген лингвистикалык түшүнүктөр да бар. Алардын ортосундагы принципиалдуу айырмачылыктар жана өтмө катар байланыштуулуктар чечмелөөгө алынды.

Сөздүн өтмө маанилүүлүк түшүнүгү, айрыкча, лексикологиялык багыттагы илимий эмгектерде сыпатталып-териштирилип жүрөт. Ушундан улам, **өтмө маани** термини негизинен такталган маселе, бирок анын коммуникативдүүлүк процесстеги, өзгөчө, көркөм чыгармалардагы функционалдык-семантикалык, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк, айтымдык жана башка маселелери изилденүүгө тийиш. Өтмө маанилүү сөз – бул баарыдан мурда, көркөмдүүлүктү шарттоочу тилдик каражат. Ал сөздүн жеке керт башына тиешелүү болгон туруктуу лексикалык мааниден өнүп чыгып, ойду образдуу, көркөм билдирүү максатында колдонулат жана өтмө маанилүү сөздөрдүн бул багыттагы мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Анын табияты контекстке көз каранды, демек, синтаксистик негизде гана аныкталат. Көркөм чыгармадагы ойдун берилишине, максат-милдеттерине, мүдөө-талаптарына ылайык, башка тилдик каражаттар менен өз ара синтаксистик байланыш-катыштын негизинде сөз маанилери өзгөрүп турары, өтмө маанилүү сөздөр ооштурулган маанилерге негизделери, мындай шартта ар кыл функцияларга ээ болору көркөм чыгармалардын материалдарында талданды.

Фразеологизмдер табиятынан эле өтмө маанини билдирет, алар кадыресе өтмө маанилүү сөздөрдөн айырмаланып, өз алдынча жеке турганда да өтмө маанилүүлүгүнөн ажырабайт. Көркөм чыгармадагы образдуулукту, эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү, таасирдүүлүктү, угумдуулукту шарттоодо фразеологизмдердин аткарган ролу өзгөчөлүү болору факты-материалдардын мисалында далилдөөгө алынды.

Көркөм тексттин мазмуну сөздүн денотациялык мааниси менен гана чектелбейт, ал ар кандай тилдик факторлорду камтыган коннотациялык маанилер аркылуу да туюндурулат. Стилдик коннотация – тилдик

бирдиктердеги негизги мааниден улам келип чыккан кошумча маанилер. Бул бапта изилдөөнүн ылайыгына жараша көркөм чыгарма тилиндеги сөздөрдүн стилдик коннотациясы гана каралды.

IV БАП

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ СИНТАКСИСТИК КАРАЖАТТАР

4.1. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү сөз айкаштары

Кыргыз тилиндеги сөз айкашы маселесинин илимий-теориялык негизде изилдене башташы 1950-жылдар ичине туура келет. Бул маселени биринчилерден болуп А.Жапаров колго алган. Анын “Азыркы кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык структурасы” (1955) аттуу илимий изилдөөсүндө сөз айкашы сөз сыяктуу эле атоо функциясын аткаарын, сүйлөм курулушунда анын материалы катары колдонуларын белгилөө менен бирге, эң башкысы, сөз айкашы түшүнүгү синтаксистин объектиси саналып, сөздөрдүн өз ара грамматикалык байланышына, бири-бири менен мамиле-катышына негизделерин көрсөтөт. Мындан сырткары, кийинки мезгилдер аралыгында Ы.Жакыпов, А.Жапаров, А.Турсунов, А.Иманов, Т.Токоев өңдүү көрүнүктүү окумуштуулардын чыккан окуу китептеринде да сөз айкаштары тереңдетилип иликтөөлөргө алынган. Айрыкча, проф. А.Турсуновдун “Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары” (1975), “Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары” (1978) эмгектери бир гана сөз айкашы маселесине арналып, андагы сөз айкашын шарттап турган лексикалык толук маанилүү сөздөрдүн өз ара грамматикалык байланышуу жолдорун, уюшулуш принциптерин, маанилик ички түзүлүшүн, түрлөрүн, структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн кеңири масштабда сыпаттап-териштирүүгө алган. Азыркы учурда кыргыз тили илиминде **сөз айкашы** түшүнүгү **эркин сөз айкашы** деген термин менен да аталып жүрөт. (К.Токтоналиев, Т.Токоев. Азыркы кыргыз тили (Синтаксис, 2015). Мында эркин сөз айкашы деп берилген. Биз **сөз айкашы** терминин колдонобуз).

Сөз айкашы негизинен сөз сыяктуу эле атоо маанисине ээ болуп, лексикалык толук маанидеги сөздөрдүн грамматикалык байланышында турган, сүйлөм түзүлүшүн шарттоодо материалдык кызмат аткарган жана маани берүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңиткен тилдик каражат болуп саналары белгилүү. Бул – сөз айкашы табиятына тиешелүү жалпы мүнөздүү өзгөчөлүк. Ошон үчүн окуу китептеринде, сөз айкашы багытындагы изилдөөлөрдө берилип жүргөн: “Сөз айкашы дегенде маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү эки сөздүн айкашын түшүнүүбүз зарыл. Синтаксистик бул чакан бирдикти грамматикалык өзүнчө бирдик катары да жана белгилүү даражада сүйлөм тутумундагы семантикалык-интонациялык биримдик катары да кароого болот” [65, 6]. “Сөз айкаштары ар дайым толук маанидеги эки же андан артык сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлөт да, ошол сөздөр туюндурган түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү катышты билдирет” [78, 7], “Эки, же андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынын негизинде түзүлгөн жана ал сөздөрдүн ортосундагы түрдүү грамматикалык катыштарды билдирген маанилик-грамматикалык бирдик сөз айкашы деп аталат”, [127, 18] – деген мүнөздөмө-аныктамалардын түпкү маанилери окшош. Сөз айкашы сүйлөмдүн бөлүгү, курулуш материалы катары колдонулуу менен, ошол сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмунун кеңитүү, тереңдетүү функциясын аткарат. Мындай шартта сүйлөм тутумундагы сөз айкаштары ар түрдүү маанилик ык-амалдарда ишке ашырылат, т.а., ойдун туюндурулуш ыңгайына жараша сүйлөм ичиндеги сөз айкаштары **түз, өтмө (кыйыр)** маанилерде колдонула берет.

Өтмө маанилүү сөз айкашы сүйлөмдүн мазмунун көркөм берүүдө активдүүлүктү шарттап турат. Алар жалпысынан өтмө маанилүү сөздөр сыяктуу эле кыйыр түрдө берилген ар кыл атоо маанилерине ээ. Бирок сүйлөм тутумунда көркөмдүүлүктү арттырууда, өтмө маанилүүлүктү кеңитип берүүдө айрыкча милдет аткарат. Маселен, **Канча жыл чогуу жүрсөм да, ал досумдун түлкү экенин байкабаптырмын (К. К.)** – деген сүйлөмдөгү түлкү өтмө

маанилүү сөзү адамга ооштурулуп берилип, ошол адамдын куулугун, сапаттык мүнөзүн көркөмдүүлүккө, таасирдүүлүккө ээ кылды. Ал эми, **Сүйүүнүн соккон шамалына туруштук бере албай калгансың го..., шынкылдай күлдү (“Ала-Тоо”)**. – деген сүйлөмдө колдонулган **сүйүүнүн соккон шамалына** өтмө маанилүү сөз айкашы байкалып тургандай, **түлкү** сөзүнө салыштырмалуу алганда, алда-канча көркөмдүүлүккө ээ болуп турат. Мында атоо маанисиндеги **шамал** сөзү **сүйүүнүн соккон** тилдик каражаттары менен синтаксистик байланышта келип, алардын тикеден-тике таасиринен улам, өтмө маанилүү сөз функциясын аткарып, натыйжада **сүйүүнүн соккон** тилдик каражаттары менен бирдикте сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунунда **сүйүүнүн соккон шамалы** өтмө маанилүү сөз айкашына айланып, таасир-күчкө ээ болуп, жогорку көркөмдүктө, образдуу айтымда колдонулду.

Өтмө маанилүү сөз айкаштары көркөм чыгармалардын спецификасына байланыштуу аларда активдүү жана кеңири колдонулат. Буга карата кыскача үзүндү текст келтирели: **Гүлсары үйрөтүлгөн жылы жылкы күздөөдө көп туруп калды. Кыш кечигип түштү, жумшак түштү, жааган кар жер тиштеп жатып калбай бат-бат эрип, малдын чөбү жеткиликтүү болду. Кыштан мал эттүү чыкты. Жаз чыгары менен бөксө тоо ачылып, жака жадырап жашыл кийингенде, жылкы төмөн түштү (Ч. А.).** Ушул үзүндү текстте эле: **үйрөтүлгөн жылы, жумшак түштү, жер тиштеп жатып калбай, бөксө тоо ачылып, жака жадырап жашыл кийингенде** – өтмө маанилүү сөз айкаштары катышып турат. Тактап коё турган нерсе, булардын ичинен маселен, **Гүлсары үйрөтүлгөн жылы** өтмө маанилүү сөз айкашы түз мааниде эле кабыл алынып калышы ыктымал. Биздин пикирибизче, **үйрөтүлгөн жылы** сөз айкашынын тике мааниси **Гүлсары минилген жылы** болушу керек. Кандай болгон шартта да, өтмө маанилүү сөз айкаштарынын көркөмдүктү, образдуулукту жаратууда кызматы чоң, алардын ийкемдүү тилдик каражаттар катары колдонулушу зарылдык болуп саналат. Албетте, акын-жазуучулар өтмө маанилүү тилдик каражаттарды атайын максат кылып колдонбойт,

арийне, көркөм ойдун берилишинде, образдуулукту жаратууда автордун шык-жөндөмдүүлүгүнө, сөз колдонуу чеберчилигине байланыштуу ишке ашырылары анык. Мындай шартта көркөм текст табиятына ылайык, сөзсүз түрдө өтмө маанилүү тилдик каражаттар пайдаланылбай койбойт, ушуга байланыштуу аларды зарылдык катары эсептөөгө болот, стилистикалык кызматы ушунда. Жаратылышты сүрөттөөдө, окуяларды баяндоодо, көрүнүштөрдү чагылдырууда, каармандардын ички уйгу-туйгусун, психологиялык абалын ж.б. берүүдө өтмө маанилүү сөз айкаштары абдан кеңири колдонулуп, таамай, так-таасын туюндуруу милдетин аркалайт. Ошону менен бирге эле, ойду тереңдетүү, күчөтүү максатындагы тилдик каражаты кызматын аткарат. Тереңдетип күчөтүүнү стилистикалык да, психоэстетикалык да кубулуш катары кароо керек. Дегеле, көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттары ойдун туюндурулушун күчтүү, таасирдүү берүүнүн психологиялык негизи болууга тийиш. Антпесе, канчалык кооздолбосун, сүрөттөлбөсүн, куру сөз аракеттерине айланып калат. Ошон үчүн каармандардын ички уйгу-туйгуларын, ал-абалын берүүдө, жаратылыштык көрүнүштөрдү, окуяларды сүрөттөөдө автордун ою аркылуу психологиялык абал да кошо камтылат. Ойду күчөтүп берүүдө конкреттүү каармандарга, же болбосо, жаратылыштык көрүнүштөргө, окуяларга, жалпы эле сүрөттөөлөргө тиешелүү болгон белгилүү бир даражадагы эмоциялык-нарктоочу маанилерди камтыган өтмө маанилүү сөз айкаштарынын колдонулушу өзгөчө орунда турат. Ойду терең, так, айрыкча күчөтүп берүү адамдын ички сезими, эмоциясы менен тыгыз байланышта болот. Муну төмөндөгү текст аркылуу көрсөтөлү:

– Душмандан дайыма сак болосуң. Душмандын душмандыгы белгилүү. А туугандын душмандыгын качан токмогу чокуңа тийгенде билет экенсиң. Өткөн жылы Нармамбет мага каршы баш көтөрүп калды капилеттен. Ташкендеги аскер гана эмес, Чымкенттеги, Сайрамдагы, Түркстандагы, Оулия-Атадагы сыпайларды өзү жагына тартып алып чыкты. Мен ордонун негизги күчүн баштап жанагы иттин баласын

кошуп алып, Нармамбеттин алдын тосуп бардым. Ха иттин гана баласы! Эки кол бетме-бет келгенде, туз ургур, кечки күүгүмдө байпастатып туруп, Нармамбет жакка өтө качып кетиптир... Иттин баласынын хан деген аты бар да. Хан Нармамбетке өтүп кетиптир десе, аскердин арасы кыйла тополоң болмок. Ошондо да багыма сыйындым. Иттин баласынын иттик кылып кеткенин жан адамга билдирбей туруп, таң тык салары менен, Нармамбетти селдей каптап кирдим. О... мен дагы кудай деген кул экемин! Нармамбеттин колун быт-чыт кылдым. Нармамбет качты. Ха иттин гана баласы! Колума кайра түштү. Уурулугу кармалган мышыктай бүрүшүп, алдыма кайра отуруп калды. Ошондо жок кылсам болот эле, ошондо тактан түшүрүп, тиги Бухарада тентиреп жүргөн Малабекти чакырып алып такка коюп, бу ант ургурду көзүн чукутуп таштап, мусапыр кылып бир мечиттин ичине отургузуп салсам колумдан келет эле... Ха бышпаган баш! Мурда, Мырзаттын тилине киргенде жаш экен дедим, мында байкоосуздугу, а бир каталыгы дедим, күнөөсүн кечирип, башынан сылап эркелетип, ханике Жаркын айымдын көңүлүнө да карап бир жагы, дагы такка калтырдым. Мына ошол жумшактыгым мына минтип өз башыма муш болду... (Т. К.). Биринчиден, бул көркөм тексттин жалпы мазмунунан Мусулманкул каармандын аргасы жоктугун, айласыздыгын, ич күптүсүн, өкүнүчүн, кекенүүсүн, жинденүүсүн – жалпы психологиялык абалын ачык аңдоого болот.

Автор Мусулманкулдун психологиялык абалын чагылдырууда өтмө маанилүү сөз айкаштарына логикалык басым жасоо менен, аларга синтаксистик катышта турган башка тилдик бирдиктерди да абдан ыктуу пайдалана алган. Натыйжада Мусулманкул каармандын ошол учурдагы психологиялык абалы өтө таасирдүү чыккан. Ырастайлы:

1. ... жанагы иттин баласын кошуп алып ...; Иттин баласынын иттик кылып кеткенин жан адамга билдирбей туруп ...; иттин баласынын хан деген аты бар да. – Мында аргасы жоктук, айласыздык психологиялык абалы бар.

2. Ха иттин гана баласы! Эки кол бетме-бет келгенде, туз ургур, кечки күүгүмдө байпастатып туруп, Нармамбет жакка өтө качып кетиптир... – Мында жинденүү абалы камтылган.

3. Ха иттин гана баласы! Колума кайра түштү. Уурулугу кармалган мышыктай болуп бүрүшүп, алдыма кайра отуруп калды. – Бул жерде өч алуу, кекенүү сезими козголгон.

4. Ошондо жок кылсам болот эле, ошондо тактан түшүрүп, тиги Бухарада тентип жүргөн Мала бекти чакырып алып такка коюп, бу ант ургурду көзүн чукутуп таштап, мусапыр кылып бир мечиттин ичине отургузуп салсам колумдан келет эле... Ха бышпаган баш! – Мында өкүнүү абалы чагылдырылган.

Экинчиден, дал ушул психологиялык абалды конкреттүүлүккө ээ кылып, күчөтүп турган андагы: **каршы баш көтөрүп, иттин баласын, ха иттин гана баласы, эки кол... келгенде, туз ургур... байпастатып туруп, иттин баласынын, иттик кылып кеткенин, ха иттин гана баласы, мышыктай бүрүшүп, бу ант ургурду, ха бышпаган баш, жумшактыгым... муш болду сыяктуу өтмө маанилүү сөз айкаштарынын текст ичиндеги функциясы ырастап турат.**

Үчүнчүдөн, **иттин баласын, ха иттин гана баласы, иттин баласынын, иттин баласынын иттик кылып кеткенин, ха иттин баласы өтмө маанилүү сөз айкашы чакан текст тутумунда бир канча жолу кайталанып колдонулса да, ой мазмунун төмөндөтпөстөн, тескерисинче, эмоционалдык-экспрессивдүүлүккө ээ кылып, каармандын психологиялык абалын ого бетер ачыктап берди.**

Төртүнчүдөн, иттин баласы өтмө маанилүү сөз айкашына карата экинчи бир туз ургур, ант ургур өтмө маанилүү сөздөрү синоним катары колдонулуп, анын дагы бир таасирдүүлүгүн арттырып, жек көрүү стилистикалык маанисин күчөтүп турат.

Өтмө маанилүү сөздөр сыяктуу эле өтмө маанилүү сөз айкаштары да ар түрдүү ык-амалдарда ишке ашырылат. Сөздөрдүн маанилик кеңейүү жолдору

да дал ушул ык-амалдарга байланыштуу болот. Лингвистикада алар **метафора, метонимия, синекдоха** деген аталыштар менен белгилүү. “Тарыхый жактан сөз маанилеринин кеңейүү жолдору ар түрдүү, б.а., бир маани заттардын тышкы окшоштугуна карай оошуп пайда болсо, экинчиси алардын маңызына карата, үчүнчү бир түрү аткарган функциясына, кээде кайсы бир бөлүктөрдүн көзгө урунттуу аты менен бүтүн нерсе аталуу аркылуу жаңы маанилер пайда болот. Алар сөздүн мурда туюнткан түшүнүгү менен жаңы маанилердин ортосундагы окшоштукка, ассоциацияга, аналогияга, функциялык жалпылыкка барып негизделет. Ал ыктар, булактар лингвистикада метафора, синекдоха, функционалдык жалпылык” [8, 122]. Биздин пикирибизче, сөздөрдүн маанилик кеңейүү жолдору көп маанилүүлүккө гана тиешелүү болбойт, ал ыкмалар контекст ичинде өтмө маанилүүлүктү жаратат да, стилистикалык максатта колдонулат. Муну айрыкча көркөм тексттердин материалдарынан көп учуратууга болот:

1. **Мен билгени, ал тээ армияга кызмат өтөп келгенден бери эле бөтөлкөгө жетеленип келатат (К. К.).**
2. **Бул салгылашууда колдун жарымынан ажырап калды. Башы аман калганына кудайга шүгүр кылды (“Каар заман”).**
3. **Кыялы менен жылдызы жанчу учурун күтүп жүрөт, байкуш (“Ала-Тоо”).**

Келтирилген мисалдардагы: **бөтөлкөгө жетеленип, колдун жарымынан ажырап, башы аман калганына, жылдызы жанчу учурун** тилдик каражаттары өтмө маанилүү сөз айкаштары болуп саналат. Көркөм текстте булар метонимиялык, синекдохалык жана метафоралык ыкмалар аркылуу ишке ашырылганын байкоого болот:

– **бөтөлкөгө жетеленип – метонимиялык ыкмадагы өтмө маанилүү сөз айкашы;**

– **колдун жарымынан ажырап, башы аман калганына – синекдохалык ыкмадагы өтмө маанилүү сөз айкашы;**

– жылдызы жанчу учурун – метафоралык ыкмадагы өтмө маанилүү сөз айкашы болуп саналат.

Өтмө маанилүү сөз айкаштарынын уюшулушунда фразеологизм сөздөрдүн да орду чоң. Фразеологизмдердин өтмө маанилик табият-касиети тууралуу ишибиздин 3-бабындагы **“Көркөм чыгармадагы фразеологизмдердин колдонулушу” (3.4. параграфы)** деген темада кеңири сөз кылганбыз. Мында болсо, фразеологизмдик өтмө маанилүү сөз айкашына токтолобуз. Негизи фразеологизмдер – лексикалык бирдик, ал эми, фразеологизмдик өтмө маанилүү сөз айкашы – синтаксистик бирдик, т.а., фразеологизм менен экинчи бир лексикалык толук мааниге ээ сөздүн синтаксистик-катыштык биримдигинен жаралган өтмө маанилүүлүк.

Көркөм чыгармаларда макалдар, ылакаптар жана фразеологизм сөздөр дидактикалык-тилдик даяр материалдар катары абдан кеңири пайдаланылары белгилүү. Кыргыз тили фразеологизмдерге өтө бай келет жана ал тил байлыгын көрсөтүүчү факторлордун бири катары эсептелет. Кыргыз тилинде алар өтмө маанини шарттоо, жаратуу, туюндуруу, билдирүү менен, анын негизинде көркөмдүктү, таасирдүүлүктү, элестүүлүктү чагылдырып турат: **биттин ичегисине кан куюу, ичи-койнуна кирүү, тилинен бал тамуу, жүрөгү түшүү, ичи муздоо, жибин тартып көрүү, таш боор, колу жука, көк бет, жыландын куйругун басуу, эки көзү төрт, жылдызы түшүү, беш колун салуу, күлү додо болбоо, ташы өйдө кулоо, чырагына май тамуу, мээсине чай кайнатуу, жумурткадан кыр издөө, кара кылды как жаруу, тил эмизүү, суу жүрөк, маңдайы жарык, көзү өтүү, жердин жети түбү, тили таттуу ж.б.**

Көрүнүп тургандай, ар бир фразеологизм сөз өтмө маанини билдирип, турат, алар даяр көркөм сөз каражаты катары пайдаланууга боло турган тилдик материал болуп саналат. Эки, же андан ашык сөздөн туруп бир гана лексикалык мааниге ээ болору белгилүү жана ал табияты тууралуу жогоруда сөз болгон. Көркөм тексттерде фразеологизмдер экинчи бир сөздөр менен айкашта келгенинде, ойдун туюндурулуш максаттарына ылайык, кайсы бир

учурларда **оң**, кайсы бир шарттарда терс маанилерди билдирип калышы да толук ыктымал. Маселен, **биттин ичегисине кан куюу** фразеологизми “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” **өтө бышык, абдан тың, өтө эле эпчил** [82, 236] маанилерин билдирет деп берилген. Ушул маани ойдун туюндурулуш шартына, ыңгайына жараша сүйлөм тутумунда оң жана терс маанилерде колдонуларын көрүүгө болот:

1. **Туура кыласың, ошону жөнөт. Ал биттин ичегисине кан куйган азаматтардын бири (К. С.).**
2. **Деги, сак болчу, балам. Биттин ичегисине кан куйган шылуун эле (К. Б.).** Биринчи мисалдагы – **биттин ичегисине кан куйган азаматтардын** фразеологизмдик өтмө маанилүү сөз айкашы мактоо, баалоо ниетинде айтылып оң мааниде, экинчи мисалдагы – **биттин ичегисине кан куйган шылуун** фразеологизмдик өтмө маанилүү сөз айкашы терс мааниде колдонулду.

Ошентип, көркөм чыгармаларда өтмө маанилүү сөз айкаштары автордун берейин деген оюна жараша эң башкысы, тактыкты, элестүүлүктү, образдуулукту камсыздоо максатында ар түрдүү ык-амалдарда колдонулуп, ар кыл маанилерди жаратып турат.

4. 2. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү сүйлөмдөр

Өтмө маанилүү сөздөр жана сөз айкаштары ошол өздөрү катышып турган сүйлөмдөрдүн ичинде өтмө маанилүүлүккө ээ болуп, ал сүйлөмдөрдүн көркөмдүүлүгүн арттырып колдонулса, сүйлөмдөрдүн өтмө мааниде колдонулушунда белгилүү бир максат көздөлүп, кандайдыр бир купуя ой камтылып турат. Андай сүйлөмдөрдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунунда так, таамай баа берүүчүлүк, эскертүүчүлүк, кабар берүүчүлүк мүнөздөгү ойлор кыйытылат:

1. **Кара булут башына айланды (К. Б.).**
2. **... сурап алары бар (Т. К.).**
3. **Жооп берер күнүң алыс эмес деп жумшак айттым эле го! (К. Ж.).**
4. **Ит үрө берет, кербен жүрө берет (макал).**
5. **Бүтүн элдин акысы – өмүрүңдүн жартысы ...; Күндө жейсиң айыптап, бүтүн элдин баарысын...; Уу**

тырмактуу беш канкор (“ Беш каман”). 6. Керегеде кулак бар, кеңешчү болсоң, ыраак бар (макал). Мындай өтмө маанилүү сүйлөмдөр тексттин көркөмдүүлүгүн арттыруучу бир фактор катары кызмат өтөйт жана тексттен тышкары өз алдынча колдонулганда да, алардагы өтмө маанилүүлүк ачык байкалып турат. Ошондой болсо да, көпчүлүк учурларда сүйлөмдөрдүн өтмө мааниси контекст тутумунда ачыкталат. Анткени текст ичинде тике мааниде колдонулган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн өз ара синтаксистик-семантикалык байланыштуулугунун, бир бүтүндүктөгү ойдун максаттуу туюндурулушунун натыйжасында айрым сүйлөмдөр өтмө маанилүүлүккө ээ болушат:

Көпкө ошентип көрүнүп турат да, анан бир маалда суу бетинде сай бар сымал, жолоочулар сайга түшүп кеткен сымал Ала-Дөбөт көздөн кайым болот. Анда мергенчилер айтат: Ала-Дөбөт үйгө кайтты, жер алыс калды дешет...; Кириск бет алдын карап алып, көзүн укалап кайра карады да, нес боло түштү. Түз мандайынан деңиздин кара-көк жонун ашып, баланы көздөй Ала-Дөбөт жортуп чыгып келатыптыр. Ала-Дөбөт тосуп чыгып келатыптыр! Кайран гана Ала-Дөбөт!" (Ч. А.)

Мындагы: 1. Ала-Дөбөт көздөн кайым болот. 2. Ала-Дөбөт үйгө кайтты. 3. Баланы көздөй Ала-Дөбөт жортуп чыгып келатыптыр 4. Ала-Дөбөт тосуп чыгып келатыптыр! 5. Кайран гана Ала-дөбөт! – сүйлөмдөрү контекст ичинде өтмө маанилүүлүккө ээ болуп, тексттин көркөмдүүлүгүн дагы кошумча арттырып, образдуу сүрөттөлүштү жаратып жана анын эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн күчөтүп, туюндурулуп жаткан ой мазмунуна жараша маанай жаратты. Улуу жазуучу Ч. Айтматов улуулуктарды жараткандыгын байкап билбейбиз. Жогорудагы: 1. Ала-Дөбөт көздөн кайым болот. 2. Ала-Дөбөт үйгө кайтты. 3. Баланы көздөй Ала-Дөбөт жортуп чыгып келатыптыр. 4. Ала-Дөбөт тосуп чыгып келатыптыр! 5. Кайран гана Ала-дөбөт! – сүйлөмдөрүнүн бардыгы өтмө мааниде колдонулуу менен, контексттин көркөмдүүлүгүн арттырууда, ой тереңдигин камсыздоодо,

контекст ичинде философиялык ойдун туюндурулушунда кызмат өтөбөй койбойт.

Чынында, көркөм тексттердеби, же жалпы эле кептеби өтмө маанилүү сүйлөмдөр бекеринен колдонулбайт, колдонулган учурунда ошол контексттеги ойдун негизин түзүп калат: – **Менин сөзүм кыска... – деп, кары чыйралып алдыга өттү. – Бийлер... Кудаяр көрбөй жүргөн Кудаяр беле... өзү элетте туулуп, элетте чоңойгон бала... Бактысыбы, шорубу, эки жолу хан болду эле, мына эми үчүнчү жолу кудайым мурдагына жеткирип салыптыр... Кут болсундан башка кааларыбыз барбы, кут болсун. Кудаяр Кудаяр болуп жүрүп, айткылачы, не бейиш көрсөттү эле ушу элге? (Т. К.)**

Беш сүйлөмдөн турган ушул чакан текст ичиндеги – **Кудаяр Кудаяр болуп жүрүп..., Не бейиш көрсөттү эле ушу элге?** – сүйлөмдөрүндө өтмө маанилүүлүк бар:

1. Кудаяр Кудаяр болуп жүрүп – Кудаяр хан болуп турганда, анын заманында;

2. Не бейиш көрсөттү эле ушу элге? – Ушу эл качан жыргады эле, эмне жакшылык кылды эле деген ойлор өтмө мааниде камтылып турат.

Өтмө маанилүүлүк камтылып турат деп көрсөткөн дал ушул сүйлөмдөр тексттик ойдун негизин ээлеп турат, анткени алдыга чыгып сүйлөп турган кары адамдын элге, бийлерге айтайын деген негизги ою ушунда жатат, ал өтмө мааниде берилди.

Кыргыз тилинде өтмө маанилүү сүйлөмдөр макалдар тутумунда абдан кеңири кездешет: **1. Жомок тили – жорго. 2. Таш менен урганды аш менен ур. 3. Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер. 4. Аккан арыктан суу агат. 5. Алма сабагынан алыс түшпөйт ж.б.** Бул макалдардын мазмуну негизинен өтмө мааниде колдонулат. Албетте, макал сүйлөмдөрдүн бардыгы эле өтмө мааниде колдонула бербейт, түз мааниде колдонулган макалдар да арбын. Кыргыз макалдарын лингвистикалык өңүттө изилдөөгө алган А.Дунканаев макалдардагы ойдун түз жана өтмө мааниде туюндурулушуна карай өз өюн мындайча билдирген: “Макал – социалдык тарыхый өнүгүштүн, адамдын

таанып билүү ишмердүүлүгүнүн натыйжасы, экинчи жагынан, тил, калыпташып калган тилдик бирдик, текст. Макал мазмуну жалпылоо мүнөзүнө ээ. Ал жалпылоо тилдик каражаттар аркылуу ачык берилген (эксплициттүү) жана тилдик каражаттар аркылуу ачык берилбеген (имплициттүү), көңүлдө турган ой катары жүзөгө ашырылат, т.а., эксплициттүү формада айтылган макал мазмунунда тилдик бирдиктер (сөз, сөз айкашы) тике маанисинде колдонулса, имплициттүү формада колдонулган макал мазмунунда тилдик каражаттар кыйыр маанисинде туюндурулат.

I. 1. Жети өлчөп, бир кес. 2. Жанын баккан жарыбайт да, марыбайт, элин баккан карыбайт да, арыбайт. 3. Конок бир күн консо – кут, эки күн консо – жут. 4. Өлө жегенче, бөлө же. 5. Баш көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш.

II. 1. Көз – коркок, кол – баатыр. 2. Жомоктун тили – жорго. 3. Катын – алган каамыт кийет. 4. Жүгүрүк аял жүз эрди булгайт. 5. Тилге да тизгин керек.

I топтогулардын мазмунундагы лексемаларды түз мааниде да түшүнүп, **эксплициттүү типтеги** макалдар (айрым, Саргара жортсоң – кызара бөртөсүң өңдүү бир-эки макалдарды эске албаганда) катары кароо зарыл.

II топтогулардын мазмуну биринчи топтогулардан айырмаланып, өтмө маанилерде колдонулгандыгына байланыштуу, алар **имплициттүү типтеги макалдар** болуп саналат” [50, 77] – деп токтолгон. А. Дунканаев эксплициттүү жана имплициттүү макалдардын жаралыш табияты тууралуу көптөгөн факты-материалдардын мисалында кеңири сөз кылып, илимий-теориялык негизде сыпаттоого алган. А.А.Крикманн болсо, өтмө маанилүү макалдарда конкреттүү нерселердин аттары аталып, бул учурда макал табиятына ылайык, заттын, нерсенин, түшүнүктөрдүн аттары тике маанилеринде туюндурулбай, өтмө маанилеринде колдонуларын (“Паремиологические исследование” 1984) белгилейт. Макал сүйлөмдөрдүн семантикалык – структуралык түзүлүшүндө кайсы бир турмуштук чындыкка негизделген, тажрыйбалардан улам иргелип чыккан, эреже-бүтүм болуп калыптанган, акыл-насаат мүнөзүн чагылдырган белгилүү бир ой камтылып

турат. Ал ой макал тутумундагы тилдик каражаттар аркылуу ачык билдирилбейт, тике туюндурулбайт, бирок аны аң – сезимде кабыл алабыз. Анын аң-сезимде реализацияланышы кыйытылган формада ишке ашырылат. Болгондо да, тилдик каражаттардын синтезинен, синтаксистик-семантикалык мазмунунан айтылбай туруп айтылган “жаңы ой” жаратылып. “Жаңы ой” макалда колдонулган тилдик каражаттардын тике маанисинен түз өнүп чыкпастан, кыйытылган мазмунда иштелип чыгат. Макал тутумундагы тилдик каражаттардын өйдөдө белгиленген өзгөчөлөнгөн функциясы дал ушул кыйытма ойду жаратууда турат. “Кыйытма ойдун жаралышы макал мазмунунун жаралышы болуп саналат. Адам баласынын жашоо-турмушу, философиясы, жаратылыш жана анын мыйзам ченемдүүлүктөрү макал мазмунунда эң кыска формада так таамай чагылдырылган. Ал мазмунда логикалык түшүнүк жатат, аны аңдай билүү, салыштырып талдай билүү максаты кыйытылган мүнөздө берилет” [62, 58-59] – деген ойду айткан. Демек, кыйытма ой макалдын макалдык табиятын шарттайт жана ал адресатка зарылдык катары жеткирилет. Тил илиминде мындай кыйытма негизинен подтекст катары сыпатталат. Кандай болгон шартта да, макал текстиндеги олуттуу ойдун жаралышында өтмө маанилүү сүйлөмдөрдүн аткарган функциясы зор.

Ал эми, дидактикалык чыгармалардын дагы бир түрү болуп саналган табышмактар болсо, өңчөй эле өтмө маанилүү сүйлөмдөрдөн уюшулат: **1. Миң кочкор, миң кочкордун ичинде бир алп кочкор (Жылдыз, ай). 2. Талаага таруу чачтым, талпылдап үйгө качтым (Мөндүр). 3. Тоодон токум ыргыттым (Бүркүт салуу). 4. Жетимиш кемпир жер тиштейт (Керегенин аяктары). 5. Эки тулпар келе жатат чаң чыгарбай, бир карышкыр соруп жатат кан чыгарбай (Эмчек, эмчектеги бала). 6. Келген да кол берет, кеткен да кол берет (Эшиктин туткасы) ж.б.** Мындай табышмак түзүлүшүндөгү сүйлөмдөрдү эч убакта түз түшүнүүгө болбойт. Алардын тике мааниси жандырмак болуп саналат. Натыйжада табышмак - суроо иретиндеги коюлган маселе, жандырмак – коюлган суроонун жообу,

чечилиши. Коюлган суроо түз маанисинде берилбестен, өтмө, каймана маанидеги сүйлөмдөр аркылуу ишке ашырылат. Табышмак табияты жандырмак менен ажырагыс байланышта болот. Ошондуктан, алар структуралык бир бүтүндүктө каралууга тийиш.

А.Дунканаевдин “Кыргыз эл табышмактарынын синтаксистик-семантикалык түзүлүшү” монографиясында табышмактарды шарттаган сүйлөмдөрдүн өтмө маанилүүлүгүн башкача өңүттөн карайт. Ал сүйлөм тутумундагы сөз метафорасына мисалдар аркылуу токтолуп келип: “Мындан ар бир сөз өз алдынча метафора экенин билебиз. Эгерде табышмактарды дал ушундай аспектиде түшүнсөк, анда “Чакан үй, дубалы жок, урунбайт, убагы жок” деген табышмакта нерсе тууралуу айтылып жаткандыгын туура баамдаганыбыз менен, адегенде эле үйдүн метафоралык маанисинин тегерегинде баш катырабыз, чаташабыз. Анткени сөз, негизинен, үй жөнүндө болуп жаткандыктан, көз алдыбызда дароо үйдүн элеси тартылбай койбойт. Ошондуктан табышмактан жеке сөздүн метафорасын эмес, чагылдырылып жаткан ойдун метафорасын издөө керек. Чакан үй, дубалы жок: дубалы жок үй болбойт, андыктан үйгө окшоштурулган “үйдүн” каймана маанисин ойлоп кереги жок. Ошондой болсо да, үй деген сөз бекеринен колдонулбагандыгын эстен чыгарбоо керек.

Урунбайт, убагы жок: мында дароо буюм экендигин сезебиз, бирок үйдүн белгилүү бир элесин, сыпатын, же үйгө окшоштурулган кандайдыр бир жакындыгын берген кандай буюм? Эмнеликтен чакан аталды? Эмне үчүн дайыма колдонулбайт? сыяктуу суроолордун түрмөгү табышмактын бүтүндөй түзүлүшү, тулкусу метафора экендигин айгинелейт” [49, 28] – деп белгилешинде табышмак сүйлөмдөрдүн метафоралык ыкмадагы өтмө мааниде колдонулушун далилдөөгө алган.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм тексттеги өтмө маанилүү сүйлөмдөрдүн колдонулушу белгилүү бир максаттагы ойдун берилишинде өзгөчө милдет аткарат жана ал ар түрдүү ык-амалдарда ишке ашырылат.

4-бап боюнча жыйынтык

Бул бапта **өтмө маанилүү** сөз айкашы сүйлөмдүн мазмунун көркөм берүүдө активдүүлүктү шарттап турары, алар жалпысынан өтмө маанилүү сөздөр сыяктуу эле кыйыр түрдө берилген ар кыл атоо маанилерине ээ болору, бирок сүйлөмдүн көркөмдүүлүгүн арттырууда, ой берилишин кеңитип берүүдө айрыкча милдет аткаары көрсөтүлдү.

Кандай болгон шартта да, өтмө маанилүү сөз айкаштарынын көркөмдүктү, образдуулукту жаратууда кызматы чоң, алардын ийкемдүү тилдик каражаттар катары колдонулушу зарылдык болуп саналат. Албетте, акын-жазуучулар өтмө маанилүү тилдик каражаттарды атайын максат кылып колдонбойт, арийне, көркөм ойдун берилишинде, образдуулукту жаратууда автордун шык-жөндөмдүүлүгүнө, сөз колдонуу чеберчилигине байланыштуу ишке ашырылары анык. Мындай шартта көркөм текст табиятына ылайык, сөзсүз түрдө өтмө маанилүү тилдик каражаттар пайдаланылбай койбойт, ушуга байланыштуу аларды зарылдык катары эсептөөгө болот, стилистикалык кызматы ушунда. Жаратылышты сүрөттөөдө, окуяларды баяндоодо, көрүнүштөрдү чагылдырууда, каармандардын ички уйгу-туйгусун, психологиялык абалын ж.б. берүүдө өтмө маанилүү сөз айкаштары абдан кеңири колдонулуп, таамай, так-таасын туюндуруу милдетин аркалайт. Ошону менен бирге эле, ойду тереңдетүү, күчөтүү максатындагы тилдик каражаты кызматын аткарат. Тереңдетип күчөтүүнү стилистикалык да, психоэстетикалык да кубулуш катары кароо керек. Дегеле, көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттары ойдун туюндурулушун күчтүү, таасирдүү берүүнүн психологиялык негизи болууга тийиш. Антпесе, канчалык кооздолбосун, сүрөттөлбөсүн, куру сөз аракеттерине айланып калат. Ошон үчүн каармандардын ички уйгу-туйгуларын, ал-абалын берүүдө, жаратылыштык көрүнүштөрдү, окуяларды сүрөттөөдө автордун ою аркылуу психологиялык абал да кошо камтылат. Ойду күчөтүп берүүдө конкреттүү каармандарга, же болбосо, жаратылыштык көрүнүштөргө, окуяларга, жалпы

эле сүрөттөөлөргө тиешелүү болгон белгилүү бир даражадагы эмоциялык-нарктоочу маанилерди камтыган өтмө маанилүү сөз айкаштарынын колдонулушу өзгөчө орунда турат.

Өтмө маанилүү сүйлөмдөр тексттин көркөмдүүлүгүн арттыруучу бир фактор катары кызмат өтөрү жана тексттен тышкары өз алдынча колдонулганда да, алардагы өтмө маанилүүлүк ачык байкалып турары белгиленди. Көпчүлүк учурларда сүйлөмдөрдүн өтмө мааниси контекст тутумунда ачыкталат. Анткени текст ичинде тике мааниде колдонулган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн өз ара синтаксистик-семантикалык байланыштуулугунун, бир бүтүндүктөгү ойдун максаттуу туюндурулушунун натыйжасында айрым сүйлөмдөр өтмө маанилүүлүккө ээ болору мисалдар менен далилденди.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

“Көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын өтмө мааниде колдонулушу” аттуу изилдөөбүздөгү коюлган маселелер төрт бап тутумунда ишке ашырылды. Ар бир бап өз ара логикалык ырааттуулукту сактап, мазмунуна жараша бир канча параграфтардан турат.

Изилдөөбүздүн 1-бабында көркөм чыгарма тилинин кандай жолдор менен изилденгендигин, кантип изилдөө керектигин жана изилдөөдөгү оошкыйыш жактарын териштирүү эмес, тек гана, көркөм чыгарма тилинин буга чейинки изилденишине кыскача токтолуп, андагы тилдик каражаттардын көркөм чыгарма табиятын шарттоодогу ролуна сереп салып, баа берүү менен катар, өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениш маселесине токтолдук.

Негизи, жалпы тил илиминде көркөм чыгарманын тилин изилдөөгө арналган илимий-теориялык эмгектер ого эле көп. Биздин иликтөөбүздүн объектиси – өтмө маанилүү тилдик каражаттардын көркөм чыгармаларда колдонулушу болуп саналгандыктан, ишибиздин максат-талабына ылайык, көркөм чыгарма тилинин өзгөчөлүктөрүн баса белгилеп, айрым урунттуу-

урунттуу эмгектерге токтолууга туура келди. Жалпысынан, бул багытта Бахтин М.М. (1975, 1986), Будагов Р.А. (1976), Валери Поль (1976), Виноградов В.В. (1959, 1971, 1976), Винокур Г.О. (1991, 1991), Гальперин (1981), Гей Н.К. (1975), Гиндин С.И. (1972), Горленко Ф.М. (1986), Григорьев В.П. (1971), Жирмунский В.М. (1977), Кожинов В.В. (жыйнактарда: 1964, 1974), Лотман Ю.М. (1970, 1972), Мурат В.П. (1957), Савченко А.Н. (1980., № 2, 28), Пустовойт П.Г. (1980., 29), Рудяков Н.А. (1973, 1977), Тимофеев Л.И. (1959) сыяктуу окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөндүктөрү белгилүү.

Ойду билдирүү, кабыл алуу процессинде тилдик бирдиктер бирде түз, тике, бирде өтмө, кыйытма маанилерде колдонулуп, алар эмоционалдуу-экспрессивдүү, таасирдүү, образдуу ж.б. маанай-формаларда чагылдырылат. Мындай маанай-формалардагы туюндуруулар, билдирүүлөр көркөм чыгармаларга айрыкча мүнөздүү. Өтмө маанилүүлүк маселеси дал ушул көркөмдүктү, образдуулукту жаратууда башкы факторлордун бири болуп саналат. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүүлүк сөз, сөз айкашы, сүйлөм формаларында ишке ашырылат, айрым шарттарда текст аркылуу туюндурулган кыйытма ой да өтмө маанини шарттап турат. Бир нерсени, көрүнүштү, кубулушту ж.б. экинчи бир нерсеге, көрүнүшкө, кубулушка салыштырууда, окшоштурууда, же ооштурууда алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык, окшоштук, ички байланыштуулук болот, аларды ар түрдүү ыкмаларда берүү, колдонуу – өтмө маанилүүлүктүн туюндурулуш жолдору катары белгилүү. Жалпы тил илиминде мындай ыкмалар өтмө маанинин метафоралык, метонимиялык, синекдохалык түрлөрү катары изилдөөнүн объектисине алынып келет.

Кыргыз элинин эң кыска көлөмдө уюшулган дидактикалык жанрдагы: макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, учкул сөздөрүнөн тартып, акын-жазуучулардын чыгармалары жана “Манаска” чейинки зор көлөмдүү эпостордун бардыгы көркөм чыгарма түшүнүгүн шарттайт. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилин изилдөө маселеси да мурдатан колго алынып

келет. Бул багыттагы Д.Ш.Шүкүровдун “Молдо Кылычтын тили” (1947), К.Кырбашевдин “А.Осмоновдун поэзиясынын тили” (1966) кандидаттык диссертацияларын, М.Мураталиевдин “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр”, С.Гапаровдун “Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү” (1979) монографияларын эске албаганда, көркөм чыгарма тилин лингвистикалык өңүттө изилдөө иштеринин жандана, активдеше башташы – 1980-90-жылдардан тарта кийинки мезгилдердин эле жемиши экендиги белгиленди: Кырбашев К. (1983), Өмүралиева С. (1987, 1999, 2002, 2005), Мамытов Ж. (1990, 2007), Усубалиев Б. (1994), Маразыков Т.С. (2005), Дунканаев А.Т. (2004, 2010), Оморев А. (2005), Баястанов Т.И. (2006), Өмүралиева А. (2008), Абдыкеримова А.Э. (2008), Ормонбекова А.О. (2010), Нармырзаева К.Ж. (2009), Муратбаева К.Н. (2010), Абдуразакова Г.Ш. (2010), Осмонова Н.Ы. (2013), Исакова Т.Ж. (2018) ж.б. Окумуштуулардын эмгектеринде жалпысынан көркөм чыгармалардын тили, аткарган кызматы, поэтикасы, стилистикасы, айрым тилдик каражаттардын ролу, тыбыштык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча сөз болот. Чынында, бул эмгектерде коюлган маселе ар түрдүү деңгээлде иликтөөгө алынгандыгы анык жана булар менен гана көркөм чыгарманын тили кеңири масштабда, ар тараптуу планда изилденди деп жыйынтык чыгарууга болбойт.

Жалпы тил илиминде өтмө маанилүү сөздөр, алардын кепте, көркөм чыгармаларда колдонулушу, башка тилдик бирдиктерден болгон айырмачылыктары боюнча жазылган бир катар эмгектер бар. Булар тууралуу жогоруда сөз болду. Кыргыз тили илиминде болсо, өтмө маанилүү сөздөр жөнүндө окуу китептериндеги, окуу куралдарындагы маалыматтарды, же айрым макалаларды, же болбосо, башка тилдик каражаттар менен бирдикте салыштырылып изилденген айрым эмгектерди эске албаганда, өтмө маанилүү сөздөргө карата атайын эмгек жаралган жок. Ошондуктан, бул бапта өтмө маанилүүлүккө байланыштуу колдогу материалдарга гана анализ жүргүзүлүп баа берилди.

2-бапта изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары белгиленип, илимий-методологиялык базасы жана метод-ыкмалары каралды. Мында:

- методология илимий изилдөө ишинде ошол ишти жүзөгө ашыруу үчүн жол көрсөтүп, таяныч бере турган, мурдатан калыптанып-түзүлүп калган илимий билимдердин жыйындысы болуп саналары;
- методология лингвистикалык теориялар менен да тыгыз байланышта болору жана бул багытта тилчи-окумуштуулардын тиешелүү эмгектери пайдаланылгандыгы, айрым окумуштуулардын көз караштары;
- изилденип жаткан объектинин маанилүүлүгү, б.а., көркөм чыгарма – тематикалык бүтүн биримдүүлүктү шарттап турган стилистикалык-структуралык түзүлүштөгү, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк мүнөздөгү, образдуулук камтылган жыйынтыктуу бүтүндүк экендиги, андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулуш маанилүүлүгү;
- изилденип жаткан объектинин ишке ашырылышында колдонулган метод-ыкмалар жана аларга карата кыскача мүнөздөмөлөр конкреттүү көрсөтүлдү. Албетте, бул белгиленгендер ишибиздин илимий-методологиялык негизи болуп саналат.

“Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү лексикалык каражаттар” аттуу 3-бабында өз ичине беш параграфты камтып турат.

Кылымдардан бери адам турмушунда зор мааниге ээ болуп жашап келе жаткан көркөм чыгармалар жөн жерден эле жарала калган эмес, анын тереңинде адам таануу, адамдын рухий дүйнөсү, эстетикалык баалуулук, турмуштук көз караш жатат. Ар бир элдин дүйнө таанымында, ой жүгүртүүсүндө психологиялык, философиялык, логикалык кабылдоолору болот. Обьективдүү чындыктагы көрүнүштөрдү, нерселерди, кубулуштарды ж.б. бардык улуттагы адамдар бирдей эле кабыл алат, бирок аны тил аркылуу жеткирүү, туюндуруу мүмкүнчүлүктөрү ар башка. Ошондуктан, философияда, логикада, айрыкча, лингвистикада тилге олуттуу маани берилип, тил жана тилдик бирдиктер изилдөөлөрдүн объектисин түзүп турат.

Тил илиминде сөздүн тилдик бирдик катары каралышына, лексикалык, семантикалык, грамматикалык маанилерди алып жүрүшүнө, түзүлүшүнө, байланыштыруучулук кызматына, ар түрдүү ык-амалдарда колдонулушуна, ой билдирүү мүмкүнчүлүктөрүн шарттоодогу ролуна өтө чоң көңүл бурулуп келет.

Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн бири-бирине байланыштуулугу алардын карым-катышына негизделген. Ар бир сөз жайдак жерден эле пайда боло калбайт, сөздөрдүн өз ара синтаксистик байланыш-катыш таасирлеринен улам, биринен экинчиси, экинчисинен үчүнчүсү жаралат, б.а., бир маанилүү, көп маанилүү, же өтмө маанилүү сөздөр болобу, алар сүйлөм тутумунда, же текст ичинде өз ара аракетке келүүлөрүнүн натыйжасында бири-бирине көз каранды абалда болот, бул болсо, алардын ортосундагы тыгыз байланыштуулукту шарттап турат.

Бул бапта көркөм чыгармалардагы сөздөрдүн, фразеологизмдердин өтмө мааниде колдонулушун, стилдик коннотациясын, андагы өзгөчөлүктөрдү сыпаттап териштирүү максаты коюлган. Коюлган маселенин өтөөсүнө чыгуу үчүн, адегенде, сөздүн тилдик бирдик катары каралышына, ал тилдик бирдиктердин бир, көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн өз ара байланыштуулугуна, жалпылыгына, айырмачылыктарына токтолдук.

Тилдин негизги бирдиги сөз болорун буга чейинки изилдөөлөр ырастап турат. Тилди үйрөнүү иши сөздү үйрөнүүдөн, алардын лексикалык, семантикалык, грамматикалык маанилерин ажыратып билүүдөн башталат. Сөздүн маанилерин, түзүлүштүк өзгөчөлүктөрүн, экинчи бир сөздөр менен байланыштуулугун, сүйлөм, же контекст ичиндеги функцияларын билбей туруп, алардын сөздүк табиятын объективдүү түрдө аныктоо мүмкүн эмес. Сөз табияты татаал, алар тилде ар кыл маанилик жүктөрдү көтөрүп, ар кыл функционалдык милдеттерге ээ. Булардын бири катары – сөздүн өтмө маанилүүлүгү эсептелинет. Тил илиминде өтмө маанилүү сөздөрдөн сырткары, бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр деген лингвистикалык

түшүнүктөр да бар. Алардын ортосундагы принципалдуу айырмачылыктар жана өтмө катар байланыштуулуктар чечмелөөгө алынды.

Сөздүн өтмө маанилүүлүк түшүнүгү, айрыкча, лексикологиялык багыттагы илимий эмгектерде сыпатталып-териштирилип жүрөт. Ушундан улам, өтмө маани термини негизинен такталган маселе, бирок анын коммуникативдүүлүк процесстеги, өзгөчө, көркөм чыгармалардагы функционалдык-семантикалык, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк, айтымдык жана башка маселелери изилденүүгө тийиш. Өтмө маанилүү тилдик каражат – бул баарыдан мурда, көркөмдүүлүктү шарттоочу тилдик каражат. Ал сөздүн жеке керт башына тиешелүү болгон туруктуу лексикалык мааниден өнүп чыгып, ойду образдуу, көркөм билдирүү максатында колдонулат жана өтмө маанилүү сөздөрдүн бул багыттагы мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Анын табияты контекстке көз каранды, демек, синтаксистик негизде гана аныкталат. Көркөм чыгармадагы ойдун берилишине, максат-милдеттерине, мүдөө-талаптарына ылайык, башка тилдик каражаттар менен өз ара синтаксистик байланыш-катыштын негизинде сөз маанилери өзгөрүп турары, өтмө маанилүү сөздөр ооштурулган маанилерге негизделери, мындай шартта ар кыл функцияларга ээ болору көркөм чыгармалардын материалдарында талданды.

Фразеологизмдер табиятынан эле өтмө маанини билдирет, алар кадыресе өтмө маанилүү сөздөрдөн айырмаланып, өз алдынча жеке турганда да өтмө маанилүүлүгүнөн ажырабайт. Көркөм чыгармадагы образдуулукту, эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү, таасирдүүлүктү, угумдуулукту шарттоодо фразеологизмдердин аткарган ролу өзгөчөлүү болору факты-материалдардын мисалында далилдөөгө алынды. Ошондой эле, көркөм тексттин мазмуну сөздүн денотациялык мааниси менен гана чектелбейт, ал ар кандай тилдик факторлорду камтыган коннотациялык маанилер аркылуу да туюндурулат. Стилдик коннотация - тилдик бирдиктердеги негизги мааниден улам келип чыккан кошумча маанилер. Бул бапта изилдөөнүн ылайыгына жараша көркөм чыгарма тилиндеги сөздөрдүн стилдик коннотациясы гана каралды.

“Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү синтаксистик каражаттар” аттуу иштин 4-бабында өтмө маанилүү сөз айкаштары менен өтмө маанилүү сүйлөмдөр каралды. Мында өтмө маанилүү сөз айкашы сүйлөмдүн мазмунун көркөм берүүдө активдүүлүктү шарттап турары, алар жалпысынан өтмө маанилүү сөздөр сыяктуу эле кыйыр түрдө берилген ар кыл атоо маанилерине ээ болору, бирок сүйлөмдүн көркөмдүүлүгүн арттырууда, ой берилишин кеңитип берүүдө айрыкча милдет аткаары көрсөтүлдү. Ошону менен бирге эле, ойду тереңдетүү, күчөтүү максатындагы тилдик каражаты кызматын аткарат. Тереңдетип күчөтүүнү стилистикалык да, психоэстетикалык да кубулуш катары кароо керек. Дегеле, көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттары ойдун туюндурулушун күчтүү, таасирдүү берүүнүн психологиялык негизи болууга тийиш. Ошон үчүн каармандардын ички уйгу-туйгуларын, ал-абалын берүүдө, жаратылыштык көрүнүштөрдү, окуяларды сүрөттөөдө автордун ою аркылуу психологиялык абал да кошо камтылат. Ойду күчөтүп берүүдө конкреттүү каармандарга, же болбосо, жаратылыштык көрүнүштөргө, окуяларга, жалпы эле сүрөттөөлөргө тиешелүү болгон белгилүү бир даражадагы эмоциялык-нарктоочу маанилерди камтыган өтмө маанилүү сөз айкаштарынын колдонулушу өзгөчө орунда турат.

Өтмө маанилүү сүйлөмдөр тексттин көркөмдүүлүгүн арттыруучу бир фактор катары кызмат өтөрү жана тексттен тышкары өз алдынча колдонулганда да, алардагы өтмө маанилүүлүк ачык байкалып турары белгиленди. Көпчүлүк учурларда сүйлөмдөрдүн өтмө мааниси контекст тутумунда ачыкталат. Анткени текст ичинде тике мааниде колдонулган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн өз ара синтаксистик-семантикалык байланыштуулугунун, бир бүтүндүктөгү ойдун максаттуу туюндурулушунун натыйжасында айрым сүйлөмдөр өтмө маанилүүлүккө ээ болушары мисалдар менен далилденди.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. **Абдувалиев, И.** Азыркы кыргыз тили: Лексикография [Текст] / И. Абдувалиев. – Бишкек, 1999. – 32 б.
2. **Абдулдаев, Э.** Азыркы кыргыз тили [Текст] / Э. Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 226 б.
3. **Абдулдаев, Э.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: Э. Абдулдаев, Д. Исаев – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.
4. **Абдулдаев, Э.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст]: мектеп окуучулары үчүн / Э. Абдулдаев, К. Сейдакматов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 118 б.
5. **Абдыкеримова, А.** Лингвистикалык поэтика [Текст] / Абдыкеримова А. – Каракол: ЫМУ, 2008. – 205 б.
6. **Абдыкеримова, А.Э.** Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери (лингвистикалык аспект) [Текст] / Абдыкеримова А.Э. – Каракол: ЫМУ, 2003. – 114 б.
7. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикалогия, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, тексттаануу, лингвопоэтика [Текст] / – Бишкек, 2009. – 928 б.
8. Азыркы кыргыз адабиятынын тили [Текст] / – Бишкек, 2003. – 927 б.
9. Азыркы кыргыз тили. Стилистика [Текст] / – Бишкек, 2015. – 255 б.
10. **Айтматов, Ч.** Чыгармалардын жыйнагы: 1-том. Повесттер, аңгемелер. [Текст] / Ч. Айтматов. Түз. А. Акматалиев. 2-бас. – Б.: Бийиктик, 2008. – 384 б.
11. **Айтматов, Ч.** Чыгармалардын жыйнагы: 2- том. Повесттер, аңгемелер. [Текст] / Ч. Айтматов. Түз. А. Акматалиев. – 2-бас. – Б.: Бийиктик, 2008. – 432 б.

- 12. Айтматов, Ч.** Чыгармалардын жыйнагы: 3-том. Аңгемелер, повесттер, драма [Текст] / Ч. Айтматов. Түз. А. Акматалиев. – 2-бас. – Б.: Бийиктик, 2008. – 480 б.
- 13. Айтматов, Ч.** Чыгармалардын жыйнагы: 5-том. Повесттер, романдар [Текст] / Ч. Айтматов. Түз. А. Акматалиев. 2-бас. – Б.: Бийиктик, 2008. – 432 б.
- 14. Айтматов, Ч.** Чыгармалардын жыйнагы: 6- том. Романдар. [Текст] / Ч. Айтматов. Түз. А. Акматалиев. 2-бас. – Б.: Бийиктик, 2008. – 432 б.
- 15. Акматалиев, М.А.** Ч. Айтматов жана көркөм процесс: Айрым маселелер [Текст] / М. А. Акматалиев – Б., 1992. – 134 б.
- 16. Апресян, Ю.Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка [Текст] / Апресян Ю.Д. – М., Наука, 1967. – 367с.
- 17. Арутюнова, Н. Д.** Язык и мир человека [Текст] / Арутюнова Н. Д. – Москва. 1999. – 895 с.
- 18. Ахматов, Т.К.** Азыркы кыргыз тили [Текст] / Т. К. Ахматов, Ж. Мукамбаев. – Фрунзе, 1978. – 175 б.
- 19. Ахматов, Т.К.** Кыргыз тили: (Фонетика, лексика) [Текст]: Ахматов Т.К., Өмүралиева С. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 234 б.
- 20. Ахметов, З.А.** Казахское стихосложение [Текст] / Ахметов З. А. – Алма-Ата. Наука, 1964. – 485 с.
- 21. Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Аширбаев Т. 2-китеп. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 202 б.
- 22. Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Аширбаев Т. 3-китеп. – Бишкек: Педагогика, 2001. – 172 б.
- 23. Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Аширбаев Т. 4-китеп. – Бишкек, 2004. – 128 б.
- 24. Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Аширбаев Т. 1-том. – Б., 2018, – 348 б.
- 25. Аширбаев, Т.** Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты [Текст] / Аширбаев Т. Филол. ил.докт. ... диссертация: 10.02.01. – Бишкек, 2000. – 364 б.
- 26. Бабкин, А.М.** Русская фразеология, ее развитие и источники [Текст] / А. М. Бабкин. – М.: Л., 1970. – 264 с.
- 27. Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М., 1995. – 416 с.
- 28. Баскаков, Н.А.** Тюркские языки [Текст] / Н. А. Баскаков. – М.: Изд. вост. 29.лит., 1960. – 242 с

- 30. Бахтин, М.М.** Вопросы литературы и эстетики [Текст] / Бахтин М.М. Исследования разных лет. – М.: Худож. лит., 1975. – 502 с.
- 31. Бегматов, Э.Х.** Хозирги узбек адабий тилинин лексика катмарлари [Текст] / Э.Х. Бегматов. – Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.
- 32. Р.А. Будагов.** Человек и его язык. Второе расширенное издание. [Текст] / Р.А. Будагов. – М.: Издательство Московского университета, 1976. – 429 с.
- 33. Болганбаев, О.** Казак тилинин лексикологиясы [Текст] / О. Болганбаев. – Алматы: Мектеп, 1979. – 148 б.
- 34. Васильев, Л.М.** Современная лингвистическая семантика [Текст] / Л.М. Васильев. Учеб. пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
- 35. Васильева, А.Н.** Художественная речи [Текст] / А. Н. Васильева. – М.: Выш. шк., 1983. – 187 с.
- 36. Виноградов, В.В.** Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Изд-АН ССР., 1963. – 256 б.
- 37. Виноградов, В.В.** О теории художественной речи [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Выш. шк., 1971. – 240 с.
- 38. Виноградов, В.В.** О языке художественной литературы [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Гослитиздат, 1959. – 654 с.
- 39. Виноградов, В.В.** Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины [Текст] / В.В. Виноградов. Труды юбилейной научной сессии. 1819-1944. – ЛГУ., 1946. – 45-69 с.
- 40. Виноградов, В.В.** Поэтика русской литературы: Избранные труды [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1976. – 511 с.
- 41. Виноградов, В.В.** Русский язык. Граммат. учение о слове [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Выш. шк., 1972. – 601 с.
- 42. Винокур, Г.О.** Избранные работы по русскому языку [Текст] / Г.О. Винокур. – Москва : Учпедгиз, 1959. – 492 с.
- 43. Гей, Н. К.** Художественность литературы: Поэтика. Стиль. Монография [Текст] / Н. К. Гей. – Москва: Наука, 1975. – 472 с.
- 44. Давлетбакова, Д.Т.** Бир миң кыргыз элинин макал-лакаптары академик К.К.Юдахиндин жыйнагынан. Тысяча кыргызских пословиц и поговорок из собрания академика К.К.Юдахина [Текст] / Д.Т. Давлетбакова. – Бишкек: Учкун, 2000. – 116 б.
- 45. Давлетов, С.** Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст] / С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. – Б. 1982.
- 46. Давлетов, С.** Азыркы кыргыз тили. [Текст] / С. Давлетов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 235 б.

- 47. Долуева, З.Д.** Азыркы кыргыз тили. Синтаксист [Текст]: окуу-метод. колдонмо / З. Д. Долуева, Г. О. Кочорова. – Бишкек: ЖИ Сарыбаев Т. Т., 2018. – 66 б.
- 48. Дунканаев, А.Т.** Кыргыз макалдарынын тексттик коммуникативдик өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Т Дунканаев. –Каракол: [б-сыз], 2010. –№17. 202 б.
- 49. Дунканаев, А.Т.** Макал типтери, тике жана өтмө маанилер [Текст] / А.Т. Дунканаев. Вестн. Иссык-Кул. ун-та. –Каракол: 2006. –№17. –154-158-бб.
- 50. Дунканаев, А.Т.** Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. [Текст] / А.Т. Дунканаев. К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамл. ун-ти., – Каракол.: 2010. – 202 б.
- 51. Дыйканов К.** Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү [Текст] / Дыйканов К. – Бишкек: Кыргыз Республикасынын УИАсынын басмасы, 1989. – 455 б.
- 52. Жалилов, А.** Азыркы кыргыз тили [Текст] / Жалилов А. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 232 б.
- 53. Жалилов, А.** Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү. 1-китеп [Текст] / А. Жалилов А. – Ош, 1998. –70 б.
- 54. Жапаров, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / А. Жапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 324 б.
- 55. Жапаров, Ш.** Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер [Текст] / Ш. Жапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 64 б.
- 56. Жапаров, Ш.** Кыргыз адам аттары [Текст] / Ш. Жапаров. – Ф.:Илим,1989. 115б.
- 57. Жапаров, Ш.** Кыргыз адам аттарынын сөздүгү [Текст] / Жапаров Ш. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 464 б.
- 58. Жапаров, Ш.** Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү [Текст] / Ш. Жапаров. – Фрунзе: Илим, 1988. –239 б.
- 59. Жапаров, Ш.** Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү [Текст] / Ш. Жапаров. – Фрунзе: Илим, 1986. –324 б.
- 60. Жапаров, Ш.** Кыргыз тилиндеги синонимдер сөздүгү [Текст]: Ш. Жапаров. К. Сейдакматов. – Фрунзе: Илим, 1984. – 468 б.
- 61. Жапаров, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси. Жогорку окуу жайларынын тил жана адабият факультети үчүн. [Текст]: А. Жапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 323 б.
- 62. Жумагул к А.** Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөрдөрдүн

- лингвостилистик [Текст] / Жумагул к А. – Бишкек, 2023. – 146 б.
- 63. Золотова Г. А.** Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 352 с.
- 64. Ибрагимов, М.** Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү [Текст] / Ибрагимов. – М.: Кара-Балта: Б-сыз., 2005. – 500 б.
- 65. Иманов, А.** Кыргыз тили [Текст] / Иманов А. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 352 б
- 66. Иманов, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / А. Иманов. – Бишкек: 1995. – 390 б.
- 67. Иманов, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / А. Иманов. – 2-бас. – Бишкек: [б-сыз], 2009. – 419 б.
- 68. Карасаев, Х.** Камус наме: (Карасай сөздүк) [Текст] / Х. Карасаев. – Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр [Текст] / – Бишкек: Шам, 1996.
- 69. Карасаев, Х.** Орфографиялык сөздүк [Текст] / Карасаев Х. – Фрунзе: КСЭ, 1983. – 576 б.
- 70. Карыбаев, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби / А. Карыбаев. – Бишкек: ИКМУ, 2009. – 419 б.
- 71. Касымбеков, Т.** II том. Сынган кылыч. Кан ордо. Тарыхый роман. Биринчи китеп [Текст] / Т. Касымбеков – Б.: “Бийиктик”, 2012. – 416 б.
- 72. Касымбеков, Т.** II том. Сынган кылыч. Эргиш. Экинчи китеп [Текст] / Т. Касымбеков – Б.: “Бийиктик”, 2012. – 388 б.
- 73. Кожа, А.** Түрк, кыргыз тилдериндеги эмоционалдык-экспрессивик маанини туюндуруучу тилдик каражаттар жана алардын семантикалык топтору [Текст]: филол. илим. ... канд. дис. ... автореф.: 10.02.20 / Айшен Кожа. – Бишкек, 2009. – 28 б.
- 74. Кожин, В.В.** Об изучении художественной речи [Текст] / В.В. Кожин – 1974. 274 с.
- 75. Кожин, В.В.** Слово как форма образа [Текст] / Кожин В.В. – Москва. 1964. – 249 б.

- 76. Кырбашев, К.** Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили. Монография[Текст] / К. Кырбашев – Ф.: Илим, 1967. –75 б.
- 77.** Кыргыз адабияты: энциклопедия [Текст] / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: А.Акматалиев. –Б.: 2004. – 408 б.
- 78. Турсунова, А.Т.** Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары [Текст] / А.Т.Турсунова. – Ф.: Илим, 1976. –1-бөлүк. – 159 б.
- 79.** Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / – Б.: “AVRASYA JAYINCILIK”, .2010.- 1460-б. 1том
- 80.** Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / – Б.: “AVRASYA JAYINCILIK”, .2010.- 1460-б. II том
- 81.** Кыргыз тилинин фразеологиясы сөздүгү. [Текст] / Жамаат түзгөн. – Фрунзе: Илим, 1980.-324 б.
- 82.** Кыргызская ономастика [Текст] / Вып.1. – Фрунзе: Илим,1990. – 181б.
- 83. Левин, В.Д.** О месте языка художественной литературы в системе стилей национального языка. “Вопросы культуры речи” [Текст] / В. Д. Левин. – М., 1955. – 162 б.
- 84. Лотман, Ю.М.** Структура художественного текста [Текст] / Ю.М. Лотман – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
- 85. Мамытов, Ж.** Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы [Текст] / Ж. Мамытов. – Каракол, 2002. – 202 б.
- 86. Мамытов, Ж.** Азыркы кыргыз тили: (Лексикология) [Текст]: Ж. Мамытов, З.Кулумбаева. – Фрунзе, 1971. –112 б.
- 87. Мамытов, Ж.** Азыркы кыргыз тили: (Фонетика жана лексикология). ЖОЖдун филология факультетинин студенттери үчүн [Текст] / Ж. Мамытов. – Бишкек: Жэка,1999. –256 б.
- 88. Мамытов, Ж.** Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж. Мамытов Ж. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 124 б.
- 89. Мамытов, Ж.** Көркөм чыгарманын тилинин кээ бир маселелери [Текст] / Ж. Мамытов. – Каракол, 2007. – 64 б.
- 90. Маразыков, Т.С.** Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 166б.
- 91. Маразыков, Т.С.** Кыргыз тилиндеги текст уюштуруучу каражаттар

[Текст]: Т.С. Маразыков. – Фил. ил. канд. дисс. автореф.: 10.02.01. -Бишкек, 1996.

92. Москальская, О.И. Грамматика текста [Текст] / Москальская О.И. – М., 1981

93. Мукамбаев, Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика, лексика) [Текст] : Ж. Мукамбаев, Т.К. Ахматов. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 176 б.

94. Мукамбаев, Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Илим, 1972, – 197 б.

95. Мукамбаев, Ж. Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары [Текст] / Ж. Мукамбаев, Ж. Таштемиров. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 196 б.

96. Мурат, В.П. Об основных проблемах стилистики [Текст] / В.П. Мурат – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1957.

97. Мураталиев, М. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр [Текст] / Мураталиев М. – Фрунзе: Илим, 1976. – 181 б.

98. Мураталиев, Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу [Текст]: мугалимдер учун илимий-метод. окуу куралы / Ж. Мураталиев; ред. М. Толубаев. – Бишкек: Сурот-басма салону, 2003. – 192 б.

99. Мусаев, С.Ж. Жалпы тил илими [Текст] / С.Ж. Мусаев – Б., 1998. – 211б.

100. Нуруев, Т. Кыргыз тилинин синтаксиси. Окуу курал: Бир тутумдуу сүйлөмдөр [Текст] / Т. Нуруев. – Бишкек: Абыкеев А. жеке менчик бас., 2005. – 91 б.

101. Ожегов, С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи [Текст] / С. И Ожегов. – М. : Высшая школа, 1974. – 352 с

102. Ормонбекова, А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө [Текст] / А. Ормонбекова. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 362б

103. Орузбаева, Б.О. Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү [Текст]: Б.О.Орузбаева, В. Закирова – Фрунзе: Мектеп, 1981. – 103 б.

104. Орузбаева, Б.О. Кыргыз тили: макалалар жыйнагы. – 2-том. [Текст] / Орузбаева Б.О. – Бишкек, 2004. – 170 б.

105. Орузбаева, Б.О. Сөз курамы. [Текст] / Б.О. Орузбаева – Б.: Мектеп, 2000. – 360 б

106. Орузбаева, Б.О. Сөз: (Сөздүн түзүлүшү) [Текст] / Б.О. Орузбаева– Бишкек: Илим, 1994. – 260 б.

107. Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст]:

Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 518 б.

108. **Осмонова, Ж.** Кыргыз фразеологиясынын негиздери [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф.: Ж. Осмонова. – Бишкек, 2008. – 46 б.
109. **Өмүралиева, С.** Көркөм текстти лингвистикалык талдоо боюнча окуу-методикалык колдонмо [Текст] / С. Өмүралиева. – Фрунзе, 1987. – 40 б.
110. **Өмүралиева, С. Ч.** Айтматовдун көркөм текстине лингвистикалык илик [Текст] / С. Өмүралиева. – Б.: 1999. – 158 б.
111. **Рудяков, Н.А.** Стилистический анализ художественного произведения [Текст] / Н.А. Рудяков. – Киев: Вища школа, 1977. – 136 с.
112. **Рудяков, Н.А.** Основы стилистического анализа художественного произведения. [Текст] / Н. А. Рудяков. – Кишинев. Штиинца, 1972. – 180 с.
113. **Рысалиев, К.** Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К. Рысалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 200 б.
114. **Савченко, А.Н.** Речь и образное мышление. Вопросы языкознания [Текст] / А. Н. Савченко 1980, № 2. 27
115. **Саматов, К.** Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү [Текст] / К. Саматов. – Бишкек. 2003. – 279б
116. **Сапарбаев, А.** Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы: (ЖОЖдун филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби) [Текст] / А. Сапарбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 328 б.
117. **Сартбаев, К.К.** Кыргыз тилинин синонимдепр сөздүгү [Текст]: К.К. Сартбаев, С. Үсөналиев. – Фрунзе: Мектеп, 1973. – 44 б.
118. **Сартбаев, К.К.** Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси [Текст] / К. К. Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1957. – 176 б.
119. **Сейдакматов, К.** Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / Сейдакматов К. – Фрунзе: Илим, 1988. –335 б.
120. **Суранчиева, Б.** Кыргыз тилиндеги синонимдер [Текст]: Суранчиева Б. Автореферат. дис. илимдин кандидаты. Филол. Sci. – Ф., 1971.
121. **Суранчиева, Б.** Синонимы в киргизском языке. [Текст]/ Автореф.дис...канд.филол.наук/ Суранчиева Б. – Ф., 1971. – 20 с.
122. **Сыдыкова, Р.Г.** Абай шығармаларының тілі (лексикасы менен грамматикасы) [Текст] / Р. Г. Сыдыкова. – Алматы: Гылым, 1968. – 334 б.
123. **Сыдыкбеков, Т.** Мезгил сабактары. Китепте: Ата мурасы жөнүндө сөз. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 182 б.
124. **Тәжімамбетова, Э.Ш.** Мұртаза шығармалары тіліндегі кейбір сөздерді

колданулу жөнүндө. Бүгүнкү түркітану оның ханым бағыттары. Халыкаралык ғылым-практикалык конференция материалдары. 1-том.

125. Тимофеев, Л.И. Основах теории литературы [Текст] / Тимофеев Л.И. – Москва, 1959. – 192 с.

126. Токоев, Т.Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдик синтаксистик конструкциялар. [Текст] / Т.Т Токоев. – Бишкек: [б-сыз], 2006. – 209 б.

127. Токоев, Т.Т. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис [Текст]: Т. Т. Токоев, К. Т. Токтоналиев. – Бишкек: 2015. – 296 б.

128. Томашевский, Б.В. Стих и язык. – М.: Л.: Гослитиздат, 1959. – 471 с.

129. Турдукожоев, Т. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн көркөм сөз каражаттары [Текст] / Т. Турдукожоев . – Ош. 2000.

130. Турсунов, А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары [Текст] / А. Турсунов. – Фрунзе: Илим, 1978. – 337 б.

131. Усубалиев, Б. Антонимдер, аларды окутуу [Текст] / Б. Усубалиев Б. – Фрунзе: Мектеп, 1987 – 144 б.

132. Усубалиев, Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст] / Б Усубалиев. – Бишкек: 1994. – 199 б.

133. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка [Текст] / учеб. пособие для вузов / Н.М. Шанский. – М.: Высш. шк., 1985. – 160 с.

134. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка [Текст] / Н.М. Шанский. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1972. – 327с.

135. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы. [Текст] / Р. Эгембердиев. Б., 2009. – 312 б.

136. Элчиев, Ж. Азыркы кыргыз тили. Семантика [Текст] / Ж. Элчиев. – Бишкек: Имак Офсет, 2015. – 304 б.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

А.С. – Асанбек Стамов
А.Т. – Аалы Токомбаев
А.Ү. – Алымкул Үсөнбаев
Б.А. – Барпы Алыкулов
Б.С. – Байдылда Сарногоев
Ж.Б. – Жоомарт Бөкөнбаев
К.А. – Казат Акматов
К.А. – Калык Акиев
К.Б. – Касымалы Баялинов
К.Ж. – Касымалы Жантөшев
К.К. – Касым Каимов
М. – Макал
М.Э – Мукай Элебаев
Н.Б. – Насирдин Байтемиров
О.Б. – Осмонкул Бөлөбалаев
С.С. – Саткын Сасыкбаев
Т. – Токтогул
Т.С. – Токтогул Сатылганов
Т.Сыд. – Түгөлбай Сыдыкбеков
Т.Ү. – Темиркул Үмөталиев
Ч.А. – Чыңгыз Айтматов
Ш.Б. – Шүкүрбек Бейшеналиев